

THEOLOGIAI SZAKLAP

MEGJELENIK NEGYEDÉVENKÉNT 5 IVEN.

ELŐFIZETÉSI ÁRA ÉVI 6 KOR. — THEOLOGUSOKNAK 4 KOR.

Jausz Vilmos,

soproni theol. tanár,

Pokoly József,

kolozsvári theol. tanár,

Dr. Tüdős István,

miskolci ref. lelkész,

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

Raffay Sándor,

pozsonyi theol. tanár.

TARTALMA:

Az újszövetségi kánon és az őskeresztyén irodalom. <i>D. Erdős Józseftől</i>	1
M. Aur. Cassiodorus senator isagogikai gyűjteménye. Aurelius Augustinus; De doctrina christiana c. műve, exegetikai munkásságának rövid áttekintésével. <i>Marton Lajostól</i>	45
A pietismus paedagogikája. <i>Payr Sándortól</i>	70
A rómaiakhoz írt levél. <i>Mayer Endrétől</i>	95
A horvát-szlavon evang. egyházak gondozása. <i>Földváry Jenőtől</i>	114
József története. <i>Raffay Sándortól</i>	130
Lapszemle. <i>Pröhle Károlytól</i>	148
Könyvismertetés: Mészáros János, A keresztyénség lényege. <i>B. Pap Istvántól</i>	156

POZSONY.

WIGAND F. K. KÖNYVNYOMDÁJA.

1908.

Az újszövetségi kánon és az őskeresztyén irodalom.

A keresztyénség első évtizedeiben, tehát az apostoli korszak kezdetén, a zsidókból lett hívők úgy az istentiszteleti összejövetelek alkalmával, mint általában a vallási oktatás céljából, csakis az ószövetségi könyveket, nevezetesen Mózes és a proféták iratait olvasták. Ezt nemcsak ősi hagyományos zsidó szokásból cselekedték, hanem főképen azért, mert ők az ószövetségben ugyanazt az evangéliomot találták föl, amelyet az apostoloktól hallottak. Maga Lukács beszéli el, hogy a bereabeli atyafiak az ígét készséggel elfogadták, naponként nyomozván az írásokat, ha vajjon mindez úgy van e? (Act. 17₁₁). A pogányokból lett keresztyének épen ebből az okból eleinte szintén ugyanazokat az ószövetségi könyveket használták lelki épülésök okáért, amennyiben Pál apostol tanításai a proféták által közölt kinyilatkoztatáson alapultak és mind ő, mind apostoltársai az Izráel népének kebeléből eljövendő ama Messiást vallották és hirdették, aki már valósággal megjelent és missioját befejezte, apostolait pedig az evangéliom terjesztésére megbízással elbocsátotta.

Az apostoloknak közvetlenül Krisztustól eredő küldetése és méltósága természetesen kiváltságos és feltétlen érvényt biztosított azoknak az iratoknak, amelyeket vagy személyesen ők magok szövegeztek, vagy pedig saját tekintélyökkel hiteles és megbízható közlésnek nyilvánítottak. Pál leveleit minden egyes címzett és érdekelt gyülekezetben, illetőleg olvasó körben a hívők ismételten olvassatták, aztán egymásnak kölcsönösen elküldötték, amely szokást maga az apostol is határozottan javal (Kol. 4₁₆). A Jézus életéről és tanításairól szóló előadásokat pedig a synoptikus evangéliumírók részint mint szem- és fültanuk irták meg, részint közös ősevangéliomi írott forrásból és a szájhagyományból merítették, viszont egymás műveit, mint hiteles okmányokat kölcsönösen használhatták. Legalább a Zsid. levelen, Jakab levelén és Péter első levelén, a páli levelekkel való rokonság megérzik, amint hogy Pál szintén ismételten hivatkozik az

Úr szavaira p. o. 1 Thess. 4₁₅ v. ö. Mt. 24₃₁; 5₂ v. ö. Mt. 24₄₃; Gal. 5₁₄ v. ö. Mt. 22₃₉; 1 Kor. 7₁₀ v. ö. Mk. 10₉ etc. Habár tehát teljesen hű és a valósággal egyező az az előadás, amelyet Lukácsnál olvasunk (Ev. 1.), hogy t. i. sokan igyekeztek rendbefoglalni azoknak a dolgoknak az elbeszélését, amelyek az első keresztyének körében történtek: mindamellet még akkor jóval kevesebb volt az írók száma, mint később. Így az aránylag gyér kéziratok nyomán az apostoli gyűlekezetekben ugyanazonos tartalmú hiteles szöveg került közforgalomba és az apostoli iratok authentiája ellen még akkor semmi kétség sem merülhetett föl. Csakhamar azonban az apostolok elhalálózása után elkezdték mesélni és irogatni egyes hivatatlan emberek, részint keresztyénelenes szándékkal, részint pedig, hogy valamelyik tekintélyes apostol neve alatt a saját magok fércműveit a hívek közé becsempésszék. Hieronymus feljegyezte (Catal. c. 7.), hogy egy kisázsiaiabeli presbyter a Pál apostol neve alatt akarta terjesztgetni, még János apostol életében, tehát az első század végén, azt az általa szerkesztett iratot, amelynek evangéliomellenes tartalmáért hivatalától megfosztották. Az ilyen erélyes elbánás ellenére is számos apokryph evangéliom és acta burjázott föl, úgy hogy a második és harmadik századból számtalan legenda, rege, naiv elbeszélés maradt fön, amiknek a tárgyát Jézus és az apostolok életével hozták kapcsolatba az illető névtelen szerzők. Ennek következtében égetően sürgössé és szükségessé vált a valódi apostoli ihletett iratoknak megőrzése, egybegyűjtése és az utókor számára leendő biztosítása.

Az újszövetségi iratoknak, mint szabályozó tekintélyű okmányoknak már az apostoli korban való egybegyűjtésére nézve a legrégeb adat 2 Pét. 3₁₆-ban olvasható, ahol is az apostoli szerző eme szavai [*Παύλος*] *ὡς καὶ ἐν πάσαις ταῖς ἐπιστολαῖς* és *ὡς καὶ τὰς λοιπὰς γραφὰς* nyelvészetileg tekintve azt igazolják, hogy már akkoriban nem csupán Pál leveleiről, de ezeken kívül még más iratokról is biztos tudomása volt a keresztyéneknek, amit megerősít szerintem 2 Pét. 3₂ is ezzel az intéssel: *Μνησθῆναι τῶν προειρημένων ἡμιῶν ἐπὶ τῶν ἁγίων προφητῶν καὶ τῆς τῶν ἀποστόλων ὑμῶν ἐντολῆς τοῦ κυρίου*. Az azonban, amit Photios konstantinápolyi pátriárka a 9. század közepén gondolt (Bibliothekájában cod. 254), hogy nevezetesen az újszövetségi kánont János apostol állapította meg és zárta be, történelmileg igazolva nincs; úgy látszik, hogy ő félreértette Eusebeios abbeli feljegyzését (hist. eccl. III., 24), mely szerint a synoptikus evangéliomokat János apostol egészítette ki, akinek apokalypsise egyszersmind a bibliai kánont berekesztő irat volt már a legrégeb idők óta.

Apostoli atyák. Feltűnő jelenség, hogy az apostoli korszakot nyomban követő félszázad alatt, az önálló irodalmi termelés mezején vajmi kevés eredménnyel találkozunk. Ez 50 esztendő alatt az apostolok közvetetlen tanítványai, munkatársai és utódai, t. i. az *apostoli atyák* az egyház fönmaradásának alapjait erősítették, midőn az eretnek támadások ellenében az egyetemes kánont mint írott okmányokat védelmezték és újabb szellemi alkotások helyett a meglévő kincsek megmentésén buzgólkodtak. Közülök többen, t. i. a szorosabb értelemben vett apostoli atyák, irodalmilag is működtek, így nevezetesen:

a) **Barnabás**¹⁾ *υἱὸς παρακλήσεως* Act. 4₃₆ Pál apostolnak hű barátja és munkatársa, aki születése helyén Cyprusban múlt ki vértanui halállal. Az első keresztyén század nyolcadik tizede végén, illetőleg a kilencedik tized elején görög nyelven írt egy levelet,²⁾ amelyet már alexandriai Kelemen a második század végén a szentíráshoz tartozónak tekintett, Origenes és Hieronymus meg autentikusnak ismert el. Eszmemenete, stylusa és célja hasonlít a kánonbeli Zsid. levélhez.³⁾ Tischendorf értékes felfedezése óta eredeti teljes szövegében megvan ez az őskeresztyén nyelvemlék, amelyben az író, az általa ősmert Máté evangéliomából nemcsak több vonatkozó tételre utal (p. o. c. 7-ben Mt. 16₂₄-re), hanem a bibliai idézésnél szokásos módon és nyomatékosan egész mondatot közöl belőle a 4. fejezetben így: *Προσέχωμεν οὖν, μή ποτε, ὡς γέγραπται, πολλοὶ κλητοί, ὀλίγοι δὲ ἐκλεκτοί, εὐρεθώμεν* Mt. 20₁₆ 22₁₄. Ugyanő nála az *ἔλθεῖν ἐν σαρκί* (c. 5. v. ö. 1 Ján. 4₂), a *φανεροῦσθαι Χριστοῦ* (c. 6, 9, v. ö. 1 Ján. 1, 3₅ 8), az Úr bennünk lakozása *κατοικεῖν ἐν ἡμῖν* (c. 6, 14, v. ö. Ev. 1₁₄), valamint a feltámadás napján való *φανέρωσις* után történt *ἀναβαίνειν* (c. 15 v. ö. Ev. 20₁₇ 21₁) János iratainak gondos ősmérését feltételezi. Sőt jól ősmerte az Actát is, hiszen a 19. fejezetben ez a tétel *κοινωνήσεις ἐν πᾶσι τῇ πλησίον σου καὶ οὐκ ἐρεῖς ἴδια εἶναι* nyilván Act. 4₃₂-re emlékeztet, viszont c. 15-ben *τοῦτο λέγει σήμερον ἡμέρα ἔσται ὡς χίλια ἔτη* 2 Pét. 3₈ visszhangja, nem is említve a Pál leveleiből aránylag nagy számmal alkalmazott tételeket. Mindez azt igazolja, hogy az első század bezárulta előtt már, Mt. és az ezzel egyetemben szentiratúl elfogadott többi három evangéliom, valamint az apostoli levelek kánoni tekintélyű okmányok voltak.

β) **Római Kelemen**, Pál apostol tanítványa, (Irenaios

¹⁾ Gu. H. Haverkorn van Rysewyk, dissert. de Barnaba. Arnhemiae 1836.

²⁾ Epist. Barnab. ed. Hilgenfeld, Novum Test. extra canon. receptum. Lips. 1866. Fasc. 2.

³⁾ Raffay Sándor, Újszövetségi Apokrifusok. Pozsony 1906.

adv. haer. III. 3 és az δ nyomán Euseb. III. 2. 13. 14. 31. szerint harmadik római püspök [mh. 102]) írt a korinthusiakhoz (Schenkel és mások szerint 64 és 70 közt) az ottani versengések és zavarok megszüntetése céljából egy görög nyelvű s általában hitelesnek elősmert levelet, melyet Korinthusban az istentiszteleti összejövetelek alkalmával, mint építő iratot a második század végéig olvasgattak (Euseb. IV. 23. 6.). Kiadta Wotton Henrik, Cambridge 1718. Lightfoot J. B. London 1869. Lipsius, De Clementis epistola ad Corinthios priore. Lips. 1855. Magyarul Raffay S. Újszöv. Apokrifusok. Pozsony. 1906.

A szintén neve alatt emlegetett második korinthusi levél, amely homiliatörredék, nem hiteles (Euseb. III. 38); valamint tévesen tulajdonították neki a Möhler által (Patrologia I. 67) valódinak gondolt két syr nyelvű levelet „a szűzekhez“, (kiadta syr nyelven Wetstein Jakab. Amsterdam 1752. németül Zingerle P., Wien 1827.), továbbá a nyolc liberből álló Constitutiones apostolicae (*Αιτάξεις τῶν ἀποστόλων*) és Canones apostolorum (*Κανόνες* [a görögöknel 85, a latinokkal 50] *ἐκκλησιαστικοὶ τῶν ἁγίων ἀποστόλων*) csmű műveket, melyeket az egyház jogi hatályú alaptörvény gyanánt tekintett, végül a Klementínákat (*τὰ Κλημεντία*), amely 3 prológból és 20 (most már csak 19) homiliából álló célzatos előadások eredeti görög szövege az *Ἀγνωρισμοὶ* elveszett s csak Rufinus (mh. 410) latin fordításában maradt fön mint Recognitiones Clementis, libb. X.

Irodalom. Krabbe O., Über den Ursprung und Inhalt d. apost. Constitutionen des Clemens Romanus. Hamburg 1829. Idem: Dissertatio de codice canonum, qui apostolorum nomine circumferentur. Gotting. 1829. Drey J. S., Neue Untersuchungen über die Constitutionen und Kanones d. Apostel. Tübingen 1832. Hefele C. J., Patrum apost. opera (genuina). Textum recognovit, brevi adnotatione instruxit etc. Tubingae 1839., ed. 2. 1843. Schliemann Adolf, die Clementinen nebst den verwandten Schriften u. der. Ebionitismus Hamburg 1844. De Lagarde P. A., Constitutiones apostolorum. Lips. 1862 Raffay S. Újszöv. Apokr. Pozsony 1906.

A római Kelemen neve alá csúsztatott átiratokra nem is hivatkozva, az δ authentikus korinthusi (első) leveléből meggyőződhetünk, hogy számos tételt idéz úgy az evangéliumokból, mint az apostoli levelekből, melyek közül stylusának bemutatása végett is például hozható föl a 46. fejezetből ez az intés: *Μνήσθητε τῶν λόγων Ἰησοῦ . . . Οὐαὶ τῷ ἀνθρώπῳ (δι' οὗ τὰ σκάνδαλα ἔρχεται) καλὸν ἦν αὐτῷ εἰ οὐκ ἐγεννήθη, ἢ ἕνα τῶν ἐκλεκτῶν μου σκανδαλίσαι κρείττον ἦν αὐτῷ περιεθῆναι μύλον καὶ καταποντισθῆναι εἰς τὴν θάλασσαν, ἢ ἕνα τῶν μικρῶν μου σκανδαλίσαι (Mt. 18 6. 7.); vagy a 35. fejezetből ez a nyilatkozat: . . . ἀπορῆψαντες ἀφ' ἑαυτῶν πᾶσαν ἀδικίαν καὶ ἀνομίαν, πλεονεξίαν, ἔρεις, κακοφθείας τε καὶ δόλους, ψιθυρισμούς τε καὶ καταλαλίας, θεοστυγίαν, ὑπερηφανίαν τε καὶ ἀλαζονείαν, κεροδοξίαν*

τε καὶ φιλοξενίαν (φιλοκενίαν). Ταῦτα γὰρ οἱ πρόσσοντες σινηγοῖ τῷ θεῷ ἐπάροχουσιν οὐ μόνον δὲ οἱ πρόσσοντες ταῦτα, ἀλλὰ καὶ οἱ σινευδοκοῦντες αὐτοῖς, a mi nyilván Pál apostol római levelének alapos ismeréséről tanuskodik. Ugyaninnen merített vonatkozások az 51. fejezetben ὡν τὸ κρῖμα προόδηλον ἐγενήθη (R. 3₈), c. 3: Θάνατος εἰσῆλθεν εἰς τὸν κόσμον (R. 5₁₂), c. 32: ἐξ αὐτοῦ ὁ κύριος Ἰησοῦς τὸ κατὰ σάρκα (R. 9₅), c. 63: ὑποθεῖναι τὸν τράχηλον (R. 16₄). Ismeri a Pál korinthusi, fogságbeli, sőt a negatív kritika szerint a második századból származottaknak vélt pásztori leveleit is, amelyekből kölcsönzött kifejezései p. o. ezek: c. 29: ἀγνὰς καὶ ἀμιάντους χεῖρας αἴροντες πρὸς αὐτόν (1. Tim. 2₈), c. 2: ἔτοιμον εἰς πᾶν ἔργον ἀγαθόν (Tit. 3₁), c. 32: ἔργων ὧν κατειργασάμεθα ἐν (Tit. 3₅) és σεμνός, σώφρων, εὐσεβής, ἀναΐωπυρεῖν, πρόσκλησις, βδέλυκτος κτλ szavak. Feltűnően használja a Péter kifejezéseit is, p. o. c. 59: ἐκάλεσεν ἡμᾶς ἐκ τοῦ σκότους εἰς φῶς (1. Pént. 2₉), továbbá a πληθύνθει, ἀγαθοποιεῖα, ἀπροσωποληπίως, ὑπογραμμός péteri hapax legemnonokat. De még inkább, szinte szokatlan szabadossággal idéz a Zsid. levélből, nemcsak, hanem számos mondatot, meg egész sorokat is közül belőle, v. ö. c. 43 és Zsid. 3₅ c. 17 és Zsid. 11₃₇ c. 35 és Zsid. 11₃₁, úgy hogy Eusebios (h. e. III. 38) méltán mondhatta róla, miszerint ἐν ἡ t. i. római Kelemen a saját levelében τῆς πρὸς ἑβραίους πολλὰ νοήματα παραθεῖς, ἥδη δὲ καὶ αὐτολεξεῖ ἡτοιγᾶς τισὶν ἐξ αὐτῆς t. i. a Zsid. levélből χρῆσάμενος, σαφέστατα παρίστησιν, ὅτι μὴ νέον ὑπάρχει τὸ σύγγραμμα. Mindez ismét a mellett szól, hogy az újszövetségi kánoni könyveket már az apostoli korszakban, mind a kereszttyén egyházi köztudat, mind az irodalmilag működő egyik legrégibb apostoli atya, római Kelemen, szabályozó tekintélyű iratokul ismerte el.

γ) **Hermas** apostoli atyát főképen a Muratori-kánon-töredék (Antiquitates Italicae medii aevi T. III. Mediolan. 1740) eme mondata alapján: Pastorem vero nuperrime temporibus nostris in urbe Roma Hermas conscripsit, sedente cathedra urbis Romae ecclesiae Pio episcopo, fratre ejus. némelyek I. Pius (142—157) testvérével, mások ellenben a régi atyák (Eirenaios, Origenes) fölfogása szerint a Pál apostol római levelében (16₄) említett Hermasszal azonosítják. A neve alatt fönmaradt *Ποιμὴν* című munkát még a negatív kritika szerint is, legkésőbb a második század első felének a végén, szerintünk a kezdetén írta, eredetileg görög nyelven, melyet azonban a 19. század közepéig csak latin és aethiop fordításban ismertek, de ma már a Tischendorf által felfedezett sinai kéziratban (Leipz. 1863) görögül is megvan.

A *Ποιμὴν* látomások és példázatok alakjában tolmácsolt erkölcsi intelmeket tartalmaz. Eirenaios (iV. 3) mint scrip-

turát idézi, Origenes divinitus inspirata scriptura-nak, alexandriai Kelemen kijelentésnek tartja. A görög egyházban jó ideig nagytekintélyű iratként becsülték és az istentisztelet alkalmával olvasták. Az egész munka Visiones, Mandata, Similitudines című 3 könyvből áll. Benne az újszövetségi kánoni iratokból merített több rendbeli vonatkozás található; így Vis. II. 2, 8: ἄμωσεν κίριωσ κατὰ τοῦ νόμου αὐτοῦ τοὺς ἀρησαμένωσ τὸν κίριον αὐτῶν ἀπεγνωρίσθαι ἀπὸ τῆσ ζωῆσ αὐτῶν cf. Mt. 10₃₃; Mand. X. 2, 2: λυπεῖν τὸ πνεῦμα cf. Ef. 4₃₀; Sim. IX. 13, 5: Ἐν πνεῦμα, Ἐν σῶμα cf. Ef. 4₄; Vis. IV. 2, 4: δι' οὐδενὸσ δύνῃ σωθῆναι εἰ μὴ διὰ τοῦ μεγ. καὶ ἐνδόξωσ ὀνόματοσ cf. Act. 4₁₂. A διψυχία-tól való órást, a δυνάμεωσ σῶσαι τὰσ ψυχὰσ ἡμῶν, az ἐπισκέπτεσθαι ὄργανοὺσ καὶ χίρασ, az ἀκατάστατον κακόν, ἀπίστυη τῷ διαβόλω καὶ φεύξεται ἀφ' ἡμῶν, az ἐκτριφῆσται καὶ ἐσπαταλήσται és több más kifejezést egyenesen a Jakab leveléből kölcsönözte, illetőleg idézte, ami bizonyítja, hogy a második század elején nemcsak a hit, hanem az erkölcsi élet terén is, ezeket a mi kánoni iratainkat feltétlen és egyedül szabályozó tekintélynek ismerte el a keresztyén köztudat.

Irodalom. *Jachmann*, Der Hirte des Hermas. Königsberg 1835. *Hoole C. H.*, The Shepherd of Hermas. London 1870. *Anger & Dindorf*, Hermae ed. princ. Lips. 1856. *Fabricius Jo. Alb.*, Codex Apocryphus N^o Ti. Hamburg 1719. *Raffay S.* Újszöv. Apokr. Pozsony 1906.

δ) *Ignatios* (Theophoros) antiochiai püspök, János apostol tanítványa, Traján rendeletéből Rómában az amphitheatrumban, kitéhetetett orozslánok elé dobátva, hitéért kivégeztetett 115-ben.¹⁾ Hét görög levele (a smyrnai, efezusi, magnesia, philadelphiai, tralles, római gyülekezetekhez és Polykarposhoz) hosszabb és rövidebb recensióban maradt fön; az utóbbit először *Vossius* Is. adta ki (Amstel. 1649), igazeredetűségét pedig *Pearson*, Vindiciae epistol. S. Ignatii (Cantabr. 1672.) védelmezte. Hasonlóképen e rövidebb recensio valódisága mellett szölanak az újabb kutatók (Rothe, Arndt, Lightfoot, Zahn) is, míg a hosszabb recensio eredetisége mellett kardoskodott *Whiston W.*, primitive christianity revived (London 1711) és *Maier F. K.*, Theol. Stud. u. Krit. 1836. II. 340. E szép leveleiben egyfelől a zsidós irányzat és a doketa eretnkség ellen, másfelől Krisztus istensége és a püspöki tekintély mellett küzd erélyesen, hivatkozva és útalva az írott újszövetségi evangéliomokra és apostoli levelekre, eképen: ad Philad. 5: προσφυγῶν τῷ εὐαγγελίῳ ὡσ σαρκὶ Ἰησοῦ καὶ τοῖσ ἀποστόλοισ ὡσ πρεσβυτερίῳ ἐκκλησίας. Az efezusi levelében (16) Mk. 9₄₃-ra emlékeztet ez a tételrész: εἰσ τὸ πῦρ τὸ ἄσβεστον χωρήσει. Jézust már Isten Fiának nevezi, ó

¹⁾ *Zahn*, Ignatius von Antiochien. Gotha 1873.

αὐτοῦ λόγος — ὁ; κατὰ πάντα εὐχρέσθησεν τῷ πέμψαντι αὐτὸν ad Magn. 8. cf. Ján. 1₁, 8₂₉, a ki πρὸ αἰῶνων παρὰ πατρί ἦν ad Magn. 6. cf. Ján. 1₂, 17₅, a ki az Atya nélkül semmit sem cselekszik ἡνωμένος ὢν ad Magn. 7. cf. Ján. 5₁₀, 17₂₂. Ὁ ἐν σαρκί γενόμενος Θεὸς ἐς ἐν θανάτῳ ζωὴ ἀληθινή ad Eph. 5. cf. Ján. 1₁, 14; az ὁ teste ἄριστος Θεοῦ ad Rom. 7. cf. Ján. 6₂₃ és vére πόμα Ján. 6₅₅. Épenígy hivatkozik az apostoli levelekre, ad Magn. 13: τὰ δόγματα τοῦ κυρίου καὶ τῶν ἀποστόλων cf. ad Trall. 7: ἀχωρίστοις Θεοῦ Ἰησ. Χρ. καὶ τοῦ ἐπισκόπου καὶ τῶν διαταγμάτων τῶν ἀποστόλων. Idézi és pedig legelső ízben Pál galatiai levelét 6₁₀: ὡς ἐτι καιρὸν ἔχομεν ad Smyrn. 9; egész mondatokat kölcsönöz az apostol legrégibb keletű leveléből 1. Thess. 5₁₇: ἀδιαλείπτως προσεύχεσθε ad Eph. 10 és 2. Thess. 1₁₃: μή τις ὑμᾶς ἐξαπατάτω ad Eph. 8. épenúgy, mint a fogságbeli levelekből p. o. ad Philad. 8: μηδὲν κατ' ἐρίθειαν πράσσειε, ἀλλὰ κατὰ χριστιομαθίαν cf. Fil. 2₃, 5, meg ad Trall. 1: μιμηταὶ Θεοῦ cf. Ef. 5₁, sőt számos kifejezést, mint αἰχμαλωτίζεω, ἐπαγγέλλεσθαι, ἑτεροδιδασκαλεῖν, κατάστημα egyenesen a pásztori levelekből vett át a saját szókincsébe. Legbővebben alkalmazta azonban a Pál első korinthusi levelét, így ad Eph. 2: ἵνα ἐν μιᾷ ὑποταγῇ ἦτε κατηρητισμένοι τῷ αὐτῷ ἰσθί καὶ τῇ αὐτῇ γνώμῃ, καὶ τὸ αὐτὸ λέγητε πάντες περὶ τοῦ αὐτοῦ cf. 1. Kor. 1₁₀; c. 18: . . . πνεῦμα τοῦ στανθοῦ, ὁ ἐστιν σκάνδαλον τοῖς ἀπιστοῦσιν, ἡμῖν δὲ σωτηρία καὶ ζωὴ αἰώνιος· ποῦ σοφός, ποῦ σιχητής, ποῦ καύχησις τῶν λεγομένων συνειῶν cf. 1. Kor. 1₁₈ 20 23 24; ad Rom. 9. cf. 1. Kor. 15₈₋₁₀, úgy hogy az ὁ levelei szintén megerősítik abbéli véleményünket, miszerint az apostoli korszakban, templomi épülés végett olvasott evangéliomok és apostoli levelek, ihletett és kánoni érvényű, mert valóságos kijelentést tartalmazó szentiratok valának.

ε) *Polukarpus* smyrnai püspök szintén János apostol tanítványa, Eirenaios tanítója, Márk Aurél stoikus bölcész császár uralkodása idején 166-ban elevenen megégettett 90 esztendőskorában. A filippibeli presbyterekhez és diakonusokhoz írt egy görög nyelvű, de teljes terjedelmében csak latin fordításban fönmaradt levelet, melyről már Eirenaios (III. 3. apud Euseb. IV. 14, 3) megemlíkezik. Ebben (c. 7.) a keresztényen egyház életnyilvánulásainak forrásául az apostoloktól és az ὁ közvetítésökkal egyenesen Krisztustól eredő ígét tekinti, a mely ὁ ἐξ ἀρχῆς παραδοθεὶς ἡμῖν λόγος. Noha az evangéliomokból közvetlenül nem idéz, de a Lukács iratait ősméri, a mit igazol a levele elején olvasható eme vallástétele: ὃν ἡγείρεν ὁ Θεὸς λίσας τὰς ᾠδύνας τοῦ ἄδου cf. Act. 2₂₄. Az Űr beszédelt és az apostolok tanításait teljesen egyenlő érvényűeknek tekinti, c. 6: καθὼς αὐτὸς ἐνετείλατο καὶ οἱ εὐαγγελισάμενοι ἡμᾶς ἀπόστολοι, épen azért inti olvasóit az apostoli iratok buzgó olvasására c. 3: εἰς ἅς ἐὰν ἐγκύπτητε, οὐνήσεσθε

οικοδομεῖσθαι. Leggyakrabban alkalmazza, illetőleg idézi Péter első levelét, a mint már Eusebios (hist. eccl. IV. 14) megjegyezte: *ὁ μέντοι Πολύκαρπος ἐν τῇ δηλωθείσῃ πρὸς Φιλιππησίους αὐτοῦ γραφῇ φερομένη εἰς δεῦρο κέκληται τισι μαρτυρίας ἀπὸ τῆς Πέτρου προτέρας ἐπιστολῆς*, cf. c. 1. és 1. Pét. 1₈ c. 8 és 1. Pét. 2₂₂ 24 c. 10. és 1. Pét. 2₁₂; mindamellet jól ismerte a többi kánoni leveleket is, a mennyiben maga mondja Pál apostolról c. 3: *ὃς γενόμενος ἐν ἡμῖν κατὰ πρόσωπον τῶν τότε ἀνθρώπων, ἐδίδαξεν ἀκριβῶς καὶ βεβαίως τὸν περὶ ἀληθείας λόγον ὃς καὶ ἀπὸν ὑμῖν ἔγραψεν ἐπιστολάς*. . . , a mely pluralis *ἐπιστολάς* nem a Páltól eredő valamely állítólagos filippibeli, de elvesztett iratokra, hanem általában véve Pálnak többi — Polykarpos által szintén ösmert — leveleire szolgáló jelzés. Igazolják ezt hivatkozásai és útalásai, p. o. c. 4: *ἐντυχανούσας ἀδιαιλίτως περὶ πάντων* cf. 1. Thess. 5₁₇; c. 5: *καὶ οὔτε πόρνοι, οὔτε μαλακοί, οὔτε ἀρσενοκοῖται βασιλείαν θεοῦ κληρονομήσουσιν* cf. 1. Kor. 6₉ 10; c. 6: *καὶ πάντας δεῖ παραστήναι τῷ βήματι τοῦ Χριστοῦ καὶ ἕκαστον ὑπὲρ ἑαυτοῦ λόγον δοῦναι* cf. R. 4₁₀ 12 és 2. Kor. 5₁₀; c. 4: *ἀρχὴ πάντων χαλεπῶν φιλαργυρία εἰδότες οὖν, ὅτι οὐδὲν εἰσπνέζαμεν εἰς τὸν κόσμον, ἀλλ' οὐδὲ ἐξενέγκειν τι ἔχομεν, ὀπισσώμεθα τοῖς ὄπλοις τῆς δικαιοσύνης* cf. 1. Tim. 6₇ 10 etc.

ζ) *Papias* hierapolisi püspök, Eirenaios szerint (V. 33) *Ἰωάννου μὲν ἀκουστῆς, Πολυκάρπου δὲ ἑταῖρος* γενοῦς Pergamosban szenvedett vértanui halált 163-ban. Őt könyvből álló görög nyelvű munkája *λογίων κυριακῶν ἐξήγησις* csak gyér töredékekben maradt fön. Nyilatkozata és véleménye azonban a kánoni irodalom időrendi megállapításánál nem sokat nyom a mérlegben, egyfelől azért, mert ő a szóbeli hagyományokat, hallomás után szerzett értesüléseket a hiteles írott forrásoknál többre becsülte, tehát kritikai érzéke nem volt; másfelől azért, mert a chiliasmusról dajkamesékbe való képzelgős ötleteket regélt, mint valami együgyű, hiszékeny, jámbor atyafi (Euseb. h. e. III. 39: *σφόδρα γὰρ τοι σμικρὸς ὢν τὸν νοῦν*). Az apostolok félreértett nyilatkozatait és a mondaszerű szájhagyományokat kútfőkül fogadván el, azokat a maga naiv észjárása szerint kiszinezte, a mi miatt történeti megbízhatóságra igényt nem tarthat. Így p. o. Eirenaios feljegyzése szerint azt képzelte, hogy a halottak feltámadása után ezen a világon olyan ezeréves ország fog fönállani, a melynek a termő talaján a szőlőtőkék tizezer venyigét hajtanak, minden venyigén tizezer ág, minden ágon tizezer galy és minden galyon tizezer szőlőfürt lesz és minden fürt huszonöt liter bort ereszt; hasonlatosképen egy-egy búzaszemből tizezer kalász nő és minden kalászban tizezer mag lesz stb. Ennek és más ilyes mesés előadásnak azzal igyekezett hitelt szerezni, hogy tanubizonyságul János apostolra és a korabeli öreg emberek elbeszélésére hivatkozott. Csalatkozhatatlan

tekintély volt rá nézve a ζῶσα φωνή. Ezen az alapon közli a Márk evangéliomára vonatkozólag is azt a hagyományt, mely szerint „Márk, a Péter tolmácsa azt, a mire emlékezett, pontosan leírta, de nem sorrendben, a mit Krisztus mondott vagy cselekedett; mert sem nem hallgatta az Urat, sem nem őt követte, hanem — a mint mondva vala — Pétert, a ki a szükséghez képest tartotta tanításait, de nem akarta rendszeresen összeállítani az Úr beszédeit. Márk tehát nem hibázott, mikor egyetmást úgy írt le, a mint reá emlékezett. Csak egy dologra ügyelt, hogy t. i. abból a mit hallott, semmit el ne hagyjon, vagy azt meg ne hamisítsa.“ Mátéra vonatkozólag meg azt a nyilatkozatot teszi, hogy „Máté héber nyelven szerkesztette meg az Úr beszédeit, kiki pedig azokat úgy tolmácsolta, a mint tudta.“ Ugyanő János és Péter első leveléből idézeteket használt föl. Mindezek a kritikai megrostálás után fogyatékosoknak és homályosoknak bizonyult papiasi nézetek legalább is érnek annyit, hogy a jelzett kánoni iratoknak már abban a korban való elterjedtségét és tekintélyét igazolják.

7) Tárgyunkra vonatkozólag nagy fontosságú a 130 és 160 közt eső időben görög nyelven szerkesztett *Αδαχή κριθιον δια των δωδεκα αποστόλων*, melyet *Bryennios* Philotheos nikomédiai archimandrita egy konstantinápolyi kolostor könyvtárában fedezett fel és tett közzé Konstantinápolyban 1883. Ez az ős keresztyén okmány azért nagy jelentőségű, mert belőle megismerhetjük az ős keresztyén egyház általános érvényű erkölcsi parancsait (c. 1–6) és a keresztségre, imádkozásra, vasárnap megszentelésére, úrvacsorára, bűnbánatra vonatkozó rendeleteket (c. 7–15). Már alexandriai Kelemen idézi (Strom. I. 20) és nagy tekintélyű iratnak tartja, annál inkább, mivel e kompendium szerzője az olvasókkal közölt intelmeit az Úrra való hivatkozással (9, 5: *περι τούτου ειρηκεν ο κυριος*, 8, 2: *ως εκειλευσεν ο κυριος*) hangsúlyozza. A kánoni iratokból közvetlenül merített tételek nincsenek ugyan benne, de azok tartalmának ösmeretét feltételezi, a mire vall a *κατα το δόγμα του εαγγελίου* (11, 3) és *ως εχετε εν τῷ εαγγελίῳ του κυριου ημων* (15, 4) megerősítési utalás. Ezen kívül páli kifejezéseket p. o. *μαραν αθα, κενοδοξος, αισχρολογος, οργιλος, αυθαδης* oly nagy számmal használ, hogy az apostol leveleinek általános elterjedését ezen az alapon is igazoltnak tekinthetjük.

Irodalom. *Didache*. Ed. *Bryennios*. Constantinopel 1883. *O. v. Gebhardt u. A. Harnack*, Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur. Bd. II, 1. 2. Leipzig 1884. *Schaff Ph.*, The teaching of the 12 apostles in the original, w. translations and discussions of post-apostolic teaching baptism worship a. discipline. With illustr. a. facsim. of the Jerusalem msc., with portr. of *Bryennios*. New-York 1885. *Heron J.*, The church of the Sub-

Apostolic age, in the light of the teaching of the 12 apostles. London 1888.
Raffay S. Újszöv. Apokr. Pozsony 1906.

Apologeták. Áttérünk most már a keresztyén tant védelmező második századbéli apologeták bizonyoságtételére, amely az újszövetségi kánoni iratoknak az apostoli kor-szakban t. i. az első században való keletkezését, használatát és egyetemesen kötelező tekintélyét szintén igazolja. Első helyen említendő közülök, a pogány szüléktől Flavia Neapolisban 103. táján született

Justínus Martyr (mh. 163 és 167 közt), kinek halán-tékát a bölcselés és vértanuság kettős babérkoszorújával övezte a keresztyén kegyelet. Ifju korában a philosophia különböző útjain igyekezett lelki szomjuságát csilapítani, de mindhiába. Érett férfi korában keresztyénné lett, bölcsész-köpenyét azonban továbbra is megtartotta s mint vándor evangélista, mint philosophus christianus bejárta az Efézusban birodalmat, főképen Rómában és Korinthusban hirdetve s szóval tollal védelmezve a kijelentés igazságait. Iratai közül legnevezetesebb a 138. évben Antoninus Pius császárhoz és a római tanácshoz *πρὸς τὴν Ῥωμαίων σύγκλητον* intézett két apologiája (*ἀπολογία ὑπὲρ Χριστιανῶν*), melyeknek tartalma és célzata a keresztyének hit- és erkölcsi életének jellemzetes felmutatására és ezen révén történő védelmezésére irányul.¹⁾ Korunkig fennmaradt másik jelentős munkája az Efézusban általa megismert palästinai zsidó tudóssal t. i. Tryphonnal folytatott párbeszéde, *Διάλογος πρὸς Τριφωνα*. Authentia szempontjából vitások a neki tulajdonított *λόγος πρὸς Ἑλληνας* vagy *ἔλεγχος*, továbbá a *λόγος παραινετικός πρὸς Ἑλληνας* és az Isten egységéről szóló *περὶ μοναρχίας*. Elveszett egyebekkel együtt az Eirenaiostól (I. 6) idézett *σύνταγμα πρὸς Παρλιῶνα* című munkája, melyet Markion gnostikus eretnek ellen írt cáfolatul, továbbá némi töredék híjával az általa (Apol. I. 26) idézett *σύνταγμα κατὰ πασῶν τῶν γεγεννημένων αἰρέσεων*.

Egyszerű, köznapias stylusban, de itt ott lendületes és hatásos szónoki modorban írt előterjesztései folyamán, az újszövetségi kánon összes irataiból számos tételt idéz, illetőleg különböző vonatkozásaiban azok beható ismeretéről tesz bizonyosságot; sőt megállapítható, hogy ő már a synoptikus evangéliomok egyházi használatra készült harmoniáját és János evangéliomát is használta. A Jézus életéről és tanításairól szóló eme hiteles kútfőket, mint valóságos történelmi

¹⁾ Régebben e két apologia idézésénél zavarban voltak az egyházi írók, mivel némelyek a terjedelmesebb apologiát, a mely az újabb kiadásokban első helyen áll, másodiknak tartották. Én a régibb szerzőktől használt, de többnyire fogyatékos kiadások helyett, egykori tudós professzorom *Otto* kifűnő kritikai kiadását idézem. V. ö. Irodalom.

okmányokat, a Xenophon Memorabiliájára emlékeztető ἀπομνημονεύματα τῶν ἀποστόλων és εὐαγγέλια, néha meg εὐαγγέλιον néven nevezi és azt mondja, hogy ezeket a vasárnapi összejöveteleken a hívők éppúgy olvassák, mint a profétákat (Apol. I. 67: καὶ τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν ἀποστόλων ἢ τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν ἀναγινώσκεται, μέχρις ἐγχωρεῖ.)

Hogy nem csupán egy, hanem mind a négy kánoni evangéliomot ősmerte és idézte, igazolja az ἀπομνημονεύματα-ról általánosságban tett eme nyilatkozata: οἱ γὰρ ἀπόστολοι ἐν τοῖς γενομένοις ὑπ' αὐτῶν ἀπομνημονεύμασιν, ἃ φημι ἐπὶ τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ καὶ τῶν ἐκείνοις παρακολουθησάντων συντετάχθαι, γέγραπται, ὅτι κτλ Dial. 103. Számos tételt a mi kánoni evangéliomainkkal szó szerint egyezően idéz, p. o. Mt. 7¹⁹ cf. Apol. I. 16; Mt. 8¹¹⁻¹² cf. Dial. 76; Mt. 5²⁰ cf. Dial. 105. Sok helyütt csak a kánonbeli tételek gondolatait jelzi, p. o. Apol. I. 16-ban Mt. 5²² szavait eként vonja össze: ὁς δ' ἂν ὀργισθῆ, ἔνοχός ἐστιν εἰς τὸ πῦρ és Apol. I. 17-ben Lk. 12⁴⁸-at ebben a rövidített mondatban közli: ἢ πλέον ἔδωκεν ὁ θεός, πλέον καὶ ἀπαιτηθήσεται παρ' αὐτοῦ. Más helyen meg a kánoni evangéliomokkal bár lényegileg egyező, de egy két szóban eltérő idézést olvashatunk nála, p. o. Apol. I. 16-ban a Mt. 7²¹-beli οὐ πᾶς . . . helyett οὐχὶ πᾶς . . ., Dial. 107-ben a Mt. 16⁴-beli αὐτῆ helyett αὐτοῖς, míg már Dial. 49-ben ἴξει δὲ ὁ ἰσχυρότερός μου olvasható a Mt. 3¹¹⁻¹²-beli ὁ δὲ ὀπίσω μου ἐρχόμενος . . . bővített mondat helyett. Viszont Mt. és Lk. kánoni szövegéből több vonatkozó mondat egybekapcsolva szövegez, így Apol. I. 19: μὴ φοβείσθε τοὺς ἀναιροῦντας ἡμᾶς καὶ μετὰ ταῦτα μὴ διαιρένοισ τι ποιῆσαι φοβήθητε δὲ τὸν μετὰ τὸ ἀποθανεῖν δυνάμενον καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα εἰς γέενων ἐμβαλεῖν cf. Mt. 10²⁸, Lk. 12⁴⁻⁵, továbbá Apol. I. 16. Dial. 76. cf. Mt. 7²²⁻²³, Lk. 13²⁶⁻²⁷. Ám a synoptikusok közül Mk. evangéliomát is használta, példa rá Apol. I. 15. cf. Mk. 2¹⁷, 9⁴⁷, I. 16. cf. Mk. 12²⁹⁻³⁰, I. 35. cf. Mk. 15²⁴, Dial. 33. cf. Mk. 6⁵², 8¹⁷, Dial. 106. cf. Mk. 3¹⁶⁻¹⁷, 14²⁶ etc., sőt hogy János evangéliomát is, noha nem szó szerint, de hű vonatkozásban mily sűrűn alkalmazza, igazolják azok a mondatok, a melyek a János stylusának és előadása tartalmának határozott ismeretét feltételezik; így egyebek közt Apol. I. 61. és Ján. 3³⁻⁵ c. 60. és Ján. 3¹⁴⁻¹⁵ c. 6. és Ján. 4²⁴, 5²³ c. 16. és Ján. 14²⁴ c. 63. és Ján. 16³ c. 52. és Ján. 19³⁷ c. 35. és Ján. 20²⁵, Dial. c. 69. és Ján. 7¹², 9¹ c. 100. és Ján. 10¹⁸ c. 106. és Ján. 13³ c. 121. és Ján. 14⁷ c. 136. és Ján. 5²³⁻⁴⁶ etc. V. ö. Otto id. mű és Bindemann, Theol. Stud. 1842, 2. Ueber die von Justin dem Mär. gebrauchten Evangelien.

Nála a kánoni evangéliomoknak az illető szerzők nevei mellőzésével való idézése, illetőleg alkalmazása egészen rendes és szokásos; hiszen gyakorta a profétai írókat sem

nevezi meg, így nevezetesen v. ö. Apol. I. 51. és ψ 24^{7 8}. Dial. 69. és ψ 19⁵ Ésa. 35² c. 87. és Joel 2^{28 29}; másutt viszont a szerző nevének említésekor téved p. o. Apol. I. 51-ben Jeremiás által mondatja azt, a mit Dániel 7¹³ írt meg és c. 54-ben Jeremiás (9²⁶) neve helyett Ésaiaást ír. Ennek oka az, hogy ő emlékezetből hivatkozik a kánoni iratokra, a melyeknek szövegét a hol egészen híven nem idézhette, ott részint összeelegyítette, vagy egybeolvasztotta, részint csak gondolatbelileg vagy módosítva illesztette be az előterjesztése keretébe. A tény az, hogy Justinus az ő 138-ban írott Apológiájában és valamivel későbbi keletű Dialogosában, a mi kánoni négy evangéliomunk közelterjedettségéről, hiteléről, tekintélyéről és dogmatikailag döntő érvényéről kétségbevonhatatlan tanubizonyyságot tesz, a mit az imént csak gyér számban felsorolt összehasonlításokból is igazolva láthatunk.

Vannak azonban még kánonon kívül álló, mindamellettt szintén jelentős bizonyítékaink ide vonatkozólag, a melyekre nagy súlyt helyez Tischendorf is (Wann wurden unsere Evangelien verfasst? Leipzig 1865) a miénkkel azonos álláspontjának a megvédelmzésénél. Nevezetesen Justinus Dial. 78 az Úr születéséről azt jegyezte föl, hogy γεννηθέντος δὲ τότε τοῦ παιδίου ἐν Βηθλεέμ, ἐπειδὴ Ἰωσήφ οὐκ εἶχεν ἐν τῇ κώμῃ ἐκεῖνη ποῦ καταλῦσαι, ἐν σπηλαίῳ τινὶ σνέγγυς τῆς κώμης κατέλυσε καὶ τότε, αὐτῶν ὄντων ἐκεῖ, ἐτετόκει ἡ Μαρία τὸν Χριστὸν κτλ. Ez az adat, t. i. Jézusnak Bethlehem mellett barlangban történt születése csakis a Jakab protevangéliomában (cc. 18. 19. 21. cf. *Fabric.* Cod. Apocryph. N. T. Hamburg 1719) olvasható. A Máriával közlött angyali híradást meg Justinus e szavakkal végezi be Apol. 33: καὶ καλέσεις [scil. Μαρία] τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἰησοῦν· αὐτὸς γὰρ σώσει τὸν λαὸν αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ἁμαρτιῶν αὐτῶν. Ez a tétel a Jakab protevangéliomában szintén így van megírva (id. mű c. 11). Máté kánoni evangéliomában (1²¹) az angyal ama szavakat Józsefhez intézi, Lukács szerint azonban szintén Máriához, de az αὐτὸς γὰρ . . . αὐτῶν mondatrész teljes mellőzésével. Így hát ez a már Origenes által is ősmert és még előbb Justinus által idézett apokryph evangéliom, mely a Mária szűzanyaságának (Mt. 1²³) tagadói megcáfolására készült, ime nyilván igazolja, hogy a mi Máté és Lukács által szövegezett kánoni evangéliomaink jóval az első század bezárulta előtt általánosan ősmert iratok voltak.

Ugyancsak Justinus hivatkozik arra a másik apokryph iratra, a mely szintén úgy a synoptikusok, mint a János evangélioma tekintélyéről és első századbeli eredetéről tanuszkodik. Ez nem más, mint az állítólag még Pilatus idejében keletkezett és az ő nevével elnevezett Acta Pilati de passione et resurrectione Jesu Christi, a melynek címét a középkor-

ban Evangelium Nicodemi jelzéssel cserélték föl és külön előszóval látták el. Ez az eredetileg görög nyelvű apokryph irat több rendbeli latin és kopt fordításban szállott reánk és a mi négy kánoni evangéliomunk tartalmának ismeretéről — habár sajátos szabadsággal való — használatáról kezeskedik. Erre a Pilatus Acta-ra szintén utal Justinus az ő 138-ban kelt első apologiajában, c. 48: *“Οὐ τε ταῦτα [Χριστός] ἐποίησεν, ἐκ τῶν ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου γενομένων Ἀκτων μαθεῖν δύνασθε*, item cf. cc. 35., 38., a mely apokryph bizonyság bár nem szentírás, mégis az evangéliomok apostoli korból való eredete mellett nagy súlylyal esik a mérlegbe.

Hogy Justinus a Pál apostol összes leveleit is alaposan ősmerte és használta, azt számos kifejezéssel és vonatkozással igazolhatjuk. Utalunk egyebek közt a római levélben olvasható őszövetségi tétéleknek keresztyéni értelemben való felfogására és kapcsolatára, v. ö. R. 3¹¹⁻¹⁷ és Dial. 27; 10¹⁶ és D. 42; 14¹¹ és Apol. I. 52; az 1¹⁶-ra emlékeztető *δύναμις θεοῦ ὁ λόγος αὐτοῦ* Apol. I. 14 és 2¹⁵-ben visszhangzó *ἐν συνειδήσειν ἐχθραῖς ταῦτα ἀνειδίζοντας ἀλλήλοις ἅπερ ἐργάζονται* Dial. 93 kifejezésekre. Ilyenek továbbá a többi páli levélből merített *τὰ παλαιὰ τῆς κακῆς ζωῆς ἔργα* 1. Kor. 5⁷⁻⁸ Dial. 14, a *σχίσματα καὶ αἰρέσεις* 1. Kor. 11¹⁸⁻¹⁹ Dial. 35, a *σοφία ἀνθρώπου* és *δύναμις θεοῦ* 1. Kor. 2⁵ Apol. I. 60, az *ἄνθρωπος τῆς ἀνομιᾶς* és *τῆς ἀποστασίας* 2. Thess. 2³⁻⁷ Dial. 32. 110., a *δικὰς τίνειν διὰ περὶ αἰωνίου* 2. Thess. 1⁸⁻⁹ Apol. I. 17, a *πρωτότοκος πάσης κτίσεως* Kol. 1¹⁶⁻¹⁷ Dial. 85. 96., a *τὰ τῆς πλάνης πνεύματα καὶ δαιμόνια* 1. Tim. 4¹ Dial. 7 és *ἡ χρηστότης καὶ ἡ φιλάνθρωπία τοῦ θεοῦ* Tit. 3⁴ Dial. 34. Összehasonlítható még Gal. 3¹⁰⁻¹³ Dial. 95. 96., Kol. 2¹¹⁻¹² Dial. 41. 43., Fil. 2⁷⁻⁸ Dial. 138. A Zsid. levél szerint 7¹⁻³ nála is Krisztus *ὁ κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδὲκ βασιλεὺς Σαλὴμ καὶ αἰώνιος ἱερεὺς ἐψίστου* Dial. 113 és *ἀπόστολος* meg *ἄγγελος*. A *ψευδοπροφήται*, *ψευδοδιδάσκαλοι* (Dial. 82) 2. Pét. 2¹-et, a világegyetemnek tűz által való megsemmisüléséről szóló jelzés (Apol. II. 7) a 2. Pét. 3⁶⁻⁸-ban olvasható előadást juttatja eszünkbe. Csak melleleg érintem meg, hogy Justinus a kánoni és apokryph iratokon kívül még sűrűn idéz az ókori görög auctorokból, így mintegy negyven ízben Platon, párszor Xenophon és Euripides, hat ízben Homeros műveiből, a mi a görög remekírók ősméréséről tanuskodik.

Irodalom. *Winer*, Just. Mart. evang. canon. usum fuisse ostenditur. Lips. 1819. *Semisich*, Justin der Märtyrer. Breslau 1840. *Jo. K. Th. de Otto*, Corpus Apoll. christ. ed. III. Jen. 1876. Ugyanő Justinus der Apoget, az Ersch és Gruber-féle Allgem. Encyklopädieben 2. Sect. Thl. XXX. 1863. *M. v. Engelhardt*, das Christentum Justinus des Märtyrers. Erlangen 1878. *Massebieau*, a Revue Chrétienne 1878. évf.-ban No. 3. *Erdős József*, Prot. Szemle 1901. évf. 282–294. II.

Aristides atheni keresztyén bölcész, Justinussal egy idő tájban, *Zahn* szerint 138. július és 161. március, *Seeberg* szerint 140 és 145 közt írta az ő szintén Antoninus Pius (teljes címen Titus Aelius Hadrianus Antoninus Pius) császárhoz intézett apologiáját, *περὶ θεοσεβείας*, a melyet Eusebios (hist. eccl. IV. 3) elnézésből, illetőleg téves következtetésből a 125/6-ban Athenben tartózkodó Hadrián császárhoz intézett kérvényszerű felterjesztésnek gondolt. Ez az apologia három alakban maradt ránk, nevezetesen a *Harris Rendel* által a sinai Katalin zárda könyvtárában 1889-ben felfedezett syr fordításban, továbbá a mechtaristák velencei könyvnyomdájából 1878-ban napvilágra került örmény fordításban, amely azonban az apologiának csak a kezdetét tartalmazza, végül eredeti görög nyelven a *Robinson Armitage* által feltalált Barlaam és Joasaph középkori legendában. Szerző az ószövetségi könyvek, főképen az apokryph Sirach, Sapient., Tobit, 2. Makk. használata mellett gyakran útal az újszövetségi kánon egyes irataira, noha szó szerint alig idéz belőlök. Egyes kifejezéseit azonban határozottan a szentíróktól kölcsönözte. Ilyenek p. o. egyebek közt az *ἀπ' οὐρανοῦ καταβάς* II. 6. cf. Ján. 3₁₃, vagy *ὅσα οὐ θέλουσιν* t. i. a keresztyének *αὐτοῖς γίνεσθαι, ἑτέρω οὐ ποιοῦσι*, a mi a cod. Cantabrigiensis szerint Act. 15₂₉-ben a *πορνείας* szó után így olvasható: *καὶ ὅσα μὴ θέλετε ἑαυτοῖς γίνεσθαι, ἑτέρω μὴ ποιεῖν* [20. v. *ἑτέροις μὴ ποιεῖτε*]; vagy *ἐλάτρευσαν τῇ κτίσει παρὰ τὸν κτίσαντα* III. 2. cf. R. 1₂₃; viszont a *μὴ ψεύδεσθε εἰς ἀλλήλους* Kol. 3, visszhangzik XV. 7-ben, a *βλάσφημος, ὑβριστὴς, ἀγνοῶν* I. Tim. 1₁₃ a megtérésről szóló vallástételben XVII. 4, *σωφρόνως καὶ δικαίως . . . ζήσωμεν* Tit. 2₁₂ pedig hatással volt XV. 9-re és a *πανασάθωσαν τὴν γλώσσαν* XVII. 6. kifejezés híven emlékeztet I. Pét. 3₁₀-re stb. Az újszövetségi iratokat egyébiránt *Aristides* *εὐαγγέλιον* és *εὐαγγελικὴ γραφή*-nak, a másféle (p. o. apokryph) iratokat pedig egyszerűen *γραφαί*-nak nevezi.

Irodalom. *Hennecke Edgar*, Die Apologie des Aristides, Recension u. Reconstruction. Leipzig 1893. *Seeberg*, a *Zahn* Th. Forschungen-jének V. kötetében 159–414. Erlangen 1893. *Aristidis philosophi Atheniensis sermones duo*, ed. Mechtaristae. Venet. 1878. *Robinson J. Armitage*, Texts and Studies. Cambridge 1891. *Erdős József*, *Aristides és apologiája*. Debr. Prot. Lap 1900. évf. 25. és 26. sz.

Tatianos már nemcsak teljes szövegében ismerte, de harmonikus egészbe is összefoglalni igyekezett a négy kánoni evangéliomot. Ez a tulajdonképen pogány származású apologeta circa 110-ben született Assyriában; miután mint barbár, a görög-római világot bejárta és a pogány műveltségben széles körű tájékozottságot szerzett, sőt világi vonatkozású irodalmi működést is fejtett ki: Rómában megismerkedett Justinussal, a kinek hatására keresztyénné lett s mint tudós

férfit tekintélyes egyházi állást nyert, a melyben megmaradt Justinus haláláig c. 165-ig. Később eretnokség gyanújába keveredett, sőt Eusebios (h. e. IV. 28) őt ἀρχηγός τῶν Ἐγκρατιῶν melléknévvel ruházta föl, mivel noha nem szakadt el az egyháztól végképen, de kereszttyén létére azokhoz a tulzó testsanyargatókhoz (ἐγκρατίται, ὕδροπαρασιτάται, aquarii) csatlakozott, a kik egyes szektákkal közös különcködéseik mellett még, bárminemű testi érintkezést, tehát a házassági viszonyt is bűnnek tartották s a hús és bor élvezetétől irtóztak. Hieronymus pedig (praeef. ad Tit.) azt jegyezte föl, hogy Tatianos néhány páli levelet, (főképen azonban a Timotheusiakat Clem. Strom. II. 11) elvetette, de a titusi levelet elösmerte: tehát emendator apostolorum akart lenni. Élete alkonyán, 172 után Mesopotamiába költözött s mint a Krisztus istenségéről szóló egyházi tan tanuja ott is halt meg 185—190. táján.

Művei közül legismertebb a Rómában 152. táján írott és 42 fejezetre osztott λόγος πρὸς Ἕλληνας című apologiája, a melyben egyfelől a korabeli görögök és rómaiak erkölcsi kicsapongásai, főképen a gladiator-i játékok borzadalmi és a színházak káros hatása ellen száll síkra, másfelől a pogányok mythologiai balvélekedéseit és hivalkodásait kárhoztatja, viszont a kereszttyén tannak erkölcsi becsét és a görögök philosophiajánál sokkal régibb korát logikai, történelmi, tapasztalati érvekkel igazolja és védelmezi. Előadás és nyelvezet szempontjából az antik írónak mindenképen műgötte áll, az atticisták szabályait lekicsinyeli s azt kívánja, hogy beszéljen kiki természetesen és mellőzze a szónokmesterek utasításait. Ez a felfogása hátrányosan érzik a stylusán, mindamellett henye, szaggatott és itt-ott homályos mondataitól eltekintve, általában az éleselműséget, megfigyelő képességet, találó megjegyzéseket és érdekes fordulatokat nem vitathatjuk el tőle. Vannak különleges szavai p. o. ἀβδηρολόγος c. 17., γλωττομανία, ἐντιφος c. 3., κορακόφωνος c. 15., ὀητολογία c. 40., στιχοποιός c. 24., kedveli és nagy számmal használja a neutrale substantivumot, p. o. τὸ ἀντεξοσίσιον, τὸ ἔκλυρον, τὸ ἐξαισίσιον, τὸ λνηρόν κτλ. Tételeinek, állításainak igazolására az ókori profán írók (Homeros, Aristophanes, Kallimachos) műveiből épenúgy kölcsönöz gondolatokat és kifejezéseket, mint a hogy aránylag bőven útal az ó és újszövetségi kánonra. Ez utóbbiból összehasonlítható mintegy húsz rendbeli vonatkozásai szöveggkritikai egybevételre nem alkalmasak ugyan, de igazolják az illető evangéliomok és levelek elterjedtségét s közismert voltát. Így p. o. c. 19-ben idézi Ján. 1₃ szerint πάντα ὑπ' αὐτοῦ καὶ χωρὶς αὐτοῦ γέγονεν οὐδὲ ἓν, c. 5-ben Θεὸς ἐν ἀρχῇ és ὁ λόγος ἐν ἀρχῇ γεννηθεὶς a János prologosára (1₁ _{kk}) emlékeztet; c. 4-ben szó szerint idézi πνεῦμα ὁ Θεός Ján.

4²⁴; ezenkívül c. 4-ben $\delta\ \gamma\alpha\rho\ \dots\ \epsilon\upsilon\delta\epsilon\acute{\iota}\varsigma$ cf. Act. 17²⁵; c. 6: $\kappa\acute{\alpha}\nu\ \dots\ \gamma\acute{\iota}\mu\acute{\iota}\nu$ cf. Act. 17¹⁸; c. 12: $\delta\omicron\upsilon\lambda\omicron\iota\ \dots\ \epsilon\pi\omicron\acute{\alpha}\theta\eta\mu\epsilon\upsilon\iota$ cf. R. 7¹⁵; c. 15: $\epsilon\grave{\iota}\ \mu\acute{\epsilon}\nu\ \dots\ \pi\upsilon\epsilon\upsilon\mu\alpha\tau\omicron\varsigma$ cf. 1. Kor. 3¹⁶; $\tau\omicron\iota\varsigma\ \psi\upsilon\chi\iota\kappa\omicron\iota\varsigma$ cf. 1. Kor. 2¹⁴; c. 16: $\theta\upsilon\omicron\tau\alpha\iota\ \dots\ \acute{\epsilon}\sigma\iota\alpha\iota$ cf. Ef. 6^{13, 14, 17}; c. 15: $\tau\eta\varsigma\ \upsilon\lambda\eta\varsigma\ \kappa\alpha\iota\ \tau\eta\varsigma\ \pi\omicron\tau\eta\rho\iota\alpha\varsigma\ \acute{\alpha}\pi\alpha\upsilon\gamma\acute{\alpha}\sigma\mu\alpha\tau\alpha$ alludit ad Hebr. 1³ (Worth).

Tatianosnak elveszett s csak töredékesen maradt fen a $\pi\epsilon\tau\epsilon\iota\ \tau\omicron\upsilon\ \kappa\alpha\iota\ \alpha\ \tau\omicron\upsilon\ \sigma\omega\tau\eta\rho\alpha\ \kappa\alpha\iota\alpha\rho\tau\iota\sigma\mu\omicron\upsilon$ (idézi alex. Kelemen, Strom. III. 81), továbbá az anthropologiai és természetbölcséleti tanokat tartalmazó $\pi\epsilon\tau\epsilon\iota\ \zeta\acute{\omega}\omega\upsilon\upsilon$; sőt az imént bemutatott apologia iratánál is sokkal jelentősebb és hecsesebb *Diatessaron* ($\tau\omicron\ \delta\iota\alpha\ \tau\epsilon\sigma\sigma\acute{\alpha}\rho\omega\upsilon\upsilon\ \epsilon\upsilon\alpha\gamma\gamma\acute{\epsilon}\lambda\iota\omega\upsilon$) című munkája, mely utóbbit δ , Zahn gondos kutatásai szerint a négy kánoni evangéliom görög szövege alapján eredetileg syr nyelven szerkesztette, de a mely evangéliom-harmonia már 170—180 táján, a syr keresztyének egyházi használatából kiszorult, mindamellet arab, görög és latin fordításokban, illetőleg utánzásokban korunkig fönmaradt. Ez a mi négy kánoni evangéliomunkból egységes egészszé szerkesztett — noha hézagos — evangéliomharmonia az evangéliomok kánonának authentiája mellett hangosan beszélő tanubizonyság.

Irodalom. Tatiani oratio ad graecos. Edidit Worth. Oxon. 1700. *Daniel H. A.*, Tatianus der Apologet. Halle 1837. *Otto*, Tatiani oratio ad graecos. Jenae. 1851. *Semisch*, Tat. Diatessaron. Vratisl. 1856. *Zahn Th.*, Forschungen . . . I. Theil. Erlangen 1881.

Athenagoras előbb atheni platonikus bölcsész, majd keresztyénné létele után az alexandriai katecheta iskola mestere, Zahn nyomozásai szerint (Forschungen . . . III. 60) ugyanaz a férfit, a kinek Boethos platonikus bölcsész a maga $\pi\epsilon\tau\epsilon\iota\ \tau\omicron\upsilon\ \pi\alpha\rho\acute{\alpha}\ \Pi\lambda\acute{\alpha}\tau\omega\upsilon\ \acute{\alpha}\pi\omicron\rho\omicron\rho\upsilon\mu\acute{\epsilon}\nu\omega\upsilon\ \lambda\acute{\epsilon}\xi\omega\upsilon$ művét ajánlotta (Photius cod. 155). Fönmaradt két hiteles irata közül az első Alexandriából 177-ben intézte Marcus Aurelius Antoninus császárhoz és annak fiához Lucius Aurelius Commodushoz. Ebben a 37 fejezetből álló $\pi\rho\epsilon\sigma\beta\epsilon\iota\alpha\ \pi\epsilon\tau\epsilon\iota\ \chi\rho\iota\sigma\tau\iota\alpha\upsilon\omega\upsilon$ (supplicatio pro Christianis) című apologiájában védelmezi a keresztyéneket az istentelenség, a fajtalanság és gyermekhüség rágalmai ellen, míg a másik művében $\pi\epsilon\tau\epsilon\iota\ \acute{\alpha}\nu\alpha\sigma\tau\acute{\alpha}\sigma\epsilon\omega\varsigma\ \tau\omicron\upsilon\ \nu\epsilon\kappa\rho\acute{\omega}\omega\upsilon$ dialektikailag indokolja a feltámadásról szóló bibliai tant. Bölcsészeti ingeniumával, széles ösmereteivel, alakilag szabatos, nyelvezetileg szép két iratával első helyet vívott ki magának az apologeták sorában. Előadásának hangja vonzó, nyugodt; érvelése súlyos, meggyőző; stylusában az attikai elegancia csillog. Platon eszméin kívül ismeri más bölcsészek gondolatvilágát is, mint szintén az ókori költők és történetírók munkáit, a mi mindkét iratából kiviláglik. A nála előforduló $\acute{\alpha}\pi\alpha\chi\ \lambda\epsilon\gamma\acute{\omicron}\mu\epsilon\upsilon\epsilon\alpha$ közül figyelemre méltó: *Ἡρακλειωτικῆς, ἰνδαυματώδης* (imaginarius), *χοροπλαθική* (ars

pupas fingendi), προσηλακίζειν [κατὰ κέρους] (colaphum infligere). Hogy az újszövetségi iratokat ősméri és érvelésének nyomósabb tételeit közvetlenül innen merítette, igazolják azok az utalások, idézések és kifejezések, melyek mindkét művében nagy számmal találhatók. Bár a synoptikusok közül csakis Mátét és Lukácsot használta, de épenúgy alkalmazza János evangéliomát és Pál leveleit is. Összehasonlíthatók *Suppl.* c. 1: ἀλλὰ τοῖς μὲν . . . ἰμάτιον Mt. 5³⁹ 40 coll. Lk. 6²⁹, c. 4: πάντα δὲ διὰ τοῦ παρ' αὐτοῦ λόγου πεποιηκότα Ján. 1³¹, c. 5: τὸν δὲ nempe νοητὸν Θεόν R. 1²⁰, c. 11: λέγω . . . ἀδίκους Lk. 6²⁷ 28, Mt. 5⁴⁴ 45, c. 12: ἐὰν . . . ἔξετε Lk. 6³² 34 Mt. 5⁴⁶, item ὑπὸ μόνου δὲ παραπεμπόμενοι τοῦ τὸν Θεὸν καὶ τὸν παρ' αὐτοῦ λόγον εἰδέναι, ἔρτςd παραπ. . . ὑπὸ μόνου τοῦ εἰδέναι τὸν Θεόν Ján. 17³¹, c. 13: τὴν λογικὴν προσάγειν λατρείαν R. 12¹¹, c. 16: πάντα ἐν πάσιν 1. Kor. 15²⁸ de Deo és Kol. 3¹¹ de Christo; item Θεὸς φῶς ἀπρόσιτον 1. Tim. 6¹⁶ és ugyanitt ἐπὶ τὰ πτωχὰ καὶ ἀσθενῆ στοιχεῖα κατακίπτομεν Gal. 4⁹, c. 33: ὅτι . . . γενναῖα Mt. 19⁴, λίων κτλ Mt. 19⁵¹, ὄς . . . μοιχᾶται Mt. 19⁹, c. 37: ὅπως ἤρεμον καὶ ἰσχύιον βίον διάγοιμεν 1. Tim. 2². *De res.* c. 21: εἰ δὲ καὶ φθορᾶς Mt. 10²⁸, c. 23: μοιχείας φόνου κλοπῆς κτλ Mt. 19¹⁸ Lk. 18²⁰, c. 22: τῆς εἰς Θεὸν τιμῆς Ján. 4²⁴, c. 10: ἐλειθερωθέντα δὲ πάσης δουλείας οὐκ ἀδικηθήσεται R. 8²¹, c. 12: εἶδος γὰρ τι μεταβολῆς 1. Kor. 15⁵¹⁻⁵³, c. 18: δεῖ κατὰ τὸν ἀπόστολον τὸ φθαρτὸν τοῦτο ἐνδύσασθαι ἀφθαρσίαν, ἴνα . . . κατὰ 1. Kor. 15⁵³, 2. Kor. 5¹⁰.

Irodalom. *Prudentius Maranus* (m. h. 1762): Mór apátságbeli bencés kiadása. Paris 1742. *Schwartz E.*, Athenagorae libellus pro Christianis (1891).

Theophilus szintén pogány szüléktől származott és hívővé levése után az antiochiai egyház (állítólag hatodik) püspöke volt (m. h. 182 körül). Commodus uralkodása kezdetén, 180-ban, három könyvből álló vitairatot, illetőleg apologiát írt Autolykos ellen, a ki előbb mint tanácsbeli tisztviselő jó ismerőse volt, de később a keresztyénséget gunyolta és rágalmazta. Ebből az indokból védelmezi Theophilos a keresztyéneket az istentelenség, a fajtalanság és az emberhűség igaztalan vádjai ellenében. Eusebios szerint (h. e. IV. 24) írt volna még κατὰ Μαρκιωνος, πρὸς τὴν αἴρεσιν Ἐμμιωγένους vitatkozó és más katechetai munkákat is, a melyekből azonban még töredékek sem maradtak fön. Hieronymus meg azt állítja (de vir. ill. c. 25), hogy ő olvasott „sub nomine Theophili in Evangelium et in Proverbia Salomonis commentarios“; ezekből a magyarázatokból csakis latin nyelven szállott reánk a „Commentariorum in sacra quatuor evangelia libri IV“ és néhány rövid sorból álló görög szövegű töredék az Énekek énekéből. Noha bölcselési képesség szempontjából a második századbéli apologetáknak

jóval mögötte áll, mindamellet a platoni eszmetanban és a korabeli ismeretszerzés minden ágában való tájékozottságát el kell ismernünk. Ám a mély elismeréssel szól a platoni philosophia értékéről, époly szigorú és kérlelhetetlen kritikát gyakorol a stoikusok és epikureusok erkölcsi életelvei felett, a melyekkel szemközt a keresztyénség eszményi tartalmát ismerteti és magasztalja. Szónoki lendülettel változatosan érvényesül nála az antithesis, anaphora, összehasonlítás és ironia. A régi görög költők, bölcsészek és tragöedia írók művein kívül alaposan ismeri a bibliai kánon összes könyveit s Mk. Thess. Filem. Jak. és Ján. levelei kivételével bőségesen idézi és *κελεύει ἡμᾶς ὁ Θεὸς λόγος* (ad Aut. 3, 14) tudatában legalább is nyolcvan ízben alkalmazza az újszövetségi iratokat, a mi arról tanuskodik, hogy az ő korában már az egész újszövetségi kánon, az egyházi irodalmi termelésnél nélkülözhetetlen forrás volt.

Noha kisebb jelentőségű, de említésre szintén méltó **Quadratos** (Κοδράτος), voltaképen a legrégebb és legelső apologeta, a ki még hallgatta az apostolokat (Euseb. h. e. III. 37. IV. 3, 23); Aelius Hadrianus császárhoz nyújtotta be 123 és 129 közt apologiáját *ὑπερ τῆς καθ' ἡμᾶς Θεοσεβείας*, igazolván benne a keresztyének ártatlanságát és az ellenők zudított rágalmak és üldözések igaztalan voltát. Művéből csak mintegy 50 szónyi fragmentum szállott reánk.

V. ö. *Otto*, id. mű IX. 339. *Zahn Th.*, Der älteste Apologet des Christentums, a Neue kirchl. Zeitschrift-ben 1891., pag. 281. *Erdős József*, Debr. Prot. Lap 1900. évf. 26. sz.

Aristo (Ἀριστων) peraeai Pellában született és a platoni bölcsészethen jártas zsidókeresztyén apologeta volt, a ki 136 és 160 közt írta *Ἰάσονος καὶ Παλίσκου ἀντιλογία* (vagy talán *διάλεξις*) *περὶ Χριστοῦ* dialogusát, a melyben Jason nevű hívő zsidókeresztyén oly meggyőzően beszél a Krisztus öröktől fogva való létezéséről és világteremtői hatalmáról, hogy annak hallására Papiskoş alexandriai hitetlen zsidó megtér és keresztyénné lesz. Ő tehát már az ószövetségi kánonnal egyezőleg, a logos-tan egyes mozzanatait p. o. a Fiú präexistenciáját, világalkotó erejét, kifejezésre juttatta. A mi gyér nyomok utána és róla fönmaradtak, azokat gondosan összegyűjtötte *Otto*, id. mű IX.

Miltiades Tertullianus szerint (adv. Valentin. c. 5) ecclesiarum sophista, a második század hetedik tizedében működött és ékes stylusával, valamint a szentírás tétéleinek a vitatkozásban való találó alkalmazásával nagy hírnévre jutott. Munkái közül Eusebios (h. e. V. 17) magasztalólag említi a saját maga által vallott keresztyén philosophia, azaz a keresztyén hit és tan mellett írt apologiáját *πρὸς τοὺς*

κοσμικοῦς ἄρχοντας ἐπὲρ ἧς μετῆει φιλοσοφίας πεποίηται ἀπολογία-τ, továbbá πρὸς Ἑλληνας ἔς πρὸς Ἰουδαίους μῦθει. Mindezek azonban a neki tulajdonított *περὶ τοῦ μὴ δεῖν προφήτην ἐν ἐκστάσει λαλεῖν* című montanista ellenes polemiciával együtt elvesztek.

Melito sardesi püspök, Marcus Aurelius Antoninus uralkodása alatt, mint korának tudományban, kegyességben, szónoklásban és irodalmilag egyaránt kimagasló alakja, Eusebios (IV. 26) és Hieronymus (de vir. illustr. 24) szerint tizenhét munkát írt görög nyelven; ezek közül azonban a legtöbbnek csakis a címe, némelyikből pedig csupán némi töredékek maradtak fön. Legnevezetesebb a Marcus Aurelius Antoninus Verus császárhoz (161—180) intézett apologiája *ἐπὲρ τοῦ καθ' ἡμᾶς δόγματος ἀπολογία*, melyben a polytheismust és bálványimádást hatalmasan cáfolja. Ennek a syr fordításban fönmaradt munkának az authentiáját azonban némelyek kétségbe vonják. Az apokalypsishez írt kommentára *περὶ τῆς ἀποκαλίψεως Ἰωάννου* (catena) nevét is többször emlegetik, noha belőle csak pár sor fragmentumot ismerünk.

Mivel Tertullianus nagy dicsérettel halmozza el Melitót, mint *elegans et declamatorium ingeniumot*, (Hieronym. de vir. illustr. 24), ebből némelyek tévesen azt következtették, hogy Melito montanista volt. (V. ö. *Piper*, Theol. Stud. u. Krit. 1838. I. 86.)

Claudius Apollinarius (Ἀπολινάριος) hierapolisi (phrygiai) püspök apologiája (anno 172 aut 173) *πρὸς Ἑλληνας* (libri V), *περὶ ἀληθείας* (libri II), *κατὰ τῆς τῶν Φρυγῶν αἰρέσεως ἔς πρὸς τοῦ πάσχα* gyér töredékek kivételével elkallódtak, de a rólok fönmaradt történelmi feljegyzések (Euseb. IV. 26. Hieronym. de vir. illustr. 26) szerint annak idején számot tevő munkák lehettek.

Hermeias bölcész apologeta 180—200 táján írta 1. Kor. 3₁₃-ból kiindulva *Διαστροφὴ τῶν ἔξω φιλοσόφων* 10 fejezetből álló és egész terjedelmében reánk szállott dolgozatát, a melyben ostromot intéz a pogány bölcészek ellen, a kiknek a legtöbb tételről, p. o. Istenről, lélekről, világról szóló ellentétes és merőben hiábavaló vélekedéseit élcelő és csipkedő modorban nevetségessé teszi a végből, hogy a pogányok annál nagyobb buzgósággal igyekezzenek megösmerni és elfogadni a keresztyén philosophiát, nevezetesen az evangéliomot. V. ö. *Otto*, id. mű.

Mindezek a nevezett görög írók, a keresztyénség ellen irányzott támadások alaptalan voltát, a keresztyénség isteni eredetét, a pogányság erkölcstelen és léha életelveit s a bálványok hiábavalóságát igazolják. A mélyebb gondolkozásu görög bölcészek józan nézeteit elégteleneknek tartván a saját hitbéli meggyőződésük támogatására, a kijelentés ok-

mánygyűjteményéből, Mózes és a proféták irataiból, az evangéliumokból és apostoli levelekből szedik elő védő és támadó kétélű fegyvereket, ugyanazt a szabadságot és oltalmat követelve s víva ki a keresztyének számára, a melyet bármely philosophiai szekta élvezett.

Gnosticismus. A második században a keresztyénség ellen intézett irodalmi támadások folytán szintén számos elmetermék keletkezett.

Kerinthos (Cerinthus), János apostol kortársa, zsidós-kodó színezetű bölcselkedésével igyekezett elhomályosítani az evangéliomi tant. Szerinte a zsidók istene (*δημιουργός*) alsóbb rendű szellem, mint az aeonok élén álló legfőbb Isten, a kinek lényét a József és Mária fiával azaz Jézussal, a reá alászállott aeon Krisztus ösmertette meg. A mózesi törvény és a *περιτομή* szükségessége mellett a feltámadás és chiliasmus tanát hangsúlyozta és írt a Máté evangélioma mintájára egy evangéliomfélét s János apokalypsisének utánzatául egy apokalyptikus iratot.

Kelsos (Celsus), Origenes szerint (contra Celsum libb. VIII. ed. G. Spencer. Cantabr. 1677, fordította Mosheim. Hamburg 1745) epikureus, Mosheim felfogása szerint pedig platonikus bölcsész 150 után *Ἀληθῆς λόγος* című elveszett, de Origenesnél bő töredékekben fennmaradt iratában, a tudatlanság, rajongás, gőg, hazafiatlanság és érzékiség rágalmaival illette, e mellett dogmatikai szempontból is hevesen támadta a keresztyénséget, megcáfolni igyekeztvén az evangéliomok előadását, mesék gyanánt tüntetvén föl a Jézus születéséről és szenvedéséről szóló evangéliomi elbeszélést, a melyet az ő korában már az egyetemes keresztyénség valóságos tényül ismert el. V. ö. *Keim Th.*, Celsus wahres Wort, älteste Streitschrift antiker Weltanschauung gegen das Christentum vom Jahre 178 n. Chr. Zürich 1873.

A cynikus **Crescens** és a szónok Marcus Cornelius **Fronto** (150 táján), meg samosatai **Lucianus** (180 körül) itt-ott kifejezett nyilatkozataikkal bizonyították be keresztyénellenes voltukat.

Teljesen kifejlett alakban lépett színtérre a theologiai színezetű elmélődés és bölcselkedés a második századbeli syr és egiptomi gnostikus rendszerekben, melyeknek magvait és gyökereit az egyházi atyák a pogány philosophiában, főképen pedig a platonismusban vélték feltalálni (Tertullianus adv. Hermog. c. 8: haereticorum patriarchae philosophi. De anima c. 23: Plato omnium haereticorum condimentarius). Ezeknek a speculatióknak alapjául szolgált a régi kérdés *πόθεν τό κακόν*. Az ezzel kapcsolatos eszméket, nevezetesen a végtelennek a végesbe való átmenetét, a szellemi lényegű

Istennek a teremtett anyaghoz való viszonyát, az emberi természet különféleségét stb. a platonai philosophia hatása alatt igyekeztek — noha egymástól eltérőleg — kialakítani és megfejteni az *alexandriai gnostikusok*, úgymint Basilides (125 táján), Valentinus (m. h. 160) és ennek tanítványai Herakleon, Ptolemäus, Marcus, továbbá az első bűnesetnél közreműködő kígyóról elnevezett és a valentinusi rendszerrel rokon naassenus vagyis ophita szekták, a sethiánok, kainiták, a melyek azzal hivalkódtak, hogy egy Mariamne asszonytól értesültek az evangéliumi tanról, a melyet ez a nő Jakabtól, az Úr atyafiától nyert. E rendszerrel ellentétben a *syr gnostikusok*, nevezetesen Saturninus Antiochiában, Bardesanes Edessában, a *syr Kerdonhoz* csatlakozó sinopei Markion (140 és 150 közt Rómában) a parsismus eszméinek alkalmazásával kísérelték meg világnézletöket előterjeszteni.

Ez alkalommal és e helyen lássuk *Basilides* zürzaváros gondolkozásának szüleményét főbb vonásokban. Szerinte az őslényből (*θεός ἄόρητος*) hét hatalmasság (*δυνάμεις*) származott, úgymint *νοῦς, λόγος, φρόνησις, σοφία, δύναμις, δικαιοσύνη, εἰρήνη*; ezekből jött létre az első szellemi birodalom (*οὐρανός*), ebből ismét a második és így tovább egészen 365-ig. E szellemi országok össz foglalata az Isten, a kit *ὁ Ἀβραξάς*-nak nevezett (α 1, β 2, ρ 100, α 1, ξ 60, α 1, ς 200=365). A zsidók istene *ὁ ἀρχων*, feje a világteremtő hét angyalnak, a kik egymással viszálykodásban élnek és mivel kevésbbé tökéletesek, mint a náloknál főbb szellemek: létrejött a jó mellett a *κακόν*, a melynek elenyésztetése és az emberi léleknek a világosság országába való visszavezérlése (*ἀποκατάστασις*) céljából egyesült a *νοῦς* az ember Jézussal. A rendszerébe beolvasztott doketismus szerint Krisztus csak látszólagos lény volt, az ősz zsidók angelophaniája módjára és így nem ő maga szenvedett és halt meg, hanem helyette cyrenei Simon. A kánoni evangéliomok és apostoli levelek allegorikus, ábrándos és fonák magyarázatával teljes rendszerben eképen akarta bibliai alapon igazolni az isteni dolgokról alkotott különös nézleteit. Tekintélyül hivatkozott Basilides a Mátyás apostol tekintélyére (Philosoph. 7, 20) és Glaukiásra, a ki mint Péter apostol tolmácsa közölte volna vele azt a tudományt, azt az evangéliomot, a melyről ő 24 könyvben *ἔξεγγημά*-t írt.

Hasonló képzeteket szedett rendszerbe a legszellemesebb és legmerészebb gondolkozású *Valentinus*, a ki egy bizonyos Theodas nevű embertől, mint Pál apostol *γρωριμός*-ától eredeztette a tudományát (Clem. Strom. VII. 17) és azt igyekezett feltárni, hogy a Jézus alászállását az isteni őserők és természetfeletti lények körében micsoda mennyei jelenségek előzték meg és hogy ezekre minő hatást gyakorolt

az Atya egyszülött Fia. E különleges logostanában a kedvenc kifejezések *ἀρχή, μονογενής, ζωή, χάρις* mind a János evangéliomának prooemiumából vannak kölcsönözve, a mit világosan kimutatott *Hilgenfeld A.*, *Das Evangelium und die Briefe Johannis*. Halle 1849. V. ö. *Hippolytos*, *Philosophumena* VI. 35 és Eiren. I. 85.

Ezen az úton jártak, ezt a módszert alkalmazták a többi gnostikusok is, a kik egytől egyig állítólag az apostoloktól eredő, de csakis az ő szektarius körükben megőrzött szájhagyományra hivatkoztak. Így *Ptolemäus* útal arra az apostoli *παράδοσις*-ra, ἢν ἐκ διαδοχῆς καὶ ἡμεῖς t. i. a gnostikusok *παρελήφαμεν* és kész volt *πάντας τοὺς λόγους κανονίσει τῆ τοῦ σωτῆρος διδασκαλίᾳ* (Eph. haer. 33, 7). Egyen-egyen abban a téves hiedelemben voltak, hogy a legfőbb világszellem Krisztus, az emberi lelkeknek az anyagi világból a szellemi régiókba való visszatérítése végett ő velők mint igazi tanítványaival közölte ezt az általok úgynevezett, voltaképen azonban hamis *γνώσις*-t.

Kánontörténelmi szempontból kiválik közülök *Markion* (Marcion) annyiban, hogy ő Tertullianus bizonyosága szerint (contra Marcionem IV. 1–7) tíz páli levelet, nevezetesen Epiphanius haer. XL. 9. szerint ebben a sorrendben: Gal., 1+2. Kor., Róm., 1+2. Thess., Eph., Kol., Fil., Filem. és egy evangéliomot, t. i. a szerinte legkevésbé zsidós irányú Lukács evangéliomát elősmerte kánoni szentiratnak, de csakis azért, hogy ezzel a többi ős apostol iratainak és tekintélyének súlyát csökkentse és kétségessé tegye (Tert. adv. Marc. IV. 3). Romboló kritikájával azonban, egyszersmind azt is igazolta ez a Feketetenger mellékéről való gnostikus, hogy már a második század közepén, még magok az őfajta eretnekek is kénytelenek voltak hiteleseknek elfogadni a nevezett kánoni iratokat. A gnostikusok azonban Eirenaios találó nyilatkozata szerint (adv. haer. I. I. c. 3. §. 6) *οὐ μόνον ἐκ τῶν εὐαγγελικῶν καὶ τῶν ἀποστολικῶν πειρῶνται τὰς ἀποδείξεις ποιεῖσθαι . . . , ἀλλὰ καὶ ἐκ νόμων καὶ προφητῶν*, csakhogy mindezt félszeg és célzatos irányban, mindamellett bizonyoságot téve arról, hogy a második században az újszövetségi iratok oly döntő jelentőségű történelmi okmányok voltak, a melyeknek meghamisítása nélkül ők magok sem tudták volna a saját álláspontjukat támogatni. Közülök *Herakleon* a János evangéliomához kommentárt is írt, a melyből Origenes őrzött meg töredékeket.

E vajudó korszak egyéb szellemi termékeiről is, az egyházi atyák hatalmas vitairataiból nyerhetünk kellő tájékoztatást.

Irodalom. *Lewald E. A.*, *Comm. de doctrina gnostica*. Heidelb. 1818. *Neander Aug.*, *Genetische Entwicklung der vornehmsten gnostischen Systeme*.

Berlin 1818. *Matter J.*, Histoire critique du Gnosticisme. 2 Tom. Paris 1828. *Baur F. Chr.*, Die christliche Gnosis, oder die christl. Religionsphilosophie in ihrer geschichtlichen Entwicklung. Tübing. 1835. *Gieseler*, Lehrbuch der Kirchengeschichte. Bonn 1844—53. *Hofstede de Groot*, Basilides als erster Zeuge für Alter und Autorität der NTlichen Schriften. Leipz. 1868. *Heinrici G.*, Die valentinianische Gnosis und die heil. Schrift. Berlin 1871. *Hilgenfeld A.*, Die Ketzergeschichte des Urchristentums. Leipz. 1884.

Egyházi atyák. A második század végétől kezdve az ős keresztény irodalomban messze kiható fordulat állott be egyfelől a miatt, hogy Róma és vele együtt a nyugati egyház lassanként elvált a keleti testvéregyházától, minek következtében másfelől a nyugati egyház úgy a kultuszban, mint az irodalomban a *latin nyelv* használatát honosította meg. E tekintetben Marcus Minucius Felix és főképen Tertullianus voltak az úttörő bajnokok. A görög nyelvű egyházi irodalomban szintén változás állott be annyiban, hogy az eddigi apologiai és építő írásmódtól eltérőleg inkább tudományos irányú és történelmi művek írásával foglalkoztak a tudós egyházi atyák. Közülök minden tekintetben kiváló érdemeket szereztek Nagy Konstantin koráig: Eirenaios, Titus Flavius Klemens, Origenes, Hippolytos, Eusebeios, nyugaton pedig M. Minucius F., Tertullianus, Cyprianus, Lactantius. Említésre méltók továbbá a görögök közül Dionysios, Gregorios (*Θαυματουργός*), Didymos, Methodios, Pamphylos, Sext. Jul. Africanus, Lukianos és Hesychios.

Eirenaios (Irenaeus) Kisázsiában 135—140 táján született görög ajkú polemikus író, Polykarposnak volt a tanítványa és a Septimius Severus alatt dúlt üldözés idején mint lugdunumi (lyoni) püspök vértanui halált szenvedett 202-ben. A római és kisázsiai egyházak közt a husvétii vitakérdésben közvetítőként működött közre s a keletiek Polykarpos-féle egyházi rendszabályát ő vitte el nyugatra, illetőleg Rómába. A kánoni könyvekhez írott kommentáráiból és egyéb műveiből csak töredékek szállottak ránk; a valentinianusok gnostikus szektája ellen intézett védelmi, illetőleg vitatkozó *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνίμου γνώσεως* című, öt könyvből álló iratának görög eredetije szintén csak részletekben maradt fön, de régi latin fordításban (adversus haereses libb. V) már Tertullianus is ösmerte azt. Kiadta *Grabe J. E.*, Oxon. 1702. *Massuet Renatus*, Paris 1710. *Stieren A.*, De Irenaei adv. haer. operis fontibus, indole, doctrina et dignitate. Gottingae 1836. Ebből a munkából is láthatjuk, mily rakoncátlanul bántak el a gnostikusok az evangéliomi tannal, *ἐφορμίζειν βιαζόμενοι τὰ καλῶς εἰρημένα τοῖς κακῶς ἐπινηροημένοις ὑπ' αὐτῶν. — ἐκ τῶν εὐαγγελικῶν καὶ τῶν ἀποστολικῶν πειρῶνται τὰς ἀποδείξεις ποιεῖσθαι, παραιρέποντες τὰς ἐριμρείας καὶ ῥαδιουργήσαντες τὰς ἐξηγήσεις* (I. 3, 6; 8, 1).

A nevével kapcsolatos munkák és iratok közül Eusebios (h. e. V. 4) említést tesz arról az ajánló levélről, melyet a lyoni és viennei hívők irtak Eirenaios mint még presbyter mellett Eleutheros római püspökhöz, meg arról a levélről, melyet Eirenaios a Rómában föllépett Blastushoz írt a paschatartás ügyében, *ἐπιστολὴ περὶ σχίσματος* (Euseb. V. 20); továbbá töredékekben maradt fön az a dogmatikus irat, melyet Eirenaios Commodus császár idejében a kisázsiai Florinushoz intézett *περὶ μοναρχίας ἢ περὶ τοῦ μὴ εἶναι θεὸν ποιητὴν κακῶν* (Euseb. h. e. V. 20). A husvétii vitakérdésre vonatkozólag Viktor pápához írt levelét egyéb termékeivel együtt közzétette Harvey, Cambridge 1857.

Eirenaios a gnostikusok cáfolása rendén, elenchosában mintegy négyszáz ízben hivatkozik a kánoni evangéliomokra s több mint nyolevan esetben idéz magából a negyedik evangéliomból, hangsúlyozván, hogy *ὁ τῶν ἀπάντων τεχνίτης λόγος, ὁ καθήμενος ἐπὶ τῶν Χερουβιμ καὶ συνέχων τὰ πάντα, φανερωθεὶς τοῖς ἀνθρώποις, ἔδωκεν ἡμῖν τετραμόρφον τὸ εὐαγγέλιον, ἐνὶ δὲ πνεύματι συνεχόμενον* (adv. haer. III. 11, 8). Vitaközlésai folyamán mindig az apostoli tanra utal mint szabályozó és döntő tekintélyre, mert *προσφῆται ἐκρίξαν, ὁ κύριος ἐδίδαξεν, ἀπόστολοι παρέδωκαν* (I 8, 1), vagy részletesebben kifejtve: *lex annuntiat, prophetae praeconant, Christus revelat, apostoli tradunt, ecclesia credit* (II. 30, 9), épen azért a későbbi korú és változó, egyveleges tartalmú haeresissel ellentétben az előbbi korú, állandó és egyező apostoli tan a tiszta igazság, azaz a *κανὼν τῆς ἀληθείας* (I. 9, 4). Ebből a szempontból az evangéliomírók közül a nem közvetlenül apostoli férfiak elöadását, közvetlen apostoli tekintélylyel ruházta fel, mivel Márk *ὁ μαθητὴς καὶ ἐρμηνευτὴς Πέτρον τὰ ὑπὸ Πέτρον κηρυσσόμενα ἐγγράφως ἡμῖν παρέδωκεν* (III. 1, 1; 10, 6) és Lukács *ὁ ἀκόλουθος Παύλου, τὸ ὑπ' ἐκείνου κηρυσσόμενον εὐαγγέλιον ἐν βιβλίῳ κατέθετο* (14, 2). Az ő korában az újszövetségi kánont még *τὰ εὐαγγελικά καὶ τὰ ἀποστολικά* névvel jelezték az írók, viszont az ószövetségnek *νόμος καὶ προσφῆται* volt a neve (I. 3, 6), vagy mindkettőt egybefoglalva, latinosan *utraque scriptura divina* (III. 19, 2).

Titus Flavius Clemens, kit működése helyéről alexandriai Kelemennek nevez a történelem, ifjú korában a Stoa hívei köréből keresztyénné lett *Pantainos*-tól tanult az alexandriai katechetaintézetben, melynek aztán (191—202) buzgó tanítója, előljárója és presbytere volt. A Septimius Severus alatt kitört üldözés elől onnan menekült, de később valószínűleg ismét visszatért oda és 220 táján múlt ki természetes halállal. Számos művei közül a kapcsolatos trilogiát alkotó következő három munkája maradt fön: α) *Προτρεπτικός λόγος πρὸς Ἕλληνας*, mely a pogány görögöknek keresztyén

hitre térítését célzó munka, továbbá β) *Παιδαγωγός* három könyvben, mely a keresztényen morál főelveit tartalmazza és végül γ) a hét könyvből álló *Στρωματεῖς*, vagy teljesebb címen *κατὰ τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν γνωστικῶν ὑπομνημάτων στρωματεῖς* (Strom. I. 29. cf. Photii cod. 111), a mely érdekes és tanulságos feljegyzéseket közül egyebek közt a régiek találmányairól (I. 16), Homeros életkoráról (I. 21), az orphikusok munkáiról (I. 21) és arról, hogy a görög bölcsesek s költők egymástól (VI. 2), viszont a zsidók és keresztények kütfőiből micsoda ismereteket merítettek (V. 14). E művel ugyanazon időtájban jelent meg Athenaios *Λειπνοσοφισταί* 15 könyvből álló vegyes tartalmú munkája, a mely, miként a tarka és egyveleges közleményeiről szönyegeknek nevezett *Στρωματεῖς* az összes ismeretek körébe vágó dolgokról szól.

Kelemen a görög és alexandriai műveltségben alaposan jártas tudós, de egyfelől elvi következetlensége miatt a bölcsezséket, másfelől az egyházi tan korlátain túl menő felfogásával a theologusokat nem tudta kielégíteni és nézetének megnyerni. Különösen kifogásolták az orthodox dogmatikusok Kelemennek *Ἐποτελεύσεις* című, nyolc könyvből álló munkáját, a melyben sok istentelen és meseszerű előadást találtak (Photios cod. 109: *εἰς ἀσβεῖς καὶ μῦθους λόγους ἐκφέρεται*). Ebből, a keresztén tan fő tételeit az ó és új szövevényi kánon kapcsán előterjesztő műből csak töredékek maradtak fön, melyeket egybegyűjtve kiadott Potter, Oxonii 1715., a közönséges apostoli levelekre vonatkozó megjegyzéseit pedig összeszedte Cassiodorus (de institut. div. lit. c. 8) „*Adumbrationes Clementis Alexandrini in epistolas catholicas*“ cím alatt, arra való tekintetből, ut *exclusis quibusdam offenciculis purificata doctrina eius securior possit hauriri*.

Irodalom. *Sylburg* leggyakrabban idézett kiadása megjelent Heidelberg 1592. *Klotz R.*, Bibliotheca patrum ecclesiae graec. Lips. 1831—34. 4 voll. *Hofstede de Groot P.*, disp. de Clemente Alex. Groningae 1826. *Daehne A. F.*, De γυνίσει Clementis Alex. Lips. 1831. *Scheck Ad.*, De fontibus Clementis Alexandrini. Progr. Augsburg 1889.

Bármily nagy méltánylással szól is alex. Kelemen az ó görög irodalom léleknevesítő és értelemfejlesztő hatásáról (Strom. I. 16), mindamellert azt vallja, hogy csakis a keresztényiségben található föl a teljes igazság, a valódi bölcsesség. E meggyőződésének őszinteségét igazolja az újszövetségi kánon hitele és tekintélye védelmére vonatkozó számos nyilatkozata; így p. o. az újszövetségi iratoknak az őszövényi kijelentéssel való azonos ihletettségét és azoknak az igazság kánonául való elismertetése indokát egészen bibliai szellemben azzal igazolja, hogy a törvénynek és profétáknak az apostolokkal és az evangéliommal való összhangja való-

sággal megvan (*συναφία νόμον και προφητων ομοῦ και αποστολων συν και τῷ εὐαγγελίῳ* Strom. VII. 16) és épen azért Isten változatlanul ugyanaz mind az ó- mind az újszövetségben (*των αυτων θεων δια νόμον και προφητων και εὐαγγελιου ο αποστολος κηρῦσσει* III. 11). Ám miként a törvény és a proféták iratai, épenúgy azonos isteni eredet alapján az evangéliumok és apostoli iratok is befejezett, egységes kánont alkotnak és már Kelemennél megtaláljuk a szerves kapcsolatban levő ó és új szövetségi kánon egymás mellé állítását, illetőleg coordinációját, a minek jelzéséül ő a későbbben általánossá lett *ἡ παλαιὰ και ἡ νέα διαθήκη* elnevezést használja (V. 13). Egészen természetes dolog, hogy a már akkor közönségesen ősmert összes újszövetségi iratokat ő is számtalanszor idézi, sőt a szerzők neveit is megnevezi és az authentiára vonatkozó kritikai nézeteinek szintén kifejezést ad. Kétségtelenül hitelesnek ismerte el a négy evangéliomot, a melyeknek előállítására nézve történelmi megjegyzéseket is tett (Euseb. h. e. VI. 13. *Guericke*, Comm. de schola quae Alexandriae floruit catechetica. Hal. 1825. P. II. p. 8.), az Actát, melynek szerzőjéül Lukácsot fogadta el (Strom. V. 12. cf. Euseb. h. e. VI. 14), továbbá Pál apostol 12 levelét (a Filemonit rövidsége miatt dogmatikai és apologetai érvelésre kevésbbé alkalmasnak vélvén), aztán Péter és János első levelét és az apokalypsist (Strom. VI. 13. Paedag. 2, 12), meg a Zsid. levelet, a melyet Páltól frotnak tekint (a hypotyposes szerint Eusebiosnál h. e. VI. 14: *την προς εβραίους επιστολην Παύλου μὲν εἶναι γρησι, γεγραφθαι δὲ εβραϊκῆ γωνῆ* cf. Strom. VI. 8); 2. Pét. Jak. 2. és 3. János valamint Jud. leveleit szintén ősméri és részben szabályozó iratokúl idézi és alkalmazza (Strom. VI. 18, II. 15, III. 2). A gnostikusok abbéli eljárását, hogy a kánon tételeit elcsürik csavarják (*μεταιθέσαι* Strom. IV. 6) megróva, hangoztatja, hogy az egyes szentiratokat az egyházi kánon szerint kell értelmezni (Strom. VI. 5), nem pedig úgy, mint a hogy a kényők kedvők szerint okoskodó haeretikusok cselekeszik (III. 4, VII. 16). A mi a hitet szabályozó egyházi kánonban nincs meg, az, mint p. o. az *εὐαγγέλιον κατ' Αἰγυπτίους* határozottan mellőzendő (III. 9. 13), mert *ο σεμνὸς τῆς παραδόσεως κανὼν* a *κανὼν τῆς ἐκκλησίας* (I. 1, VII. 17), *οζ* a *κανὼν τῆς πίστεως* (IV. 15.)

Origenes a görög egyház legkiválóbb polyhistora, a 202-ben vértanui halállal kimúlt Leonides fia Alexandriában 185-ben született. Ifjúkori tanulmányait alex. Kelemen vezetése alatt folytatta s ernyedetlen szorgalmáért *ο χαλκέντερος* és *ο ἀδαμάντιος* névvel ruházták föl. Érintkezésben volt az új platoni tan tulajdonképeni megalapítójával, az alexandriai philosophiai iskola tekintélyes tanítójával Ammonios Sak-kasszal (175—242) is. Már 18 éves korában Demetrios ale-

xandriai püspök közbejöttével katechetai állást nyert és gyorsan tudós hírnévhez jutott. Cäsareában tett látogatásakor (228) barátai, ugymint a jeruzsálemi és cäsareai püspökök presbyterré avatták, a mi miatt az illetékességi tekintélyére féltékeny Demetrios őt hivatalától megfosztotta és gondolkozásmódjáért az egyházból zsinatilag kirekesztette (232). Más egyéb ürügyön kívül azzal is vádolták, hogy ifju korában, a kisértéseitektől való mentesség végett Mt. 19₁₂-re hivatkozva, *εὐνοΐχισαν ἑαυτοὺς διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν*, magát férfitlanfította (Euseb. h. e. VI. 8). Ezután Cäsareába költözött át, a hol elismert presbyteri minőségében tudományos előadásokat tartott. Meghívás folytán két ízben vett részt az eretnekek ellen tartott arábiai zsinatokon, a hol is 244-ben a Krisztusról tévesen vélekedő Beryllus bostrai püspököt, 248-ban pedig a thnetopsychitákat sikerült neki alaposan megcáfolni és meggyőzni. Tudós vitái voltak még Antiochiában, hova őt a későbbi császár Alexander Severus anyja, Julia Mamaea hívta meg (Euseb. h. e. VI. 21), továbbá Athenben is. Sok hányattatás és bántalmaztatás után Tyrusban halt meg 254-ben.

Művei közül nevezetesek α) a kánoni könyvekhez írott és az utána élt görög exegeták által mintául tekintett *kommentárjai*, melyekben a szó szerint való (*σωματικῶς*) és értelemszerű (*πνευματικῶς*) fejtegetési módszer alkalmazása által a képiles és képzelt értelmezésnek tágas tért engedett. E nemű művei nagyobbára csakis Rufinus és Hieronymus latin fordításaiban maradtak fön. β) A keresztyénség alapelveiről *περὶ ἀρχῶν* libb. IV. szóló és a pogány ókorral is vonatkozásban levő munkája görögül csak töredékekben, de Rufinus latin fordításában (*de principiis*) teljesen megvan. γ) A pogány Kelsos bölcsész *ἀληθὴς λόγος*-ának megcáfolása végett 248-ban szerkesztett nyolc könyvét *πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου ἀληθῆ λόγον* egész terjedelmében bírjuk. Érdekes philologiai munkája δ) a *Hexapla*, a melyben hat egymás mellé állított oszlopba írva kritikailag egybevetette az ószövetség Septuagintabeli fordítását két eredeti héber szöveggel, meg az Aquila, Symmachus és Theodotion fordításaival, még pedig nyomról nyomra részint kritikai jelzéssel, obelosokkal és asteriskosokkal kísérve, részint ki is javítva az általa észlelt hibákat. Ezzel a bibliai szövegkritika terén értékes úttörő munkájával előmozdította a Septuaginta szövegének helyesbítését és végleges megállapítását. Hexaplas recensiója syr fordítását a milanoi Ambrosiana illető codexe nyomán fénynyomatulag sokszorosítva közzétette *Ceriani*, Milano 1872.

Elveszett az alexandriai Kelemen *στροματεῖς*-éhez hasonló tartalmú és célzatú 10 könyvből álló *στρομάτια*-ja, viszont

némelyek tévesen tulajdonították neki a Hippolytos *Φιλοσοφούμενα*-jának, illetőleg 12 könyvből álló elenchosa első könyvének a szerzőségét. Nagy számú műveiből később Basileios és nazianzi Gergely *Φιλοκαλία* név alatt szemelvényt készítettek, a mi fönmaradt az utókor számára.

Irodalom. Origenis opera omnia ed. Car. et Car. Vinc. *De La Rue*. Paris 1733—59. 4 voll., denuo recensuit C. H. E. *Lommatzsch*. Berolini 1831—44. Origenis in sacr. script. commentaria, quaecunque graeca reperiri potuerunt ed. P. D. *Huetius* 2 voll. Rothomagi 1668. Paris 1679. Coloniae (Frankfurt) 1685. *Κατὰ Κέλσον* ed. G. *Spencer*, Cantabrig. 1658. Origenis de principiis, ed. et annotatione instruxit E. R. *Redepenning*. Lips. 1836. *Philocalia* a Basilio M. et Gregorio Theol. ex variis Origenis commentariis excerpta, primum graece ed. Jo. *Tarinus*. Paris 1618., későbbi editio Robinsontól, Cambridge 1893. *J. Denis*, De la philosophie d'Origène. Paris 1884. V. 6. még *Gieseler*, Lehrbuch d. Kirchengeschichte. Bonn 1844. I. 1. *Christ Wilh.*, Geschichte der griechischen Litteratur. München 1898. 897 kk. II.

Az újszövetségi kánon történelmében Origenes kritikai tekintélye és mélyreható nyomozódásokon alapuló nyilatkozata határozott fordulópontot jelöl, a mennyiben ő az ősegyház történelmi s dogmatikai hagyománya és köztudata nyomán, a második században már általánosságban elfogadott újszövetségi iratokat autentikusoknak ösmerte el. A négy evangéliomról szóló bizonyágtétele szerint *ὡς ἐν παραδόσει μαθῶν περὶ τῶν τεσσάρων εὐαγγελίων, ἃ καὶ μόνα ἀντιτίθεται ἔστιν ἐν τῇ ὑπὸ τῶν οὐρανῶν ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ ὅτι πρῶτον μὲν γέγραπται τὸ κατὰ Ματθαῖον . . . δεῦτερον δὲ τὸ κατὰ Μάρκον . . . καὶ τρίτον τὸ κατὰ Λουκᾶν . . . ἐπὶ πάνσι τὸ κατὰ Ἰωάννην* (Euseb. h. e. VI. 25). Az Actát Lukácsnak tulajdonítja, Pál apostoltól 14 levelet ismer el hitelesnek, habár a Zsid. levélről megjegyzi, hogy *τὰ μὲν νοήματα τοῦ ἀποστόλου ἔστιν ἡ δὲ φράσις καὶ ἡ σύνθεσις ἀιομημονεύσαντος τινος τὰ ἀποστολικά καὶ ὡς περὶ σχολιογραφίσαντος τὰ εἰρημένα ἐπὶ τοῦ διδασκάλου . . . τίς δὲ ὁ γράψας τὴν ἐπιστολὴν, τὸ μὲν ἀληθὲς Θεὸς οἶδεν*. A hét közönséges levelet szintén elismeri; János apostolról azt vallja, hogy *ὅς εὐαγγέλιον ἐν καταλείπειν . . . ἔγραψε καὶ τὴν ἀποκάλυψιν . . . καταλείπει δὲ καὶ ἐπιστολὴν πᾶν ὀλίγων στίχων, ἔστω δὲ καὶ δευτέραν καὶ τρίτην κτλ.* E mellett a régibb megkülönböztetéshez képest ő is használja az *εὐαγγέλιον* és *ἀπόστολος* jelzést (Homil. XIX. in Jerem.), de az egész kánont az egységes *ἡ καινὴ διαθήκη* névvel nevezi (de princip. IV. 1) és azóta állandóan ezt a terminust használja a theologia.

Hippolytos antiochiai presbyter Photios szerint (cod. 121) Eirenaiosnak volt a tanítványa, de Origenessel is élénk szellemi összeköttetésben állott. A személyére és életére vonatkozó régi adatok nagyon eltérők. Ma már tudjuk, hogy a harmadik század első negyedében Rómában működött mint tekintélyes főpap (*ἐρχιερεὺς*) és tudós író; de mivel az egyházi fegyelem kérdésében a szigorubb életelvésekhez csat-

lakozott, ennek következtében a római püspökkel és egyházzal meghasonlott, vértanui halála (circa 258) előtt azonban a schismaticusoktól elszakadva, a róm. kath. egyházba visszatért. Damasus és később Prudentius *περὶ στεφάνων* hymn. XI. költeményben örökítette meg a Rómában kiszzenvedett vértanú emlékét. Valószínűleg a hatodik században készített üldő szobra látható a Lateránban; talapzatára vannak vésvé műveinek a címei, noha hiányosan. Számos művei közül nevezetese: α) a husvét idejének számításáról és megtartásáról szóló történelmi irata, ἀπόδειξις χρόνου τοῦ πάσχα καὶ τὰ ἐν τῷ πίνακι cf Euseb. VI. 20. 22. Hieron. catal. 61. β) Krónikái *Χρονικά*, a melyekben a zsidóság és keresztényiség történelmét adja elő. Ez csak részletekben maradt fön latinul a *Liber generationis*ban. A vallásos költészet körébe vág γ) a naassenus szektánál elterjedett ama görög zsoltárének, a mely a lélek bolyongásáról szóló gnostikus titkokat zengi olyasféle dallamos rythmusokban, a mint azt Hippolytos őrizte meg számunkra az ő elenchosában (V. 2, 10.) Ugyanő írt δ) a szentiratokhoz ódákat, illetőleg tartalmi összegezéseket verses formákban. Legértékesebb munkája azonban ε) a 12 könyvből álló *Ἐλεγχος κατὰ πασῶν αἱρέσεων* 230 tájáról, a melyből régebben csakis az első könyvet ősmerték Philosophumena név alatt, tévesen Origenest tartván a szerzőjének. E munkájában a régi philosophiai rendszerekről, a csillagászok és bűvészek elmésségéről sok érdekes dolgot beszél el; az idáig még fel nem fedezett 2. és 3. könyvben pedig az ősz görög mythológiáról és bölcsészetről tárgyalt.

Hippolytos theologiai munkáiban, főképen a haeresis ellen írott művében az újszövetségből egész halmaz idézet található, a mi a vonatkozó kánoni könyvek korára nézve döntőleg esik a mérlegbe. Idézési formája rendszeren *ὡς λέγει ἡ γραφή, ὡς γέγραπται ἐν τῇ γραφῇ*, vagy *τὸ εἰρημένον ἐν τῇ γραφῇ, τοῦτο ἐστὶ, φησί, τὸ εἰρημένον ἐν ταῖς γραφαῖς, ἡ γραφή διδάξει κτλ.*, a mi mind azt igazolja, hogy az általa cáfolt előbbi koru haeresis az újszövetségi iratokat kánoni tekintélyűeknek vallotta. Sőt az imént jelzett munkáin kívül írt még egy *Ἀπολογία ὑπὲρ τοῦ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίου καὶ ἀποκαλύψεως* című művet is (Hieron. Catal. 61), a melyben János apostol irataként idézi az apokalypsiszt és védelmezi a *λόγος*-ról szóló evangéliomi tant azoknak a megcáfolására, a kik az őrzök Logos testben megjelenését tagadták. Ezek voltak az alogisták. (Az *Ἄλογοι* elnevezés először Epiphanosnál (367—403) fordul elő *Πανάριον* [gyógyszeresszekerény] *κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων* LI adv. Alogos).

Irodalom. Hippolyti opera ed. J. A. Fabricius. Hamb. 1716. 18. 2 voll. Miller kiadása Paris 1851. Wordsworth, S. Hippolyt and his age. London 1853. Taylor W. E., Hippol. and the chr. church of the third century. London

1853. *P. de Lagarde*, Hippolyti Romani quae feruntur omnia. Lips 1858. *Diels*, Doxographi graeci. Berol. 1879, a Philosophumena 551—576. I. *Christ* id. mű § 680. *Hans Staehelin*, Die gnostischen Quellen Hippolyts . . . Leipz. 1890. Die *Griechischen Christlichen Schriftsteller* der ersten 3 Jahrhunderte. Herausg. v. d. Kirchenväter-Commission der Kgl. Preuss. Akademie der Wissenschaften zu Berlin. I. *Hippolytus' Werke* I. Band: Exegetische u. homiletische Schriften. Herausg. von *G. N. Bonnetsch* und *H. Achelis* 1897.

Origenes kritikája és rendszere sok követőre, viszont sok ellenzésre is talált. Jellemzően mondja erre vonatkozólag (hom. XXV. in Lucam): Plerique dum plus nos diligunt quam meremur, haec jactant et loquuntur, sermones nostros doctrinamque laudantes, quae conscientia nostra non recipit. Alii vero tractatus nostros calumniantes, ea sentire nos criminantur, quae nunquam sensisse nos novimus. Sed neque hi qui plus diligunt, neque illi qui oderunt, veritatis regulam tenent, et alii per dilectionem, alii per odium mentiuntur. Legkiválóbb tanítványa volt

Dionysios 233 óta a katechetaiskola előljárója, 248-tól pedig haláláig (265-ig) püspök volt Alexandriában. *Ἐπιτὶ ἐπιγγελίων* című munkájában hevesen és diadalmasan cáfolja a Nepos egiptomi püspök *ἔλεγχος Ἀλληγοριστῶν*-ja révén fel-elevenített chiliastikus nézeteket. Fejtegetései kapcsán akár-csak valamely mérsékeltőbb modern bibliai kritikus, úgy érvel az apokalypsisnek János apostoltól való származása ellen, midőn e kánoni irat ihletett voltát elősmerve oda nyilatkozik, hogy azt belső indokokból, nevezetesen stylaris és előterjesztési sajátosságai miatt nem írhatta János apostol (Euseb. h. e. VII. 25). *Καλεῖσθαι μὲν οὖν αὐτὸν Ἰωάννην ὕψιμον, καὶ εἶναι τὴν γραφὴν Ἰωάννου ταύτην, οὐκ ἀντεροῦ ἄγιου μὲν γὰρ εἶναι τινος καὶ θεοπνεύστου συναίνω, οὐ μὴν ῥαδίως ἂν συνδοίμην τοῦτον εἶναι τὸν ἀπόστολον, τὸν υἱὸν Ζεβεδαίου, τὸν ἀδελφὸν Ἰακώβου, οὐ τὸ εὐαγγέλιον τὸ κατὰ Ἰωάννην ἐπιγεγραμμένον καὶ ἡ ἐπιστολὴ ἡ καθολικὴ. τεκμαίρομαι γὰρ, ἔκ τε τοῦ ἡθους ἐκατέρων, καὶ τοῦ τῶν λόγων εἶδους, καὶ τῆς τοῦ βιβλίου διεξαγωγῆς λεγομένης, μὴ τὸν αὐτὸν εἶναι.* Az epikureusí atomismus ellen philosophiai éles elmével küzd *περὶ φύσεως*-ában, míg római Dionysius-hoz intézett *Ἐλεγχος καὶ ἀπολογία* libb. IV. művében, valamint számos leveleiben meglepő gyakoriottsággal és avatott tollal taglalja a keresztyén hittan főbb tételeit, mindig a bibliai kánon alapján. V. ö. *Gallandius*, Bibliotheca veterum patrum. Venet. 1765 ss. T. III. *Simon de Magistris*, S. Dionysii Alexandrini quae supersunt. Romae 1796.

Gregorios (Θαυματουργός) 244 óta neocäsareai (Pontus) püspök m. h. 270 körül. Dicsbeszéde *εἰς Ὠριγένην προσφωνητικὸς καὶ πανηγυρικὸς λόγος*, kisebb dogmatikai iratai, és homiliái az Origenes iránt érzett hódolatról, illetőleg tanrendszere védelmezéséről és a kánonban való jártasságról tanuskodnak.

V. ö. Opp. omnia una cum vita ed. *G. Vossius*, Mogunt. 1604. *Migne*, Cursus completus patrologiae. Paris 1857 ss. Gregorius Thaumaturgos T. X. 963 ss.

Didymos alexandriai származásu exegeta és a konstantinápolyi katechetaiskola feje (m. h. 395), öt éves korában szemévilágát vesztve, hallás után részesült abban, a mit mások látás révén szereznek meg (Rufinus h. e. II. 7). Főnmaradt művei egybegyűjtve *Migne*-nél id. mű XXXIX.

Methodios olymposi (patarai) majd tyrusi püspök (m. h. 311) Origenes ellenfele *περι ἀναστάσεως*-ában a test feltámadását védelmezte, *περι τῶν γεννητῶν*-jában pedig a végtelen világsorozatról való vélekedést ostromolta. Töredékekben főnmaradt termékeire nézve v. ö. *Epiphán*. haer. 64. *Photii* bibl. cod. 234—236.

Pamphylos cäsareai presbyter és könyvtáralapító vértanusággal múlt ki 309-ben. Fogságában írta apologiáját Origenes mellett 5 könyvben, melyet Eusebios a hatodik könyv hozzáféréssel fejezett be. Ebből csak az első könyv szállott az utókorra Rufinus fordításában, a melyre és a még gyér görög fragmentumokra vonatkozólag v. ö. *Phot.* cod. 118. Ugyanő adta ki Eusebiossal együtt a hexaplás Septuagintát.

Sextus Julius Africanus nikopolisi (emmausi) presbyter 230 táján, az első keresztényen chronographos m. h. circa 232. Művei α) *Κεστοί*, az alexandriai Kelemen *Στραταισις*-éhez hasonló és 14 könyvbe osztott encyklopädiai egyveleges tartalmú himzésszerű munka, melyet a harcászatról is bőven tárgyaló szakaszaiért a byzanci korban oly nagy értékűnek tartottak, hogy Bölcsh Leo is (886—911) felvétette a taktikai munkák gyűjteményébe. β) *Χρονογραφιῶν πέντε σπουδάσματα* vagy újabban *πενταβιβλίον χρονολογικόν* néven ösmert 5 könyvből álló történelmi munkáját, a mely a világteremtéstől (Kr. e. 5500-tól) kezdve le a Kr. u. 221. évig a héber, görög és római nép történetét adja elő, úgy Eusebios mint a későbbi byzanci krónikaírók fő forrásmű gyanánt használták. γ) *Ὀλυμπιάδων ἀναγραφὴ* becses dolgozatát külön kiadásban közzétette *Rutgers* (Leyden 1862). δ) *Ἐπιστολὴ περὶ τῆς κατὰ Σωσάνναν ἱστορίας* Origeneshez intézett levél. ε) *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀριστείδην* Krisztusnak a Mt. és Lk. evangéliomában olvasható genealogiájáról, részben főnmaradt Eusebiosnál h. e. I. 7. Későbbi keleti írók szerint az evangéliomokhoz is írt kommentárt. Africanus kétségen kívül jelentékeny tevékenységet fejtett ki úgy is mint történetíró, úgy is mint a kánon grammatikai s kritikai elemzésével foglalkozó tudós.

Lukianos antiochiai presbyter vértanui halállal múlt ki Nikomediában 311-ben. Nagy érdemei vannak a bibliai kritika terén, a mit igazol már Eusebios (VIII. 13. IX. 6:

ἀνὴρ τὰ πάντα ἄριστος βίῳ τε ἐγκρατῆς καὶ τοῖς ἱεροῖς μαθήμασι συγκεκοτημένος) és Hieronymus is (Catal. 77: Lucianus, vir disertissimus, Antiochenae ecclesiae presbyter, tantum in scripturarum studio laboravit, ut usque nunc quaedam exemplaria scripturarum Lucianea nuncupentur. Feruntur eius de fide libelli et breves ad nonnullos epistolae)

Hesychios valószínűleg egiptomi püspök, 311-ben szenvedett vértanui halált (Euseb. VIII. 13, 4); szintén kiváló munkásságot fejtett ki a szentírás szövegének megállapítása érdekében. Hieronymus szerint (adv. Rufin. lib. II. ed. Martian. T. IV. P. II. p. 425) Alexandria et Aegyptus in Septuaginta suis Hesychium laudat auctorem. Constantinopolis usque ad Antiochiam Luciani Martyris exemplaria probat. Mediae inter has provinciae Palaestinos codices legunt, quos ab Origine elaboratos Eusebius et Pamphylus vulgaverunt; totusque orbis hac inter se trifaria varietate compugnat. Ugyanő ezt mondja (praef. in IV. Evang. ad Damasum): De novo nunc loquor Testamento. — Praetermitto eos codices, quos a Luciano et Hesychio nuncupatos, paucorum hominum asserit perversa contentio: quibus utique nec in toto veteri Instrumento post LXX interpretes emendare quid licuit, nec in Novo profuit emendasse, cum multarum gentium linguis scriptura ante translata doceat, falsa esse, quae addita sunt.

Közbe iktatva emlékezem meg azokról a kiváló *latin egyházi írókról*, a kik Nagy Konstantin koráig, minden tekintetben nagy fontosságú munkásságot fejtettek ki.

Marcus Minucius Felix, a pogány tudós Kelsos kortársa nyitja meg a keresztyén *latin* írók sorát. Ez a kiváló műveltségű, a római és görög irodalomban jártas, előbb pogány vallású római ügyvivő vagy Hadrianus (117—138) uralkodásának végén, vagy az Antoninus Pius uralkodása (138—161) kezdetén írta „*Octavius*“ című apologiáját, azt a vonzó és sokak által előszeretettel olvasott aureum opusculumot, a melyben a keresztyénség ellen intézett gyűlöletes támadásokat határozottan visszautasítja és a pogány ellenfeleket saját fegyverökkel leveri; viszont az *egy* Isten létezését, az ő gondviselő világkormányzását és a keresztyén hívők erkölcsi tisztaságát igazolja.

Párbeszéd alakjában szerkesztett munkáját elhunyt kedves oskolatársa és barátja Octavius Januariusról nevezte el, a kivel együtt előbb a keresztyének üldözésében részt vett. Octavius azonban megtért és nyomban utána Minucius Felix is keresztyénné lett.

Rövid bevezetés (c. 1—4) után igen ügyes és elmés aristotelesi modorban folytatott beszélgetés rendén azt tárja elének a szerző, hogy a keresztyén Octavius mi módon nyerte

meg közös barátjukat a pogány Caecilius Natalist a keresztyénségnek. Caecilius és Octavius beszélnek, Minucius pedig a bírói döntésre ajánlkozik. *Caecilius* a pogány világnézet védelmezésével kezdi, a keresztyénség gáncsolásával folytatja és a skepticismus dicséretével végzi előadását (c. 5—13). Kevés vártatva, miközben Minucius az előadásnál kivánatos ovatosságot javalja, a mire Caecilius válaszol, szólásra emelkedik *Octavius* és védelmezi a keresztyénséget, tételről tételre kimutatván a pogány mesék üres tartalmatlan, viszont a keresztyén igazságok megcáfolhatatlan voltát s fölhívja barátját, hogy fogadja el ezt az igazságot (c. 16—38). Mély hallgatás után Caecilius e szavakban tör ki: Vicimus . . . Octavius mei victor est, ita ego triumphator erroris. Ezzel Caecilius voltaképen elfogadta a keresztyénséget és Minucius a Caecilius megtérése s az Octavius győzedelme fölött érzett örömeiben mellőzhetette a döntést. A baráti társaság erre vidáman indult hazafelé a tengerpart mellől, a hol ezt az épületes társalgást folytatták.

Minucius apologiáját evangéliomi szellem hatja át, célzata nyilván a keresztyénség határozott védelmezése. Közvetetlenül a bibliából merített idézetek nincsenek ugyan benne, gondosan kerül a Krisztus nevét, a kinyilatkoztatásra, mint alapvető tényezőre sem útal: de elvitázhatatlanul számos újszövetségi vonatkozás található benne, úgy az evangéliomokból mint az apostoli levelekből; főképen azonban Cicero (de natura deorum) és Seneca erkölcsi bölcsészeti művei (de providentia, de consolatione ad Polybium, de ira) alapján sok szép és igaz gondolatot illesztett be a maga klasszikus keretébe.

Ugyane munkájában (36, 2) említi szerző *de fato* című iratát: ac de fato satis, vel si pauca pro tempore, disputari alias et uberius et plenius. Ezen a nyomon Hieronymus (de vir. ill. 58) azt jegyezte meg, hogy Minucius Felix Romae insignis causidicus, scripsit dialogum Christiani et ethnici disputantis, qui Octavius inscribitur, sed et alius sub nomine eius fertur. *De fato vel contra mathematicos*, qui cum sit et ipse disertus hominis, non mihi videtur cum superioris libri stilo convenire. Bármiként van is a dolog, ez az irat nem maradt fön az utókor számára.

Irodalom. A több rendbeli régibb kiadások pontos jegyzékét közli Schanz Martin, Geschichte der römischen Litteratur. III. Teil. München 1896. pag. 238. Kiemeljük *Davisius Jo.* editioját Cambridge 1707., 11., 12.; amaz első t. i. 1707. kiadása nyomán adta ki latinul *Maróthy György* debreceni tanár: M. Minucii Felicis Octavius, breuib. notulis in tironum usum *Debrecini CIOIOCCXL* ad Jo. Davisii editionem Cantabrigiensem anni CIOIOCCVII additis. *Gronovius* Jakob kiadása (Leyden 1709) azért érdekel közelebről, mert e szerént fordította le és adta ki *magyarul Vári Ferenc* Sárospatak 1815. V. ö. még *Dombart* Bernhard, Octavius. 2. Ausg. Erlangen 1881.

Quintus Septimius Florens Tertullianus (szül. 160 körül) az űs egyház herosa, a legjelesebb keresztyén latin írók között mind kor, mind érdem szerint az első helyet foglalja el (m. h. circa 220). Ifju korában mohó buzgósággal tanulmányozta a bölcsészetet, történelmet, archaeológiát, főképen pedig a jogi tudományokat és szorgalmasan gyakorolta magát a szónoki előadásban. Érett férfi korban lett keresztyénné; Rómában hosszú ideig tartózkodott s presbyterré lőn Karthagóban. Komoly mély gondolkozása, heves merev jelleme, a keresztyénség terjesztéséért lángoló buzgósága, szellemi energiája és csapongó phantasiája nem talált kellő kielégítést a meglevő egyházi rendszerben s midőn Viktor római (13.) püspök (185—197), a 150 táján föllépett s különleges kijelentéssel dicsekedő, e mellett minden földi gyönyört megvető és a világ végét s a chiliasmust közel levő eseménynek hirdető *Montanus* híveit az egyházból kizárta: Tertullianus védelmekre kelt s enyhébb modorban maga is montanistává lett 201-ben. Az ő avatott írói tolla tette a *latin* nyelvet a keresztyén eszmék, gondolatok és igazságok kifejezésére alkalmassá; vele kezdődik a még akkor afrikai provincialismussal és jogi kifejezésekkel elegyített latin egyházi nyelv későbbi kialakulásának korszaka s a nyelvvel együtt az egész latin egyháznak a görög egyháztól való függetlenítése és önállósága. A mint ugyanis a görög nyelv a nyugati egyház közhasználatából eltűnt, ezzel a nyugati tudósoknak a keletiek theologiai tudományossága iránt idáig táplált élénk rokonszenve és érdeklődése is megcsappant, a minek további következménye az lett, hogy a nyugatiak a philosophiát lenézték és a kánon eredeti nyelvének nem tudása miatt exegesisök is tökéletlenné lett. Az eszményesítő elmélődő görög szellemmel ellentétben nyugaton a latinoknál a realismus, a jogszabályok és külső egyházi intézmények gyarapítása és a dogmatikai stabilitás szemlélhető.

Tertullianus rendkívül termékeny és tartalomdús író volt. Számos műveiben nyomról-nyomra fölismerhető az ő egyéni eredetisége, szenvedélyes természete, a szintelen egyoldalú felfogástól idegenkedő határozott egyenes, sőt gyakran szertelenségbe átsapó független gondolkozása és tartózkodás nélkül való véleménynyilvánítása. Stylusa cikornyás, kacskaringós, hatásvadászó, sohasem egyszerű, nem tiszta, nehezen érthető; szúrós antithesisek, rideg szójátékok tarkítják az előadását; mindamellert szerfölött vonzó eredetiségéért, gondolatgazdagságáért, a legelvontabb fogalmakat is megfelelő kifejezésekkel előterjeszteni tudó talentomáért méltán tartjuk őt elsőnek a latin egyházi írók között. Műveit Neander nyomán, miként Schanz is teszi, három csoportba osztjuk,

még pedig külön azokat, a melyeket montanistává levése előtt és külön azokat, melyeket montanista korában írt.

A) *Montanistává levése előtt írott munkái*

α) *pogány ellenes irányzatúak*; nevezetesen: A 197. év előtt kelt *ad nationes* libri II, melyben egyfelől a keresztyéneket védelmezi, másfelől az ellenök zudított rágalmakat a pogányokra visszahárítja. A 197-ben írott és 46 fejezetre osztott *Apologeticus* a tartományi helytartókhoz intézett védelem a keresztyénség érdekében. Themáját e szavakkal jelzi: nunc ad illam occultorum facinorum infamiam respondebo, ut viam mihi ad manifestiora purgem. E műben visszautasítja a keresztyének ellen intézett vádaskodásokat, ugymint a *crimen laesae divinitatis*-t (c. 10—27) és a *crimen laesae maiestatis*-t (c. 28—45). E műről Eusebios azt mondja (h. e. II. 2, 4) hogy görög nyelvre is le volt fordítva. V. ö. *Harnack A., Texte und Untersuchungen.* Leipzig VIII. Bd., Heft 4). *De testimonio animae* a lélek bizonyoságtételével igazolja az isteni kinyilatkoztatás igaz voltát. *Ad martyras* a hitökért bebörtönzött és kínlódo keresztyének vigasztalása. *De spectaculis* a színjátékok és látványosságok kerülésére inti a hívőket. *De idololatria* a bálványimádástól és bármi vele kapcsolatban levő cselekedettől, főképen az áldozásoktól óv. *De cultu feminarum* libri II, a női pipere és fényűzés ellen.

β) *Gyakorlati vonatkozásuak*: *De baptismo* a keresztségről. *De oratione* a könyörgésről, kapcsolatban a Miatyánk magyarázatával. *De poenitentia* a pogányok előtt ösmeretlen bűnbánatról, a nyilvános bűnvallomás exomologesis szükségességéről. *De patientia* a türelemről, annak áldásairól és példaképeiről. *Ad uxorem* libri II, melyet feleségéhez címzett, szól a házasságról, az özvegyi állapotról és a második ízben való házasságra lépésről.

γ) *Az eretnekek ellen intézett óvása*: *De praescriptione haereticorum*, míg *adversus Judaeos* iratában azt fejti ki, hogy a törvény nem csupán egy nép tulajdona és az isteni kegyelemben a pogányoknak is részök van ama jövendőlések szerint, melyek Krisztusban valósultak meg.

B) *Montanista korából erednek*:

α) az afrikai keresztyén üldözés idejében (211 és 212) kelt iratai, ugymint *De corona militis*, a melynek írására az a körülmény szolgált indító okúl, hogy Septimius Severus halála (211. febr. 4) után, a fiai Severus Antoninus és Geta által adományozott donativum kiosztásakor, egy keresztyén katona a koszorút nem tette föl a fejére, hanem a kezében tartotta, a miért bebörtönözték. Tertullianus igazolja, hogy a megkoszoruzás a keresztyénnek tilos. Az erre kitért keresztyén üldözés alkalmából intézett az afrikai helytartóhoz egy iratot *Ad Scapulam*, felhíván őt, hogy az Istennel való

harcot hagyja abba és végezze a tisztét emberséges módon. *De fuga in persecutione* helyteleníti a keresztyén üldözés elől való futást. *Scorpiace* ellenszer azoknak a gnostikus skorpióknak a marása ellen, a kik azt vélik, hogy a keresztyéneknek nincs szüksége a vértanúságra.

β) *Gyakorlati irányuak*: *De pallio* a bölcsészköpeny viselését védelmező irat (208—211 tájáról). *De virginibus velandis* a hajadonok lefátyolozásáról. *De exhortatione castitatis*, a melyben egyebek közt megtiltja a feleségének, hogy az ő halála után másodsor is férjhez menjen. *De monogamia* az egynejűségről, megtiltván egyszersmind az özvegyesre jutott házasságok az újból való házasságra lépést. *De ieunio adversus psychicos* a böjtölésről. *De pudicitia* vitairat a szüzességről; itt a házasságtörést, illetőleg a paráználkodást a bálványimádással és gyilkossággal egyenlően büntetendő cselekménynek nyilvánítja.

γ) *Eretnekellenes munkái*: *Adversus Hermogenem*, a melyben valószínűleg Theophilos (m. h. circa 182) *πρὸς τὴν αἰρεσίν* 'Egyorévovs-a nyomán, Hermogenes festőnek az anyag örökkévalóságáról szóló ábrándos elmélete ellen küzd. *Adversus Valentinianos* az egész római birodalomban elterjedt valentinusi gnosist igyekszik nevetségessé tenni. *Adversus Marcionem* libri V., *Adversus Praxeam* a monarchianusoknak a trinitasról alkotott felfogását ostromolja, vagyis Praxeasnak és társainak azt a vélekedését cáfolja, mely szerint Krisztus összes tevékenysége isteni természetű (c. 5: *Duos unum volunt esse, ut idem Pater et Filius habeatur*. C. 3: *Itaque duos et tres jam jactitant a nobis praedicari, se vero unius Dei cultores praesumunt*. *Monarchiam, inquirunt, teneamus*. (c. 10: *vanissimi isti Monarchiani*). *De anima* a lélek természetéről 203 táján írott első tudományos psychologia keresztyén alapon. *De carne Christi* Krisztusnak valóságos emberi testéről, a melyben szűz Máriától született. *De resurrectione carnis* az előbbivel kapcsolatosan a test feltámasztásáról.

Elveszett iratai: *De spe fidelium* a hívők reménységéről. *De paradiso*; *adversus Apelleiacos*, Apelles gnostikus követői ellen. *De censu animae adversus Hermogenem* a lélek eredetéről. *De fato*. *De ecstasi* libri VII. *De Aaron vestibus*. *Liber ad amicum philosophum*. *De carne et anima*. *De animae submissione*. *De superstitione saeculi*. Elveszték még három themáról írott görög munkái, a melyek azonban latinul fönmaradtak, ugymint *De spectaculis* (cf. de cor. mil. 6); *de baptismo* (cf. de bapt. 15) és *de virginibus velandis* (c. 1.).

A kánontörténelem nagy súlyt helyez Tertullianusnak kritikái nyilatkozataira, a melyeket különösen a haeresissel

vívott tusái közben hangoztatott. Az apostoli iratokat egyenként *Dei voces* (Apol. 32), *sermo divinus* (de anim. 28), egyetemlegesen *divina litteratura* (de praescr. haer. 39), *litterae divinae* (Apol. 39), *scriptura divina* (adv. Hermog. 31) néven nevezi s Mózes és a proféták irataival azonos tekintélyű ihletett iratoknak vallja (de praescr. haer. 36). Az ő korában már az evangéliumok és apostoli iratok bezárt egységes kánont alkottak, a melyet ő a törvény és proféták kánoni gyűjteményével egybefoglalva *totum instrumentum utriusque testamenti*-nek nevez (adv. Prax. 20). Csakis nála fordul elő ebben a korban a bibliának *instrumentum* elnevezése, a mi jogi értelemben bizonyítékot, bizonyítási okmányt jelent. Minden egyes apostoli irat egy-egy instrumentum; van instrum. Joannis (de resurr. carnis 38), instr. Pauli (c. 40), instr. Actorum (adv. Marc. V. 2), a melyekből az igaz tan bebizonyítható. És ez azért van így, mert az evangélium hirdetését az Úr közvetlenül az apostolokra bízta, a kiktől ered az evangelicum et apostolicum instrumentum (adv. Marc. IV. 2). Ezt a kánont védelmezi Tertullianus az eretnekek ellenében, a kik látszólag az egész szentírást használták, de valósággal hol megtoldották, hol megcsonkították tetszésök szerint (de praescr. haer. 38). Az Eirenaios és alexandriai Kelemen által elősmert újszövetségi kánoni iratok authenticitását Tertullianus erélyvel védelmezi, tétéleit érvelési, bizonyítási célból nyomósan döntőleg alkalmazza oly bőséges arányban, hogy magából a negyedik evangéliumból 200-nál több idézetet közöl.

Irodalom. Noeldechen, Tertullian. Gotha 1890. *Schanz Martin*, Geschichte der römischen Litteratur. III. Teil. München 1896. *Neander Aug.*, Antignosticus, Geist des Tertullianus und Einleitung zu dessen Schriften. Berlin 1825. 2. Aufl. 1849. *Hauschild*, Grundsätze und Mittel der Wortbildung bei Tertullian. Leipzig 1876. 1881. *Noesselt J. A.*, De vera aetate ac doctrina scriptorum quae supersunt Q. Sept. Tertulliani dissertt. III. Hal. 1757. Műveit kiadta *Rigaltius Nic.*, Paris 1635. 2 voll. (Venet. 1744). *Semler J. S.*, Hal. 1770. ss. 6 voll. *Hoffmann J. G.*, Tertulliani, quae supersunt, omnia in Montanismo scripta videri. Vitemb. 1738. *Gersdorf E. G.*, Bibliotheca patr. eccl. lat. selecta P. IV. V. Lips. 1839. Német fordításban kiadta *Kellner*, Köln 1881.

Thascius Caecilius Cyprianus pogány eredetű szónok, 245-ben lett kereszttyénné, azután presbyterré, 248 vagy 249-ben püspökké s 258-ban múlt ki vértanui halállal. Legrégibb életrajzát a környezetében működő Pontius diakonus írta meg, dicsőítvén a példás életű és kiváló buzgóságu püspököt, mellőzvéen azonban irodalmi tevékenységének ismertetését. Hieronymus (de vir. ill. 67) rövid vázlatából is csak annyit tudhatunk meg, hogy „Cyprianus Afer primum gloriose rhetoricam docuit, suadente presbytero Caecilio, a quo et cognomen sortitus est, Christianus factus omnem substantiam suam pauperibus erogavit, ac non post multum

temporis allectus in presbyterium etiam episcopus Carthaginiensis constitutus est. Huius ingenii superfluum est indicem texere, cum sole clariora sint eius opera. Passus est sub Valeriano et Gallieno principibus persecutione octava eo die, quo Romae Cornelius, sed non eodem anno.“ Egyéniségét, munkásságát és életcélját azonban híven megösmérhetjük műveiből, melyek az építő és gyakorlati egyházi irodalomnak ma is megannyi értékes kútforrása.

Irodalmi hagyatéka 13 értekezésből és 81 levélből áll, a melyek főképen annak a kornak vallási, erkölcsi és társadalmi életére élénk fényt vetnek. Értekezései közül négy, egyes egyénekhez van intézve; ezek a következők: 1) *Testimoniorum ad Quirinum adversus Judaeos* líbb. III. — 2) *Ad Fortunatum (de exhortatione martyrii)*. Mindkettő a bibliából merített, egybegyűjtött és tárgyszerűen alkalmazott hiteles tételek szemelvénye. Amabban a keresztyénségnek a zsidó vallás felett való feltétlen felsőbbbségét, a christologia alaptételeit, mint szintén a gyakorlati élet szellemerkölcsi vonatkozásainak szabályozását tárgyalja, míg emobben az üldözések közepett hánykódó keresztyéneket erősíti, vigasztalja s buzdítja a hitbéli állhatatosságra. 3) *Ad Donatum* traktátusa a keresztyénség áldásainak lelkesedéstől áthatott ecsetelése, míg 4) *Ad Demetrianum* a keresztyénség ellen zudított rágalmozásoknak cáfolása.

A többi értekezéseinek alap gondolatát már a címökből is elvonhatjuk; ezek: 5) *Quod idola dii non sint*, a melynek két első része voltaképen a Minucius Felix Octaviusának kivonata, a harmadik részének anyagát pedig Tertullianus Apologeticusából kölcsönözte. 6) *De habitu virginum* a Tertullianus *de cultu feminarum* című iratának alapján készült. 7) *De lapsis* az üldözések idején hitöktől elpártolt egyháztagokról. 8) *De catholicae ecclesiae unitate*. 9) *De dominica oratione*, melynél mintául Tertullianus *de oratione* értekezését használta. 10) *De mortalitate* vigasztaló irat a mulandóság felett. 11) *De opere et eleemosynis*. 12) *De bono patientiae*. 13) *De zelo et livore*.

A deciusi üldözés elől való menekülésének (250–251) és a Valerianus alatt Curubisba (Africa proconsularis) történt számkivetésének (257–258) idejében keletkezett levelein kívül nagy fontosságú és érdekes az a levelezése, a melyet folytatott Cornelius római püspökkel, aki az egyházi fegyelem kérdésében enyhébb felfogásnak hódolt, mint az ellenében Novatus karthagói presbyter által is támogatott és római ellenpüspökké (251-ben) megválasztott szigoru életelvű Novatianus, kinek schismatikus mozgalmát Cyprianus egész erélylyel igyekezett meghiusítani. Írt továbbá egy üdvözlő levelet Cornelius utódához Lucius római püspökhöz (253–254), a

kinek utódával Stephanussal (254—257) igen ádáz tollharcot vívott a felett, hogy vajjon az eretnekek gyülekezetében kiszolgáltatót kereszttség érvényes-e? Cyprianus határozottan azt vitatta, hogy *nem*, Stephanus pedig azt, hogy *igen*. Értekezésszerű levelei részben az üldözések alatt hitehagyott tagok (lapsi) visszafogadásáról, részben az úrvacsorai kehelyről (de sacramento calicis dominici) szólnak. A római egyház vezérszerepre törekvését világítja meg a római klérussal folytatott levélváltása, míg a Moyses és Maximus hitvallóhoz írt három levele a milyen dagályos, épolyan tartalmatlan.

A neve alá csúsztatott apokryph leveleket és költeményeket mellőzve, megemlítjük még azokat a másoktól származó, de a cyprianusi levélgyűjteménybe felvett egykorú öt levelet, a mely azt igazolja, hogy abban az időben az alsóbb körök még felette igen küzdöttek a latin nyelv nehézségeivel és a mint Schanz találóan megjegyzi (id. m. 331. l.): „Besonders zu beachten ist es, dass die römische Kirche im Jahre 250 noch nicht im Stande war, offizielle Schreiben im korrekten Schriftlatein abzufassen.“

Cyprianus mint író közérthető módon és több oldalról megvilágítva terjeszti elő gondolatait; szereti a képes beszédet, az allegoriát; nyelvezete virágos, tetszetős, átlátszó, vonzó. Nagy erővel tud hatni a tömegre. Az eszmék birodalmában jóval mögötte marad Tertullianusnak, kit mesteréül tekintett, sőt több munkáját egyszerűen utánozta: ámde gyakorlati és építő irodalmi munkássága mélyebb nyomokat hagyott maga után, mint a nálánál szellemi tekintetben kétségen kívül kiválóbb Tertullianus.

A kánontörténelemben Cyprianus tekintélye és tanubizonyossága azért is jelentékeny, mert ő mindig a biblia alapján áll, még ott is, a hol exegesisé célzatos vagy elfogult, p. o. a locum Petri kérdésében (Ep. ad Antonianum) vagy a cathedra Petri jelentőségét illetőleg (Ep. ad Cornelium). Ezek a tételek különben nagyobbára későbbi interpolatiók.

Irodalom. *Rettberg Fr. Wilh.*, Thascius Caecilius Cyprianus. Göttingen 1831. *Peters Joh.*, Der hl. Cyprian von Karthago. Regensburg 1877. *Gervaise Jac.*, La vie de St. Cyprien. Paris 1717. *Freppel É.*, St. Cyprien et l'église d'Afrique au III-e siècle. Paris³ 1890. *Poole G. A.*, Life and times of Cyprian. Oxford 1840. Műveit kiadták: *Joannes Andreas* episcopus Aleriensis 1471 (editio princeps). Kitűnő editio a *Rigaltius* Miklósié Paris 1648., továbbá a *Fell* és *Pearson*-féle Oxford 1682., a *Baluzius* Istváné Paris 1718., melyet az ő halála után Prud. Maranus fejezett be. Újabbban jeles kiadást rendezett sajtó alá *Hartel W.*, Corpus scriptorum ecclesiasticorum latin. vol. III (Bécs 1871). Német fordításban szemelvényeket adott ki *Krabinger*, Augsb. 1848, továbbá *Uhl* és többen, Biblioth. der Kirchengäter 2 kötet 1869—79.

L. Caecilius Firmianus Lactantius afrikai (és nem olasz) származású, előbb pogány vallású szónoklattanár Nikomédiában, majd keresztvénné levén, buzgó és ízlésteljes, noha

felszínes egyházi író, idős korában pedig Konstantin császár fiának Crispusnak a nevelője, meghalt 330 tájban. Reá a keresztyénség erkölcsi tartalma gyakorolt vonzó hatást és ennek taglalása folytán úgy találta, hogy az igazi vallás és az igazi bölcsesség azonos. Ebből azt következtette, hogy a lelki míveltség csakis a keresztyénségben szerezhető meg. Ethikája tehát az Isten és felebarátaink iránt való szeretet törvényének alapján imozog, épen azért érveit is nem az értelemből, hanem a bibliából meríti. A biblia oceánjának mélységéig azonban nem bírt eljutni, a mit igazol az, hogy a jó és gonosz kimagyarázásánál a dualismus örvényét és szikláját nem tudta elkerülni, továbbá chiliastikus ábrándok után futott. Ezért és más hasonló theologiai fogyatkozásaiért s kritikai szegénységéért Hase (Kirchengeschichte 1. Leipz. 1885 p. 255) keresztyén sophistának nevezte, viszont azonban szép és ékes előadásáért, könnyed tetszetős folyékony, mondhatnók remek latin stylusáért és formai kiválóságaiért Pico Mirandola (1470—1533) után (Opp. Jo. Franc. Pici Mirandulae. Basil. 1573 p. 21) általánosan „keresztyén Cicero“ dísznévvel tisztelte meg őt az utókor.

Művei közül fenmaradtak a következők: 1) *De opificio Dei* vel formatione hominis ad Demetrianum auditorem suum, a mely bárminemű keresztyén vonatkozás mellőzésével túlnyomóan bölcsészeti jellegű értekezés a test és lélek mivoltáról s rendeltetéséről. 2) *Divinarum institutionum libri septem*, a mely tárgyal Isten egységéről, a bűn eredetéről, az ál bölcselkedésről, az igazi bölcseségről és vallásról, az igazságról, a helyes istenimádásról és az örök boldogságról. Az V. könyv rendén diadalmasan vitatkozik Hieroklessel, a ki a diocletianusi üldözés idejében a keresztyének felett ítélkező bíró volt Bithyniában és *λόγος φιλαλήθης* című iratában is bántalmazta a keresztyénséget. 3) *Epitome*, a melyet Hieronymus még csonka alakjában ösmert, de a 18. században Scipione Maffei (Turin 1711) és Pfaff (Páris 1712) felfedezése révén már teljes egészében méltathatott az irodalomtörténet. 4) *De ira Dei*, a mely azt a problémát világítja meg, ha vajjon Istenben megvan-e a harag? A megoldás igenleges, azzal a meghatározással kapcsolatban, mely szerint Istennek haragja a bűn eltávolítására irányuló lelki indulat.

Többektől kétségbe vont, de ma már igazolt authenticájú iratai: 1) *De mortibus persecutorum*, melyben a keresztyén üldözést Isten meglátogatásának, az üldözők megbűnhődését pedig kikerülhetetlennek nyilvánítja. 2) *De ave Phoenix* bájos regés költői ecsetelése a phönix madárról szóló pogány mythosnak, keresztyén eszmékkal elegyítve.

Elveszett iratai névszerint 1. *Symposion*. 2. *Hodoeporicum*, hexameterekben szerkesztett útirajz. 3. *Grammati-*

cus. 4. Ad Asclepiadem libri II, továbbá levelei Probushoz (libri IV), Demetrianushoz (libri II) és Severushoz, a spanyol Aquilius Severus rokonához (libri II).

Az újszövetségi kánon iratait általában véve ösmeri, hol gondolatbelileg, hol szöveg szerint alkalmazza, főképen azonban mint chiliasta, az apokalypsisen csügg rajongó hódolattal.

Irodalom. Hieronymus, de vir. illustr. c. 80. *Krebs I. A.*, Dissert. de stilo Lact. Hal. 1702. *Buss I. H.*, De Cicerone christiano. Giessen 1711. *Alt*, De dualismo Lact. Borosl. 1839. *Marbach*, Die Psychologie des Firm. Lactantius. Halle 1889. *Brandt S.*, Sitzungsberichte der Wiener Akademie 1890—92. *Művei* száznál több kiadásban jelentek meg, amivel egyetlenegy egyházi író sem dicsekedhetik. Az editio princeps megjelent Subiacóban, mint első olaszországi nyomdatermék. Nevezetesebb kiadói: *Buenemann Ludolph* (Lips. 1739). *Brun* Keresztelő János és *Lenglet Dufresnoy* Miklós (Páris 1748). *Fritzsche O. Fr.*, a *Gersdorf* Bibliotheca Patrum eccles. lat. 10. kötetében (Lips. 1842—44). *Brandt S.* és *Laubmann G.* (Bécs 1890—96).

A Nagy Konstantin koráig működött keresztény egyházi írók sorozatát bezárja a görög történetíró

Eusebios Pamphili palaestina eredetű caesareai püspök (szül. circa 270 mh. 340). Életének főbb mozzanatai közül megemlíttjük, hogy Origenes műveinek beható tanulmányozása folytán nyerte kiképeztetését barátjával Pamphilossal együtt, a kit lelki atyjának tekintett s nevét is mellékeve gyanánt örökölte. Caesareában lett pappá, a hol iskolát is alapított. A Galerius alatt dúlt üldözés elől Egiptomba menekült (309), majd caesareai püspök lett (314—340). Az ariusi és athanasiusi két ellenséges tábor tusái közepett küllőfélezett, egy ideig Ariust védelmezte, de a nicäai zsinaton (325) nyíltan színt vallott és a trinitási dogma vallóival szavazott. Nagy tudományu, engesztelékeny, munkás ember volt, kit rendkívüli alkalmazkodó képességéért és eszéért a császár és udvari környezete kitüntető kegygyel halmozott el. Irodalmi tevékenységével hervadhatatlan babért érdemelt. Noha irataiban nem észlelhető a kritikai belátás, pártatlanság és határozottság s terjedelmes történelmi munkáit nagyobbára a klasszikus korbéli történetírók után kelt művek adatai nyomán szerkesztette egybe, mindazáltal nemcsak az első alapvető és legjelesebb keresztény történetíró, hanem egyszerűs mind az újszövetségi kánonosítás terén is kiváló tekintély.

Philologiai szempontból is értékes történelmi munkája a) a két részből (*συντάξεις*) álló, de sajnos, csakis töredékesen ösmert *Chronika* (*Χρονικά συγγράμματα, παντοδαπή ιστορία*), a melyben a legrégebb történelmi időktől (2017 Kr. e.) kezdve, le a Krisztus utáni 325. esztendeig, synchronistice tárja elének az egyetemes világtörténelem eseményeit, még pedig az első részben (*χρονολογία*) általában rajzolva, a második részben

(*χρονικὸς κανὼν*) pedig időrendi táblázatokban mutatva fel az egyes népekre, nemzetekre, uralkodókra vonatkozó főbb mozzanatokát. E munka második része Hieronymus fordításában latinúl, továbbá Aucher kiadásában (Venet. 1818) örmény és Talmahari Dénes pátriárka 775. évi fordításában syr nyelven szállott reánk, (kiadta Siegfried és Gelzer. Leipz. 1884); míg az egészből fenmaradt eredeti görög szöveget a későbbi chronographusok munkáiból ösmerjük.

Nagy fontosságú történelmi forrásműve *β*) a tíz könyvbe osztott *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, a mely a keresztyén egyház történetét tárgyalja kezdettől 324-ig. Ebben az ős keresztyén irodalom egyes munkásainak, mint p. o. Papiasnak, Apolloni-usnak elveszett irataiból hű részleteket közöl. Latinra fordította *Rafinus* aquileai presbyter 395., németre *Stroth* (Quedlinburg 1776) és *Closz* (Stuttgart 1839). Az ezen egyháztörténelmével kapcsolatos *Συναγωγὴ τῶν ἀρχαίων μαρτυρίων* végképen elveszett.

Írt továbbá *γ*) *Konstantin* császár *harminc éves uralkodói jubiläum*a alkalmából egy panegyrikust (336) *εἰς Κωνσταντῖνον τὸν βασιλέα τριακονταετηρικῶς* és *δ*) négy könyvben megörökítette *Konstantin életét* és dicsőséges uralkodásának történetét, *εἰς τὸν βίον τοῦ μακαρίου Κωνσταντῖνου τοῦ βασιλέως λόγοι δ'* Kiadta a historiával együtt *Valesius* Henr., Par. 1659., ed. II. 1678., továbbá *Heinichen* F. A., Lips. 1830.

Figyelemre méltó *apologétai* munkái: *ε*) *Προπαρασκευὴ ἐκκλησιαστικὴ* (Praeparatio evangelica), melyben a pogány, főképen a görög bölcsezsékek tévedéseit cáfolja és a keresztyén hitre való áttérést igazolja 15 könyvben. Kiadta *Viger*, Par. 1628. Col. 1688. és *Gaisford*, Oxon. 1843. Ezzel kapcsolatos *ζ*) az *Ἐξαγγελικὴ ἀπόδειξις* (Demonstratio evangelica) 20 könyvben, melyből azonban csak 10 maradt fön. Tartalma a Krisztusban megvalósúlt ószövetségi ígéreteknek és jövendöléseknek igazolása. Kiadta *Gaisford*, Oxon. 1852. *η*) *Ἐκλογαὶ προφητικαὶ* (h. e. I 2), a Krisztusra vonatkozó és allegorailag magyarázott ószövetségi tételek gyűjteménye, a melynek töredékesen fönmaradt négy könyve tulajdonképen egy nagyobb, *ἡ καθόλου στοιχειώδης εἰσαγωγή* című művének az alkotó része. Kiadta *Gaisford*, Oxon. 1842. *θ*) Kevésbbé jelentékeny a *Hierokles* ellen írt cáfoló értekezése (Phot. cod. 39), míg már az Origenes mellett írt apologiája hat könyvben theologiai szempontból úgy tekinthető, mint az Origenes igazhitűségének bizonyítása és védelmezése.

Dogmatikai jellegű munkája: *κατὰ Μαρκέλλον* libri II, melyben ez ellenfelének sabellianusi álláspontja ellen vitatkozik (v. ö. *Gaisford*, contra Hieroclem et Marcellum libri. Oxon. 1852), továbbá *περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς θεολογίας* libri III. a Fiú lényegének bibliai dogmatikai igazolása.

Exegetikai iratai nem sokat érnek; noha nem értette a héber nyelvet, mégis kommentárokat írt a Zsoltárokhoz, Ésaíaszhoz és az Énekek énekéhez. Annál becsesebb azonban *περι τῶν τοπικῶν ὀνομάτων ἐν τῇ θείᾳ γραφῇ*, Palaestina közlebről Jeruzsalem topographiája. Görögül kiadta *Bonfrère* (Paris 1631), revidálta *Clericus*, *Onomasticon urbium et locorum s. scripturae* (Amstel. 1707). Nem említett dolgozatai részint elvesztek, részint még kiadatlanok.

Az újszövetségi kánon történelmében ha nem is korszakot, de forduló pontot jelöl Eusebios isagogikai nyomozása, a melynek eredményét egyháztörténelmében (III. 3. 24. 25) közli. A hagyomány, a köztudat és a történelmi bizonyosságok alapján egyaránt hiteleseknek, kétségtelenül apostoli eredetűeknek elősmert kánoni iratokat *ὁμολογούμενα* névvel jelezvén, ilyenekül sorolja fel először a négy evangéliomot (*ἐν πρώτοις τὴν ἀγίαν τῶν εὐαγγελίων τετρακτὴν*), erre nyomban következik (*οἷς ἔπεται*) az apostolok cselekedeteiről szóló könyv (*ἡ τῶν πράξεων τῶν ἀποστόλων γραφή*), a mely után pedig (*μετὰ δὲ ταύτην*) a Pál apostol leveleit sorolja fel általában (*τὰς Παύλου καταλεκτῶν ἐπιστολάς*), majd azok után (*αἷς ἑξῆς*) János, mint szintén Péter első levelét (*τὴν φερομένην Ἰωάννου πρώτην καὶ ὁμοίως τὴν Πέτρον κρωτέον ἐπιστολήν*) és így végzi előadását: Ezekhez számítható még, ha úgy tetszik, a János apokalypsisé (*ἐπὶ ταῦτοις τακτέον, εἶγε φανείη, τὴν ἀποκάλυψιν Ἰωάννου.*) Szerinte ez a *βιβλία ὁμολογούμενα*. A szintén sokak előtt ősmertes *βιβλία ἀντιλεγόμενα* sorába tartoznak Jakab és Judás levele, Péter 2. és János 2. és 3. levele. Hozzáteszi aztán, hogy a *νόθα* osztályába sorozhatók az Acta Pauli és Hermas *ποιμὴν*-je, meg az úgynevezett apokalypsis Petri, a Barnabás levele s az úgynevezett *διδασκαὶ τῶν ἀποστόλων*, továbbá tetszés szerint (*ἔτι τε, εἰ φανείη*) a János apokalypsisé, a melyet némelyek elvetnek, mások ellenben a homologuménához számítanak. Megjegyzi egyszersmind, hogy ő ebben az általa közlött jegyzékben, az egyházi hagyomány alapján különböztette meg az igazi hiteles iratokat azoktól a többiektől, melyeket az eretnekek az apostolok nevei alatt emlegetnek, a melyekhez sorozza még az előbbiektől elkülönítve a Péter, Tamás, Mátyás evangéliomát, az András, János és a többi apostolok Actáit, azzal a hozzáadással, hogy ezeket a termékeket egyetlenegy egyházi atya sem méltatta arra, hogy idézzék; tehát ezek nem *νόθα*, hanem *ἄτοπα πάντη καὶ δυσσεβῆ*. Ebből látható, hogy a *ὁμολογούμενα* (négy evangéliom, Acta, Pál levelei, János, Péter első levele és apokalypsis) merő ellentétéül tulajdonképen a valósággal apokryph *ἄτοπα καὶ δυσσεβῆ* termékeket lehet tekintenünk és e két osztály között van az antilegomena meg a notha, a mely két kifejezés úgyszólván ugyanazt jelenti; mindamellét nyilván meg-

különbözteti és elsőbbségi ranggal emeli ki Jak., Jud., Pét. és Ján. leveleit, azaz a szorosabb értelemben vett antilegomenát, a Hermas ποιμήν-jétől, Barnabás levelétől és a többi ilyen későbbi időből való nothától; a mely megkülönböztetése még élesebb kifejezésre jut akkor, midőn (h. e. II. 23) a hét katholikus levélről és ezek között éppen Jak. és Jud. levélről szól.

A mi végül az idáig mellőzött Zsid. levelet illeti, ezt név szerint nem említi, a minek oka az lehet, hogy ő e levelet a páli levelek általános jelzése alkalmával Pálnak tartotta, a mint hogy egy ízben (h. e. III. 3) valósággal Pálnak 14 levélről szól és másutt (h. e. III. 38) a Zsid. levelet Pálnak tulajdonítja, ámbár azzal a föltevással, hogy azt Pál a zsidók hazai nyelvén írta (*ἑβραίοις γὰρ διὰ τῆς πατρίου γλώττης ἐγγράφως ἀμιληκότος τοῦ Παύλου*) és a későbbi gyanítás szerint vagy Lukács, vagy római Kelemen fordította volna le görög nyelvre. Bizonytalansága és ingadozása azonban itt ismét észlelhető, és mennyiben már másutt (h. e. III. 13) e levelet az antilegomena közé számítja.

Két újszövetségi kánoni könyv authenticájára nézve habozott Eusebios, ugymint a Zsid. levélre nézve, a melynél nem tudott szabadulni Origenes kritikai tekintélyének a súlya alól és az apokalypsisre nézve, a melyet nem mert határozottan János apostol művének vallani, mivel azt némelyek, a chiliasták ábrándos tévedései miatt nem fogadták el.

Am mintegy félszázad multával az ő halála után, a hippói zsinat (393) Aurelius karthagói püspök elnöklete alatt, az újszövetségi kánont abban a sorrendben és oly számban állapította meg, a hogy az, azóta, mint befejezett kánongyűjtemény mind e mai napig változatlan és érintetlen ép-ségében érvényben van.

Irodalom. *Stroth F. A.*, Eusebios életéről és íratáról a hist. eccl. kiadásában. Hal. 1779. *Rienstra Bern.*, de fontibus ex quibus hist. eccl. opus hausit Eusebios Pamphili et de ratione qua iis usus est. Traj. ad Rhen. 1833. *Baur F. Chr.*, Comparatur Eusebios historiae ecclesiasticae parens cum parente historiarum Herodoto Halic. Tubing. 1834. *Meyer P.*, de vita Constantini Eusebiana. Bonn 1882. *Gutschmied A.*, Untersuchungen über Eusebios. Stuttgart 1886. A kánoni vonatkozásokra nézve összehasonlítandók az általam már más előző alkalommal felsorolt isagogikai művek.

D. Erdős József.

M. Aur. Cassiodorius Senator isagogikai gyűjteménye. Aurelius Augustinus: de Doctrina Christiana cz. műve, exegetikai munkásságának rövid áttekintésével.

Idői sorrendben ezt említi Cassiodorius másodlik helyen az Inst. div. litt. X.-ben összefoglalt introductores között. Ezzel akarok itt részletesebben foglalkozni,¹⁾ különösen a mi ránk nézve fontos, tartalmi szempontból. A De doctr. Chr. nem épen idői, de tárgyi szempontból megnyitója, bevezetője Aug. exegetikai munkásságának, amennyiben itt vannak kifejtve azok a hermeneutikai elvek, melyek írásmagyarázatát irányították. A mű Augustinus fénykorának terméke, már mint hippói püspök kezdte meg körülbelül 397-ben, de csak a III. 25-ig jutott el s a többit csak élete vége felé adta hozzá, körülbelül 426-ban, mikor művei átnézése közben ehhez a befejezetlenhez jutott.²⁾ Tárgyalásunk

¹⁾ Tételünk zárt köre, nemkülömben Aug. biographiájának s forrásainak ismert, vagy legalább könnyen hozzáférhető volta felment engem itt a részletes élet- és jellemrajz írásának kötelessége alól. Egy író sincs az ó-korban, kinek élete és munkássága oly eredeti és gazdag forrásokból volna ismeretes és annyira fel volna dolgozva mint az övé. A *Confessiones* I—X. őszinte vallomásai (400 körül), levelei, a *Retractationes*-ben (426—7 körül) irodalmi műveinek időrendi sorban való átnézése, a hibáknak, vagy hiányoknak javítása, pótlása (mi ma az újabb kiadásban történik), Possidiusnak, tanítványának és barátjának róla írt bő életrajza, munkáinak jegyzékével, (432 körül), Gennadiusnak szintelen és hiányos feljegyzése (De vir. ill. 39. c. az 5. sz. végén) bőséges anyagot nyújtanak az életrajzokhoz, melyek a kiadásokhoz csatolva, vagy irodalomtörténeti, egyháztörténeti művekben, patológiákban, vagy épen önállóan is igen nagy számban forognak közkézen. A szövegkiadások közül a bencések (e congregatione S. Mauri) antwerpeni, 1700-ban megjelent s Bruder K. H-nak ennek alapján készült editióját (Lipcse, 1883.) használtam.

²⁾ Mi okból maradt annyi ideig befejezetlen, nem mondja meg, de kitalálhatjuk: hitvitái miatt. A *Retract.* II. 4-ben ő maga így nyilatkozik e műről: *Libros De doctrina Christiana cum imperfectos comperissem, perficere malui, quam eis sic relictis ad alia retractanda transire. Complevi ergo tertium, qui scriptus fuerat usque ad eum locum, ubi commemoratum est ex evangelio testimonium de muliere, quae abscondit fermentum in tribus mensuris farinae. . . . Addidi etiam novissimum librum et quatuor libris opus illud implevi, quorum primi tres adjuvant Scripturae intelligentur, quartus autem quomodo, quae intelligimus, proferenda sint.*

csak az I—III. könyvre terjed ki, melyekben a szentírás értelmének megtalálásáról, a *modus inveniendi*-ről szól, míg a IV. könyv, melynek tárgya a *modus proferendi*, a megtalált értelem gyakorlati alkalmazása, a homiletika körébe vág. Még e hátról is tulajdonképpen csak a II. III. és az I. vége tartozik ránk, mert az I. könyv túlnyomó része általános dogmatikai és morális tételeket fejteget, melyeknek szempontjai alá helyezi a következő hermeneutikai elveket.

Rövid prologusában utal a szentírás tárgyalására vonatkozó szabályok fontosságára, mely az olvasás megkönnyítésében és a rejtélyek megfejtésében való segítségben áll. Megfelel az esetleges calumniatoroknak. Azoknak, kik nem értik meg szabályait, azt feleli, hogy ő nem tehet arról, hogy ha nekik a holdat, vagy egy csillagot mutat ujjával, még az ujját sem képesek látni. Azoknak, kik szabályait megértik ugyan, de a szentírás magyarázására alkalmazni nem tudják, azt feleli, hogy ő arról sem tehet, ha ezek csak az ujját képesek látni, a vele mutatott csillagot pedig nem. Végül azoknak, kik ily szabályok nélkül, mintegy *inspiratio* segítségével jutottak el a szentírás megértésére (vagy esetleg csak azt hiszik, hogy eljutottak) s ezért ezeket szükségteleneknek tartják, azt feleli, hogy örüljenek az Isten e nagy ajándékának, de azért ne higyjék, hogy ez mindenkivel úgy történik, vagy hogy az emberek és iratok segítségével. A nyelveket is ezek által tanuljuk, bár az apostolok a lélek közléséből vették. Mózes, Pál, Cornelius, a szerezsen eunuch mind emberekhez utasítottak. Kevélység és irigység nélkül adja és vegye tehát tanító és tanítvány e tudományt. Ezért szükségesek e szabályok, melyek birtokában az olvasó más intellectort nem keres, hanem az elrejtett értelemre maga is eljuthat, vagy legalább valami fonák értelmezés absurditásába nem esik. Erre a mű átolvasása után én is azt mondhatom, a mit Aug. mondott fentebb Tyconius reguláira: túlbecsüli értéküket.

Az *első* könyv a fentebb adott felosztás szerinti első csoportot (I. II. III. k.) ismét tagolja: *Omnis doctrina vel rerum est vel signorum, sed res per signa discuntur*. Res-nek nevezi azokat a dolgokat, melyek nem valaminek a jelölésére használatnak. A hit és morál tárgyait érti alattuk. Ezekről szól az I. könyv, míg a II. III. a jelekről. Minden jel (*signum*) valami dolog is, de nem minden dolog (*res*) jel is. Vannak olyan dolgok, melyek más dolgoknak jelei is lehetnek. Vannak azonban olyan jelek, melyeknek egész használata a jelölésben áll, minők pl. a szavak. Senki sem használ szavakat, hacsak valaminek jelölése végett nem. Ebből kiviláglik, mit nevezek jeleknek (*signa*); azokat a dolgokat t. i., melyek valaminek jelölésére szolgálnak.

E különbségtétel után a *res* (dolgok) tárgyalására tér át, melyeket minéműségük szerint részint élvezni, részint csak használni kell. Az előbbiek magukban boldoggá teszik az embert, tehát céljuk önmagukban van, az utóbbiak csak eszközök erre. Feleszerelésük a célt megghiúsítja. Négy dolog van, mondja, a mit szeretni kell: unum, quod supra nos est (Isten), alterum, quod nos sumus, tertium, quod juxta nos est (felebarát), quartum, quod infra nos est (testünk). A 2-ikre és 4-ikre nem kell külön parancsolatot adni, (bár a Mt. 22, 39.-ben ez is megadatott,) mert az ember természet-től fogva szereti magát és testét. Csak ne önmagáért szeresse, hanem Istenért, kiből létének célja van, melynek érdekében magát nem élvezni (frui), hanem csak eszközül használni (uti) kell. — De annál inkább kell az első és harmadik dolog szeretésére inteni az embereket. Isten és felebarátaink szeretését az Úr a legfőbb dolognak jelentette ki. (Mt. 22, 37-39.) Csakhogy felebarátainkat sem önmagukért, hanem Istenért kell szeretnünk. A felebarátok közé, abból az elvből indulva ki, hogy mind a ki nyújtja, mind a ki kapja a segítséget, felebarát, odasorolja az angyalokat is, kik velünk sok jót tesznek. Sőt „et ipse Deus et Dominus noster proximum se nostrum dici voluit.“ Mert az utóbbi magát is jelöli a Luk. 10, 33. s köv.-ben, Isten pedig könyörületességet mutat irántunk a maga jóságáért, mi pedig egymás iránt az ő jóságáért, azaz ő könyörül rajtunk, hogy őt élvezzük, mi pedig egymáson könyörülünk, hogy őt élvezhessük.

Mert szeretetünk egyetlen tárgya, a kit élveznünk (frui) kell, csak Isten. Minden mással csak élni (uti) kell, szeretni pedig csak őt. A felebarátaink iránti szeretet is abban tetőzik, ha őket Isten szeretetére vezetjük. És pedig nemcsak mint unitast kell élveznünk, hanem mint trinitast is.¹⁾

Ez tehát a legfőbb és egyetlen dolog, melyet szeretni és élvezni kell. Isten is szeret minket, de nem élvezhet, mert nem szorul a mi javainkra, melyek benne foglaltatnak, vagy tőle származnak. Tehát csak él velünk, eszközül használ minket.

¹⁾ Aug. e néhány sora a szentháromság patrisztikai értelmezésére nézve locus classicusnak tekinthető. „Ez a háromság: egy az Isten, a kitől minden, a ki által minden, a kiből minden. (Róm. 11, 36.) Tehát Atya, Fiú és Szentlélek, és ezek mindegyike isten és együtt mindnyájan egy isten; és ezek mindegyike teljes substantia és együtt mindnyájan egy substantia. Az Atya sem nem Fiú, sem nem Szentlélek; a Fiú sem nem Atya, sem nem Szentlélek; a Szentlélek sem nem Atya, sem nem Fiú; hanem az Atya csak atya, a Fiú csak fiú, a Szentlélek csak szentlélek. Ugyanaz az örökkévalósága van mind a háromnak, ugyanaz a változhatatlansága, ugyanaz a felsége, ugyanaz a hatalma. Az Atyában az egység (unitas), a Fiuban az egyenlőség (aequalitas), a Szentlélekben az egységnek és egyenlőségnek egysége (unitatis aequalitatisque concordia.) És mind e három egy az Atyáért, egyenlő a Fiúért, össze van foglalva a Szentlélekért.“

E dogmatikus fejtegetések után tér át az I. könyv végén a szentírás értelmezésére vonatkozó szabályokra. Az Írás tartalma és célja szintén Isten és a felebarát szeretése. A mely interpretatio e kettős szeretet építésére szolgál, nem hazug és nem hamis, még ha téves is a szöveg szerint. Az ilyen hasonló ahhoz az utashoz, ki az útról letér, de mégis célhoz jut. Ám azért az ilyen útba kell igazítani, hogy az útról letérés megszokása által félre ne vezettség. Hittel, reménnyel és szeretettel, még pedig tiszta szívből, jó lelkiismeretből és igaz hitből származó szeretettel, (1. Tim. 1,5.) melyek birtokában nincs is szüksége az embernek az Írásokra, hacsak mások tanítása végett nem, fogjon mindenki a szentírás tárgyalásához. Ezért szólott annyit a hit dolgairól, melyek után a jelekre tér át.

II. könyv. A jelek (signa), melyekről ezután szó lesz, kétfélék: *természetesek* (naturalia), melyek természetüknél fogva, tehát önkéntelenül jelölnek valamit, pl. a füst a tüzet, — s *adottak* (data), melyek az élőknek bizonyos lelki dolgok kifejezésére használt szándékos, tehát tudatos jelei más élőkhez. Itt most csak ez utóbbiak érdekelnek, mert a szentírás megértéséhez csak ezek tartoznak. És pedig közöttük is, melyek vagy a szemre, vagy a fülre tartoznak, a többi érzékszervre kevés, főként a szavak jönnek tekintetbe, melyeket, ha kiejtetnek, a fül, ha leíratnak, (tehát egy újabb jel: az írás által) a szem fog fel. E jelek (t. i. a szavak) a babeli nyelvzavar óta minden népnél különbözők. Ezért terjedt el egy nyelvből kiindulva, különböző nyelveken a fordítások által a szentírás is „melyet olvasva (a népek) semmi egyebet nem kívánnak, mint azoknak gondolatait és akaratát megtalálni, a kik írták, és azok által Isten akaratát, mely szerint szóltak az ilyen emberek, mint hiszszük.“ Szabatos és igaz meghatározása a szentírás olvasása és magyarázata céljának, melyet azonban a gyakorlatban Aug. maga is minduntalan szem elől téveszt.

Ámde a szentírásban sok homályos és sok kétértelmű hely van,²⁾ melyeknek célját Aug. teleologikus állásponton abban találja, hogy az emberi kevélységet fáradtsággal fékezzék és az értelmet a megunástól, melyet a könnyen kitalálható dolgok iránt érez, elvonják. A szentírás megismerésében

¹⁾ Érdekes például hozza fel az Énekek-éneke 4,2-t, mely látszólag egy szép nőhöz, voltaképen azonban — szerinte — az ecclesiához intéztetik. A szentek az egyház fogai, melyek elszakítják az embereket a tévedésektől s az egyház testébe kebelezik. A megnyirt juhok a bűneiktől, mint valami gyapjútól, megszabadított emberek, kik a fürdőből, azaz a keresetségből jönnek, ikreket ellenek, azaz a szeretet ismert két parancsolatát betöltik és e szent gyümölcs termésében egy se meddő. Ez szerinte a kifejtett, de lapos értelem. Amúgy nehezebb, homályosabb, de szebb.

a bölcsesség elnyeréséig hét fokozaton kell átmennünk. Első a *timor Dei*, melylyel hozzá kell fognunk az ő akaratának megismeréséhez. Ez átvezet a szentírás iránti *pietasra*, ezen át pedig a *scientiara*, melyről most akar szólni részletesebben Aug. Ez a két főparancsolat (a szeretet két parancsolata) ellen elkövetett vétkek megismerésében áll, mely önmegalázásra, bánkódásra, Isten kegyelmére való megadásra kész, mely lelki állapot vezet át a negyedik fokra, a *fortitudora*, melyben éhezni és szomjúhozza az ember az igazságot s a múlt dolgokról az örökkévalókra fordul s eljut a *consiliumra* s képessé lesz a felebarátnak, sőt az ellenségnek szeretésére is. Ezáltal ér a hatodik fokra, a *cordis purgatoria*, mely állapotban már csak az igazságra törekszik s Istent is képes látni. E szentségi állapot vezet az utolsó, tökéletes fokra, a *sapientia*ra. Így igaz, hogy a timor Dei a sapientia kezdete.

De ezek közül, mint jelezte, a harmadik fokról, a scientiaról akar szólni. A szentírás megismerése az egésznek elolvasásával kezdődik, mely nem jelenti egyszersmind teljes megértését is. A kanonikus iratokat érti, mert a többi biztosabban fogja olvasni az ember az igazság hitével felfegyverkezve. A kánon azonban a hippói (393-ban) és karthágói zsinatnak (397-ben) Augustinus befolyása alatt hozott végzése után sem volt még végleg megállapodva. Maga Aug. is szükségesnek látja tanácsolni, hogy azokat az iratokat, melyeket minden kath. egyház elfogad, elébe kell tenni azoknak, melyeket némelyek nem fogadnak el. Ez utóbbiak közt ismét azokat, melyeket többen és tekintélyesebb egyházak fogadnak el, különösen a melyek apostoli székhelyek voltak és ap. leveleket kaptak, elébe kell tenni a kevesebb és kisebb tekintélyű egyházaktól elismerteknek. Ha pedig némelyeket többen, másokat tekintélyesebbek fogadnak el, az ilyen könyveket egyenlő tekintélyűeknek kell tartani.

Megállapítja az iratok kanonát, melyre ezt a vizsgálatot alkalmazandónak tartja. Az Ó. T. 44 könyve közt ott találjuk Tóbiást, Juditot, a Makkab. két könyvét és a salamoni iratok után Jesus Sirach neve alatt a Sapientiat és az Ecclesiasticust, viszont a Sirlalmak nincsenek külön említve. Az U. T. könyvei teljes számmal felsoroltatnak, apokrifusok nélkül. A sorrend azonban úgy itt, mint amott, különleges.¹⁾

¹⁾ Ennek egybevetését egyebekkel lásd Cassiod. bibl. codexének ismeretetésénél. Mivel az egész műben jóformán csak ez az egy igazán isagogikai részlet van, szószerinti fordításban is adom, a mint következik: „Az iratoknak egész kánona e könyvekben foglaltatik: Mózes 5 könyvében, azaz a Genesisben Exodusban. Leviticusban, Numeriben, Deuteronomiumban; Jósué egy könyvében, a Birák egy könyvében; egy könyvecskében, mely Ruthnak nevezetik, mely inkább a Királyok kezdetéhez látszik tartozni; azután a Királyok négy

Ezekben a könyvekben keresik Isten akaratát, az élet- és hitregulákat a kegyesek. Első szabály itt az, hogy ez iratokat, ha még nem értjük is teljesen, már ismerjük olvasásból. Azok az említett regulák egyébiránt úgyis a világosan megírt helyekben foglaltatnak. Mikor az olvasás által a szentiratok nyelvével is megismerkedtünk, a homályosabb helyek megfejtésére kell törekedni, melyre nézve az érthető helyekből vett példák szolgálnak segítségül.

Két okból nem értjük az írásokat, ha vagy *ismeretlen*, vagy *kétes* jelekkel burkoltatnak el. A jelek (signa) pedig vagy sajátlagosak, szószerintiek (propria), vagy átvittek (translata.) Pl. ökör, ha csakugyan azt a barmot jelenti, szószerinti, ha az evangelistát jelöli az apostol értelmezése szerint, (1. Kor. 9, 9.) átvitt értelemben áll.

A *szószerinti értelmű ismeretlen* jelekkel szemben nagy segítség a nyelveknek ismerete. A héber és görög nyelvet érti, hogy az előző példányokra vissza lehessen menni, ha valami kételyt támaszt a latin fordítóknak szeretlen nagy eltérése. Vannak továbbá olyan héber szavak, melyeket vagy nem szoktak lefordítani, mert az eredeti

könyvében és a Paralipomena két könyvében, melyek nem következnek azok után, hanem mintegy oldalról kapcsolódnak s együtt haladnak. Ez a historia, mely összefüggő korokat foglal magába és a dolgoknak rendjét. Vannak mások mintegy különböző rendből, melyek sem ezzel a renddel, sem egymás közt nem függenek össze, mint Jób, Tobiás, Eszter, Judit, a Makkab. két könyve és Esdrás két könyve, melyek inkább látszanak nyomon követni azt a rendbeszedett, egész a Királyokig vagy Paralipomenáig határolt historiát. Azután a proféták, kik között Dávidé a zsoltárok egy könyve, Salamoné három: a Példabeszédek, Énekek-éneke és Ecclesiastes. Mert az a két könyv: egyik, mely Sapientianak, másik, mely Ecclesiasticusnak címeztetik, csak bizonyos hasonlóság folytán mondatik Salamonénak. Legalább következetesen állítják, hogy Jesus Sirach írta azokat. Ezek mégis mivel kiérdemelték, hogy a szentiratok közé felvétessenek, a profétái könyvek közé sorolandók. (A Retract. II. 4.-ben e nézetét kiigazítja következőképen: In secundo sanc libro de auctore libri, quem plures vocant Sapientiam Salomonis, quod etiam ipsum, sicut Ecclesiasticum Jesus Sirach scripserit, non ita constare, sicut a me dictum est, postea didici, et omnino probabilius comperi non esse hunc eius libri auctorem. De hát ki? azt nem mondja meg. A szerzőre nézve lásd fentebb Cassiod. De Salomone cz. codexének tárgyalását.) A többiek azoknak könyvei, kik sajátlag profétáknak neveztetnek, a 12 profétának egy-egy könyve, melyek egymással összefüggésben, mivel sohasem választattak el, egynek vétetnek. E profétáknak nevei következők: Hóseás, Jóel, Ámós, Abdiás, Jónás, Mikeás, Náhum, Habakuk, Zofoniás, Hageus, Zakariás, Malakiás. Azután a négy nagyobb könyvű proféta: Esaiás, Jeremiás, Dániel, Ezekiel. Ezen 44 könyvben foglaltatik az Ó. T. auctoritasa. (Ez utóbbi mondathoz a Retract. II. 4.-ben ezt a felesleges megjegyzést fűzi: . . . ex consuetudine, qua iam loquitur Ecclesia, vetus Testamentum appellavi. Apostolus autem non videtur appellare vetus Testamentum, nisi quod datum est in monte Sina.) (Gal. 4, 24.) Az Új pedig az evangelium 4 könyvében Máté, Márk, Lukács és János szerint, Pál apostol 14 levelében: a Róm., Kor. 2, Gal., Ef., Fil., Thess. 2, Kol., Tim. 2, Tit., Filem., Heb.; Pé. 2, Ján. 3, Jud. 1, Jak. 1 levelében; az Ap. Csel. 1 és Ján. Apok. 1 könyvében.*

szentebb tekintélyüvé vált, pl. amen, halleluja, vagy nem lehet lefordítani, minő pl. racha, mely a bosszankodónak, hosanna,¹⁾ mely az örvendőnek szava, és általában az indulatszók.

A sok eltérő fordítás mellett nem világos az értelem, a szerző gondolatától is gyakran eltér a fordító, ha hiányzik a biblia eredeti nyelveinek ismerete. Ezért szükséges a héber és görög nyelv tudása, vagy legalább valami szószertinti fordítások. Nem mintha ez utóbbiak elégségesek volnának, de hogy kitűnjék belőlük az igazsága, vagy hibája azoknak, kik nem annyira a szavakra, mint a gondolatokra ügyeltek fordítás közben, miközben olyan szavakat és szólásmódokat is átültettek, melyek a régi írók tanúsága szerint a latin nyelvhasználatban nincsenek meg. Innen van a sok soloecismus és barbarismus, melynek a következő példákban láthatók: *Quae est terra, in qua isti insidunt super eam. . . . et quae sunt civitates, in quibus ipsi inhabitant in ipsis?* (Num. 13, 20.) *Super ipsum autem floriet* (e. h. florebit) *sanctificatio mea.* (132. zsolt. 18.)

Az ismeretlen jelekről szólva azt mondja, hogy vagy az ismeretlen szó akasztja meg az olvasót, vagy az ismeretlen kifejezés, szólásmód. Ezek, ha idegen nyelvből erednek, az ilyen nyelvű emberek megkérdezése, vagy idő és képesség birtokában az illető nyelv megtanulása vagy több fordítás egybevetése által tudhatók meg. Ha pedig saját nyelvünknek valamely szavát vagy kifejezését nem értjük, az olvasás és figyelés gyakorlása által világosodnak meg. Az ilyen szavakat és szólásmódokat jól emlékezetünkbe kell vésni, hogy akár ha jártas emberrel találkozunk, megkérdezhessük, akár ha olvasás közben bukkanunk rájuk, hol az összefüggés jobban kitünteti értelmüket, megfigyelhessük. Szótárak hiányában az ilyesmi nem is történhetett másképen. Megjegyzí végül, hogy oly nagy hatása van a szokásnak, hogy a kik a szentírás tanulmányozásában nevedtek, azok inkább a classicus auctorok nyelvét nem találják elég latinusnak, nem pedig a szentírásét. Ajánlja ismételten több fordítás összevetését, hogy a falsitas elmaradjon. A szentírás emendálását figyelmébe ajánlja a jártas olvasónak, miközben az egyfajta fordítások közül a nem emendáltak az emendáltakhoz alkalmazandók.

A fordításokról szólva azt az érdekes adatszámba menő megjegyzést teszi, hogy „qui Scripturas ex Hebraea lingua in Graecam verterunt, numerari possunt, Latini autem interpretes nullo modo“. Különösen eleinte, ha valami képebb embernek kezébe került egy görög codex, azt mindjárt

¹⁾ Réika aramul = hiábavaló ember, hosianna = adj üdvöt (szerencsét)!

megkísérelte fordítani. Ez azonban nem baj, sőt inkább elősegíti a megértést, mert a homályosabb helyeknél annál több codexet lehet összevetni. E latin fordítások közt azonban legtöbbször becsüli az Italat, „nam est verborum tenacior cum perspicuitate sententiae.“ Ezt használta Aug. úgy gyakorlati, mint tudományos munkálkodásában, tehát idézeteiben is. Hieronymus fordítását csak pályája vége felé s akkor is kevésbé.

A latin fordítások szövegének emendálása az U. T.-ban az eredeti nyelvű textus, az Ó. T.-ban azonban már csak a Septuaginta fordítás alapján történjék, mely Aug. szemében akkora tekintély, hogy mellette a héber szövegre való visszamenést szükségtelenné tartja.¹⁾ Jellemző az akkori időre, hogy oly széles irodalmi műveltségű férfiú, mint Augustinus (nemkülönbben Justinus martyr, Irenaeus, Alex. Kelemen, Jerus. Cyrill, Hilarius, — Hieronymus már nem —) hitelt ad a LXX eredetére vonatkozó s annak tekintélyét fokozni hivatott mondának, mely a 70 cellában (Alexandriában) elkülönítve dolgozó 70 fordító munkájának a Szentlélek inspiratioja folytán bekövetkezett oly fokú egyezéséről beszélt, „ut os unum tot hominum fuerit.“ Sőt ha feltételelesen megengedhetőnek, hogy bárminő jártasságú ember ma annyi tudós öreg megegyezésének javítására vállalkozzék. Mert ha van is eltérés e között és a héber példányok között, ez isteni dispensatio által történt: úgy fordítottak ők, a mint a Szentlélek a pogányoknak, a leendő hívőknek megfelelőnek tartotta.

Az átvitt értelmű ismeretlen jelek, szavak megértéséhez szintén első feltétel a nyelv és pedig az eredeti nyelv ismerete,²⁾ de ép oly fontos a tárgyi megértés is. A dolognak ez oldala, melylyel fontosságához képest sokat foglalkozik, kiterjed tulajdonkép mindazokra a dolgokra, melyek a bibliai kor realis ismeretét szolgáltatják. A miből világos, hogy ez ismeret nemcsak a képes szövegek megértéséhez szükséges, mint a hogy a szöveg feltételezi, hanem a szószerintiekhez

¹⁾ Erre nézve fentebb, Cassiodoriusnak az emendatiora adott szabályai ismertetésénél, már megtettük észrevételünket. E hibás elv csak annyiban menthető, a mennyiben a Hieronymus előtti latin fordítás, az u. n. *Vetus Latina*, v. *antiqua translatio* (Itala) az ó-testamentumot tényleg kizárólag a LXX után fordította. E körülmény persze a mi fejfogásunk szerint az eredeti szöveg megtekintését nem tenné feleslegessé, de Aug. itt is dogmatikus marad. Egyébként is ellenmondásba jön önmagával, mikor a latin szöveg ismeretlen vagy kétes kifejezéseinek, szavainak megvilágításához szükségesnek tartja a héber nyelvi ismeretet, hogy az eredeti szövegre vissza lehessen menni, az emendatiohoz pedig nem.

²⁾ Itt főként azokra a héber szavakra és tulajdonnevekre utal, melyek a bibliában néha megmagyarázva, de legtöbbször magyarázat nélkül fordulnak elő, pedig megfejtésük nagyban hozzájárul az értelem felderítéséhez.

is. Szemlét tart e realis tudományok fölött s egyenként állapítja meg értéköket, miközben sok igaz és sok furcsa ítéletet, megjegyzést tesz.

Általános elvül kimondja, hogy bárhol, ha a pogányoknál találja is a keresztyén ez ismereteket, meg kell becsülni és el kell sajátítani, ha a szentírás megértésére képesítenek. Ez az elv méltó a classicus műveltségű szerzőhöz. Két osztályra osztja őket: az elsőbe az oly dolgok tudományát, melyeket az emberek maguk létesítettek, másikba azokét, melyeket már véghezvive, vagy isteni végzésből létesítve, csak megfigyeltek, észrevettek az emberek. Az előbbiekkal szemben nagy vigyázatra és kritikára van szükség, mert némelyek babonások, mint pl. a bálványok, daemonok, teremtmények cultusára vonatkozó, a különféle magikus mesterségek, jóslások s más babonák, melyeket kerülni kell; más részük nem babonás, de csak némelyik hasznos és szükséges, mint pl. a viselet a nemi és társadalmi tisztesség és szokás szerint, a súly, mérték, pénz, nyelvek és írás ismerete; másik pedig felesleges, mint pl. a képek, szobrok¹⁾ s a hazug költött mesék gyártása.

A tudományok második osztályát, melynek tárgyait nem az ember, hanem az idő és isteni végzés hozta létre s az ember csak kikutatta, meg kell becsülni s nem szabad emberi intézménynek tartani. Egyik ága a testi érzékletre (elbeszélés, demonstrálás, tapasztalás által), másik a lélek értelmére tartozik. Az előbbiek közt legfontosabb a *historia*, mely a szentírás tárgyi megértésének első feltétele. Ez elbeszélés (narratio) segélyével sajátítható el. Azért nem tekinti emberi institutumnak, mivel a dolgoknak rendjét, melyeket a *historia* elbeszél, Isten állapította meg megváltoztathatlanul. Fontosságát példákkal bizonyítja. Pl. Plato bámulói azt mondták, hogy Jézus az ő irataiból merítette tudományát, mivel Plato jóval ő előtte élt. Ambrosius püspök erre megvizsgálta a világtörténelmet s úgy találta, hogy Plato Jeremiás proféta idejében ment Egyiptomba, hol akkor Jeremiás is élt. Plato ennek oktatása mellett tanulta tudományát, a héber irodalomból. Mert a héber nép irodalma előtt még Pythagoras sem élt, kinek utódaitól tanulta Plato állítólag a theológiát. Így tehát az időök megvizsgálása után sokkal hihetőbb, hogy Plato és a többiek tanulták a mi irodalmunkból, a mi jót és igazat mondtak, mint hogy Jézus Kr. Platotól.²⁾

¹⁾ E nyilatkozatot a már ekkor is képtisztelő kath. egyház tipikus képviselője és vezére bizonyos fentartással teszi: „Et hoc totum genus inter superflua hominum instituta numerandum est, nisi cum interest, quid eorum, qua de caussa, et ubi, et quando, et ejus auctoritate fiat.“

²⁾ Persze, az egyik époly kevésbé igaz, mint a másik, de ez a vita megvolt ekkor is, később is, miként fentebb Cassiodoriusnál láttuk. A Plato

A földrajzi és természettudományi ismereteknek, melyeknek közlési módszere a demonstratio, szükségességét a biblia megértéséhez elismeri és hangsúlyozza. Pl. ha ismerjük a kígyó természetét, mely szerint, ha ütni akarják, egész testét veti oda, hogy védje fejét, akkor értjük meg az Úr intését: legyetek okosak, mint a kígyók. Az üldözésekkor mi is fejünk, a Kr. helyett vessük oda inkább testét, az egyházat. Vagy mért vitt a galamb olaját a bárkába? Azért, mert az olajfa az örök békét jelenti, t. i. örökké zöldel és nem keveredik nedve más folyadékkal. Ugyanezen ismeretek hasznosak a gyógyításra is, de nem a varázslásra. A csillagászat is, ha mint astrologia, balga jóslást íz, megvetendő, de ha a csillagok jelen, múlt vagy jövő állását kutatja, üdvös.

A többi mesterség és művészet (iparágak, gyógyászat, földművelés, kormányzás, tánc, futás, birkózás stb.), melyeknek elsajátítása tapasztalás által történik, csak annyiban érdekelnek bennünket, a mennyiben e mindennapi dolgok tapasztalati ismerete is szükséges a biblia egyes képes kifejezéseinak megértésére.

Most azon tudományokkal kezd foglalkozni, melyek nem testi érzékletünkre, hanem tisztán szellemi világunkra tartoznak. A logikai, dialektikai műveletek e törvények tudása nélkül is e törvények szerint folynak, csak nem tudatosan. Sokszor könnyebb magukat a dolgokat, e műveletek tárgyait, mint nehéz szabályait megérteni, melyeket az ember vont el és foglalt rendszerbe. Fontosak a szentírás gondolatmenetének megértésére és kifejtésére, de óvakodni kell a kevély és rosszakaratú vitatkozásvágytól és sophismáktól. Szól az ékesszólásról is, melynek szabályait szintén úgy figyelték meg, s ezek igazak és hasznosak is, bár velők gyakran hamis dolgokat hitetnek el.

A számok törvénye szintén megvolt, csak ki kellett

és Jeremiás egyidejű egyiptomi tartózkodására vonatkozó állítás a belőle vont következtetéssel együtt, nemkülönben ezeknek Ambrosius számlájára való írása egyszerűen a tévedés eredménye. Jeremiás 586 után ment Egyiptomba, Plato pedig csak 427-ben született. Aug. maga kiigazítja tévedését a *Retract.* II.-4.-ben. „Et in eo, quod dixi, *de temporum historia sanctum Ambrosium solvisse quaestionem, tamquam coetanei fuerint Plato et Jeremias, me feffellit memoria. Nam quid ille de hac re episcopus dixerit, in libro eius legitur, quem de sacramentis sive de philosophia scripsit.*“ Ezt azonban a *De sacramentis* hat könyvében nem találtam meg sehol. Ellenben a 118. zsolthárhoz írt expositiójában (*Sermo 18, 4.*) a következő megjegyzését olvashatjuk: „Discite, unde Plato haec sumserit. Eruditionis gratia in Aegyptum profectus, ut Moysis gesta, legis oracula, prophetarum dicta cognosceret, audivit consolationem populi, qui supra peccati modum videbatur fuisse punitus, et hunc locum (*Esa. 40, 1. 2.*) quadam adoptum dote verborum in *Dialogum transtulit, quem scripsit de Virtute*“ etc. (*Ambrosii Opera a benedictinusok (e congregatione S. Mauri) velencei 1748-iki kiadásában, III. tom.*)

nyomozni. Változhatatlanságát emeli ki e törvényeknek. A szentrásbéli számok allegorikus, symbolikus értelmezését azonban nála is épúgy megtaláljuk, mint kortársainál.¹⁾

A ki mindezen tudományokat az egy Isten dicsőségére és szeretetére fordítani nem akarja, jóllehet tudja, hogy tőle van minden, az tanulnak látszhatik, de bölcs nem lehet. Azt az intést intézi az ifjakhoz, hogy semmi tudományt, mely a Krisztus egyházán kívül gyakoroltatik, gondtalanul ne kövesse, hanem józanul és szorgalmasan különböztessek meg, és a melyekben eltéréseket, tévelygéseket, sőt a daemonokkal való viszonyt találjanak, azokat vessék meg. Ne törődjenek az emberek felesleges és hivalkodó intézményeivel sem. Ellenben a melyek a társaságbeli együttélésre hatnak (törvények), az élet szükséglete miatt megtartandók. A főntebb külön-külön tárgyalt (s most újra összefoglalt) tudományokon kívül a pogányoknál mást tanulásra érdemesnek nem talál. Mindezekben meg kell tartani: ne quid nimis! Különösen a testi érzékletre tartozók „volvuntur temporibus et continentur locis.“

A filozofusoktól, főként a platonikusoktól nem kell félni, hanem a mi igazat és a mi hitünkhöz alkalmazhatót mondtak, el kell tőlük, mint jogtalan birtokosoktól venni s a mi használatunkra követelni. Miként u. i. az egyiptomiaknak nemcsak bálványaik és súlyos terheik valának, melyektől Izráel menekülni óhajtott, hanem arany, ezüst edényeik, ékességeik és ruháik is, melyeket az egyiptomiak maguk kölcsönöztek oda Izráel népének, nem sejtve, mi történik; ez pedig kijöve magával hozta Isten parancsából (Ex. 12, ^{35. 36.}) azokat, mikkel az egyiptomiak nem jól éltek: úgy a pogányok tudományai is nemcsak színlelt és babonás koholmányokat és felesleges terheket tartalmaznak, melyeket nekünk, mikor Kr. vezérlete alatt a pogányok társaságából kijöttünk, meg kellett utálnunk, hanem szabad tudományokat is, melyek az igazság használatára alkalmasak, és hasznos erkölcsi parancsolatokat, sőt magának az egy Istennek tiszteletéről is némely hasznos dolgokat.

Ezek a pogányok aranyai és ezüstjei, melyeket nem maguk teremtettek, hanem csak előástak és velők a daemonok kedvére perverzül és jogtalanul éltek. Ezeket a ker. ember most az evangélium predikálásának hasznára tartozik fordítani. A ruhát, vagyis az emberi intézményeket is, melyeket a pogányok alkottak, mivel az emberi társaságnak szük-

¹⁾ Pl. Mózes, Illés, Jézus 40 napos böjtölését e szám elemzéséből lehet szerinte megérteni. 40 négyszer 10-ből áll elő. A négyes szám uralkodik az idő (év, nap) változásaiban. A tízes pedig a teremtő és teremtmény száma. A teremtő u. i. trinitas, a teremtmény pedig lelke szerint: cor, anima és mens, teste szerint pedig a 4 elemből áll. Ez még játéknak is sok.

sége van rájuk, át szabad venni és ker. haszonra fordítani. Hivatkozik Mózes, aztán a korabeli tudósok: Cyprianus, Lactantius, Victorinus, Optatus, Hilarius s mások példáira, az élöket és a görög atyákat nem is említve.

Szükségét érzi valamiféle bibliai reállexikonnak is, „ut non sit necesse Christiano in multis propter pauca laborare.“ Úgy gondolja létrehozását, hogy ha valaki megtenné a testvérek hasznára azt a fáradságot, hogy osztály szerint rendezné és külön kifejtve megírná, miféle helyeket, miféle állatokat, fűveket, fákat, köveket, érceket s miféle specicseneket említ a szentírás, továbbá a benne előforduló számok értelmét. Ilyesféle kísérleteket már ismer is Augustinus.

Végül arra útal, milyen lelket kíván a szentírás tanulmányozása. Szelidet, alázatosat, mint a Kr., — és hozzá ragaszkodót . . . stb. Aztán így folytatja: A pogányok könyveiből meríthető ismeret a szentírás tudományával vetendő össze. Mert az ember akármit tanul e kívül, ha ártalmas, itt kárhoztattatik, ha hasznos, itt megtaláltatik. És ha itt kiki megtalál mindent, amit másutt hasznosan tanult, sokkal bőségesebben meg fogja találni azokat a dolgokat, melyek másutt egyáltalán soha, hanem csak ezeknek az iratoknak csodálatos magasságában és mélységében tanulhatók.

A III. könyvben a szentírás *kétértelműségéről* (ambiguitas) értekeznek, mely szintén vagy in verbis propriis, vagy in translatis rejlik. Midőn *szó szerinti értelmű* szavak teszik kétértelművé az írást, először is ügyelni kell, hogy rosszul ne distinguáljunk, vagy hangsúlyozzunk. Midőn tehát a ráirányzott figyelem bizonytalannak találja, mimódon kell distinguálni, vagy hangsúlyozni, kérdezze meg a hit szabályát (regulam fidei), melyet a szentírás világosabb helyeiről és az egyház tekintélyéből nyer. Ha mindezek a hit szerinti kétértelműséget hangoztatják, akkor maga a beszéd szövege kérdezendő meg a contextus szerint, hogy kitűnjék, melyik értelem mellett dönt a sok közül, mely mutatkozik. Például hozza fel a Ján. 1,1. és Fil. 1,23. s köv.-t.¹⁾

Midőn azonban sem a hit szabályából, sem magának a beszédnek textusából a kétértelműséget megmagyarázni nem lehet, bármelyik mutatkozó értelmezés szerint állapíthatjuk meg az értelmet. Az ilyen distinctiók kétértelműsége feletti döntés tehát az olvasó tetszésére van bízva. Példa a 2. Kor. 7,1.

Ugyane szabályok alkalmazandók a kétértelmű hangsúlyozásra is. Ez is, ha csak nem az olvasó szerfeletti gondat-

¹⁾ Már a II. 18-ban felhozta például, hogy a mely codexek az *ὄψις* melléknevet, mely a görögben élést is jelent, gyorsat is, a Róm. 3,15.-ben így fordították le: Acuti pedes eorum ad effundendum sanguinem e. h. Veloces pedes eorum etc., azok nem tudták megtalálni a szónak azt az értelmét, melyre a szerző gondolt.

lansága véti el, vagy a hit regulájából, vagy a beszéd összefüggéséből igazítható ki, vagy ha egyik sem vezet javításra, nem lesz baj, akárhogy hangsúlyoz az olvasó. Itt a példára érdemes egy tekintetet vetni. A hit regulája parancsolja szerinte a Róm. 8, ^{33.} ^{34.}-nek ilyen hangsúlyozását: *Quis accusabit adversus electos Dei?* (Percontatio, melyre több felelet adható.) *Deus, qui justificat?* (Interrogatio, melyre itt csak *nem* felelet adható.) Ugyanigy interrogationak veendő, melyre a tagadó válasz magától értetődik, a 34. v. második fele is, mert azt hinni, hogy Isten vádolni, Kr. kárhóztatni fogja Isten választottait, hitellenes balgaság volna. Tényleg azonban úgy a text. rec., Vulg., Beza, Luther, mint Tischendorf, Nestle a kéttagú kérdés utolsó mondatait állítóknak veszik s nem vétkeznek a regula fidei ellen, mert mindkét mondatban, (Isten az, a ki megigazít, Kr. az, a ki stb.) mint feleletben, kérdésének ellentéte foglaltatik.

Fentebb kétszer is láttuk, hogy a kétértelműség kiderítésére első sorban a hit szabályát hívta segítségül és csak másodsorban a szövegbeli összefüggést, holott a sorrendnek épen megfordítottoknak kellene lenni. Ez inkább dogmatikusra, mint hermeneutára vall.

Néha a kétértelműség a szótagok hangjának kétes kiejtésében van, pl. *ös* = csont, *ōs* = száj, arc, (139. zsolt. 15.) *praedico* = kihirdet, *praedico* = előre megmond. (Gal. 5, ^{21.}) Az előző nyelv megtekintése segít ilyenkor, néha ugyanazon szónak más alakban való előfordulása. (Gal. 5, ^{21.} : *praedico*, sicut *praedixi*.) Meg kell vizsgálni a dictio-beli kétértelműségeket is, Pl. *Quotidie morior, per vestram gloriam . . .* (sc. juro.) 1. Kor. 15, ^{31.} A görögben e nélkül is világos az esküforma. Általában a *verba propria*-ban előforduló kétértelműségek legtöbbször megoldhatók vagy a beszéd körülményeiből, vagy a fordítók összevetéséből, vagy a megelőző nyelv (itt is utolsó!) megtekintéséből.

De az *átvitt* értelmű szavaknak kétértelműsége nem kis gondot és szorgalmat kíván. Óvakodnunk kell attól, hogy a képes szólást (*figurate dictum*) betűszerint, *proprie dictum*ként fogjuk fel, a mi érzéki felfogás volna. A betű megöl, a lélek megelevenít. A ki az átvitt értelmű kifejezéseket ennyire szószerint fogja fel, az még a *verba propria*-nál sem látja magát a dolgot, melyet jelölnek, csak a szavakat. Már pedig nyomorult szolgálása a léleknek „*signa pro rebus accipere*” és a testi teremtményen fölül a lélek szemét az örök világosság felfogására felemelni nem tudni. Ilyen szolgálásban voltak a zsidók is, de ez az egy Isten tiszteletére szolgált s addig üdvös és szükséges volt, míg el nem jött a Krisztusban a valóság. Ezáltal neveltettek s képesítették az üdvre, mely iránt az első gyülekezet, mint a Csel.-ből

látjuk, annyi fogékonyságot és készséget tanusított. A pogányok jelei (signa) azonban a teremtett dolgoknak jelölésére szolgálnak. Pl. Neptunus szobra a tengert jelöli, tehát a teremtményt tiszteli a teremtő helyett. De ennél még alacsonyabb fokot mutat az a felfogás, mely emberek csinálmányát tiszteli istenként.

A keresztyénség a zsidók signumait igaz jelentésükkel helyettesítette, a pogányokét pedig eltörölte.

A régi sok, meg nem értett s ezért terhelő jel helyett mi csak két könnyen végezhető és felséges értelmű jelet kaptunk, melyek: *baptismi sacramentum et celebratio corporis et sanguinis Domini*, melyeket nem testi szolgasággal, hanem inkább lelki szabadsággal kell tisztelni.

De ha a képes, átvitt értelmű kifejezést szószerint venni nem szabad, úgy viszont a szószerintit sem képlegesen. A főszabály itt ez: „*Quidquid in sermone divino neque ad morum honestatem, neque ad fidei veritatem proprie referri potest, figuratum esse cognoscas.*“ Az erkölcsök tisztessége az Isten és a felebarát szeretésére, a hit igazsága az Isten és felebarát megismerésére vonatkozik. Úgy tetszik, ez a *definitio* is nagyon dogmatikus és ruganyos. Mi a képes és szószerinti értelem, az a stilitika dolga és nem a dogmatikáé. Itt a nyelvi és tárgyi megértés igazít el. A fenti *definitio* sem Augustinust, sem az egyházat nem védte meg a kettőnek gyakori összetévesztésétől.

Közelebbről is megvilágítja a dolgot. Az emberek — mondja — a kor és a környezet szokása szerint mérlegelik és minősítik a bűnt és az erényt. Ha a kor felfogása eltér a szentírásétól, az emberek hajlandók ennek mindjárt képes értelmet tulajdonítani. Pedig a szentírás nem parancsol mást, csak a szeretetet, nem hibáztat mást, csak a bűnös vágyat (*cupiditas*) és ily módon neveli az emberek erkölcsseit. Csak a katolikus hitet erősíti a multak elbeszélésével, a jövő dolgok előre hirdetésével s a jelenvalók demonstrációjával. Mindezek a *caritas* táplálására és erősítésére és a *cupiditas* legyőzésére és kiirtására szolgálnak. Szeretetnek nevezi a lélek indulatát (*motus*) Isten élvezésére önmagáért s a maga és felebarátja élvezésére Istenért. Érzéki vágynak pedig a lélek indulatát a maga és felebarátja és bármely test élvezésére — nem Istenért. Mindkettőnek két foka van. A mit a féktelen vágy a saját teste és lelke megrontására tesz, az a *flagitium* (aljasság). Ez az első. A mit pedig más kárára tesz, ez a *facinus* (gasztett). Ugyancsak a mit a szeretet a maga hasznára tesz, az az *utilitas* (hasznosság), a mit máséra, az a *beneficentia* (jótékonyság). Minél inkább pusztul a vágy uralma, annál inkább nő a szereteté. Így áll elő az erény.

A mi szigorú és kegyetlen tett vagy mondás van a

szentírásban Isten, vagy az ő szentjeinek neve alatt, az a vágy uralmának megtörésére szolgál. A mi ha világosan hangzik, nem vonatkoztatandó más dologra, mintha képesen volna mondva. Példa: Róm 2, 5. Gal. 5, 24. De már a Jer. 1, 10. egészen figurata locutio, a mondott célra vonatkoztatandó. Ha azonban oly tettek, vagy szavak tulajdonítatnak Istennek, vagy a szent embereknek, melyek az avatatlanok előtt gyalázatosaknak látszanak, azok *tota figurata* sunt, melyeknek a szeretet nevelésére magyarázandó rejtélyeik vannak. Egészen más dolog pl. erkölcstelenségből venni el feleségül parázna nőt és egészen más dolog Hoseás házassága. Egészen más a fürdőben lenni mezitelennek és egészen más a lakomák dőzsölésein. A cselekedetek a körülmények szerint ítélendők meg. Így pl. a többnejűség gyermekek nemzése céljából a régi korban szokásos volt. Ezért nem ítéli el a szentírás. Több nővel is élhettek erényesen, miként egy nővel is lehet fajtalanul élni. Az azon időbeli szokásnak megfelelt s a szeretet céljára szolgált, vagy Isten, vagy a felebarát, vagy mindkettő iránt. Ha pedig ellenkező eset adta elő magát, mint pl. Dávidé, a feddés és büntetés nem maradt el. (Sám. II. 12. fejj.) Így kell tehát tekinteni az ilyesféle elbeszéléseket.

De azért nem igaz az az állítás, mintha így nem volna igazság önmagában, hanem minden népnek a saját szokása igaz. Ilyen pl., hogy többet ne említsek: Quod tibi fieri non vis, alii ne feceris. (V. ö. Tóbiás 4, 16. Máté 7, 12-vel.)

A képes kifejezésekre azt a szabályt állapítja meg, hogy addig kell hányni-vetni szorgalmas fontolgatással az olvasott dolgot, míg a szeretet uralmára vonatkozatható az értelmezés. Ha pedig már szó szerinti értelmében is így hangzik, akkor nem kell képlegesnek gondolni.

Ha oktató a beszéd, valamely flagitiumot vagy facinust tiltó, vagy valamely utilitást vagy beneficentiat parancsoló, akkor nem figurata. Ha azonban az előbbi kettőt parancsolni látszik, az utóbbiakat pedig tiltani, akkor figurata locutio. Példák: Ján. 6, 53. 12, 25. Róm. 12, 20. stb.¹⁾

Vigyázni kell a szavak jelentésbeli különbségére is. Ugyanaz a szó nem mindig ugyanazt a dolgot jelenti. Pl. a kovász a Mt. 16, 11-ben és Luk. 13, 21-ben; a víz Apok. 17, 15. Ján. 7, 38-ban. Sokszor épen ellentétes dolgokat jelöl, pl. az oroszlan Krisztust (Apok. 5, 5.) és az ördögöt. (I. Pét. 5, 8.) stb. Néha több jelentésben is áll különböző helyeken, sokszor pedig ugyanegy helyen megállhat több jelentés. Ez utóbbi esetben igekezni kell azt kinyomozni, melyre maga az fró gondolt, vagy ha ez nem állapítható meg bizonyosan, az elfogadott értelmezésnek meg kell egyeznie az igaz hittel.

¹⁾ E themákat variálgatja alább még részletesebben (17–22. c.)

A homályosabb helyek gyakran a világosabbakból érthetők. A bizonytalan értelmű helyek az Írásnak más helyei által biztosabban megvilágosíttatnak, mint a pusztá ratio által.

Szól a tropusokról, melyek a bibliában is nagy számmal fordulnak elő, némelyiknek a neve is, pl. allegoria, aenigma, parabola. Ezeket a közönséges tanulatlan ember is használja, a nélkül, hogy tudná, vagy épen nevüket és szabályukat ismerné. Nem akar ezekből most leckét adni, hogy ars grammatica-t tanítani ne lássék, de egyiket-másikat megnevezi (metaphora, catachresis, ironia, antiphrasis) és használatukat világos példákkal illusztrálja. Ismeretük nagyon fontos a szentírás kétes helyeinek megoldásához. Ha a szó szerinti értelem lehetetlennek tűnik fel, keresni kell, nincs-e ott valami tropus, melynek felismerése után a hely világossá lesz. Ezzel végére jutottunk a mű ránk tartozó részének, mert a 3. könyv hátralevő része Tyconius reguláiról, (1. fentebb!) a 4. könyv pedig de proferendo szól.

Az elmondottakból világos, hogy e mű nem isagogika a szó mai értelmében, hanem hermeneutika. Isagogikai részlet csak kettő van benne: egyik a kánonról, másik a fordításokról szól. Mindkettőt egész terjedelmében közöltem. De mint hermeneutika is bevezetés a szentírás megértéséhez és tárgyalásához, és pedig, mint a bencések kiadásának a III. tomushoz adott praefatiója találóan mondja, „veluti clavis atque ars est rectae interpretandi rationis, quam adhibuit Augustinus et post eum catholici commentatores“. Érdemes tehát vele foglalkozni úgy önmagáért, mint hatásáért.

Ha mint hermeneutikát vesszük vizsgálat alá, első tulajdonságaként tűnik fel gyakorlatiassága, mely szerint nem a tudomány, hanem az egyház érdekeinek, szükségleteinek kielégítésére törekszik. Ez látszik mindjárt abból is, hogy nem az eredeti szöveget teszi a megértés és interpretatio alapjává, mint a tudományos szempont kívánná, hanem a nyugoti egyházban (mert hisz ennek ír) közkezen forgott latin fordítást, melytől előbb fordul szükség esetén más latin fordításhoz, mint az eredeti nyelvű szöveghez. Ezzel azonban eleve lemond az egyes írók nyelvéből meríthető argumentumokról s a félreértést, tévedést (sokszor a fordítók hibájában osztozva) annál könnyebbé teszi.

A hermeneutika célját egészen helyesen állapítja meg, mikor azt mondja, hogy a szentírók gondolatait akarjuk megtalálni s általuk az Istenét. Ennek megfelel első főszabálya, melyet Böhringer formalisnak nevez¹⁾: az Írást az Írásból kell megérteni és magyarázni. Aug. a bibliának egyszerű olvasásból való megismerése után a meg nem értett

¹⁾ Die alte Kirche XI k. 246. és köv. l.

helyekre nézve a megértettekre utal, mint a melyekből a magyarázatnak ki kell indulni. Ha ezt csak ugyanazon író művére vagy műveire szorítaná, vagy oly írókéra, kikre ez, vagy kik erre voltak hatással, álláspontja egészen helyes volna, de mikor az egész bibliára kiterjeszti, téved és tévedésnek nyit útát. Mert hogy a hermeneuta az írot úgy érthesse meg, a mint az író maga gondolta, az író álláspontjára kell helyezkednie úgy nyelvi, mint tárgyi tekintetben, nem a maga vagy más nézeteit vivén bele az író szavaiba, hanem az íróét hüvelyezvén ki azokból, az író egyénisége s az erre ható külső és belső tényezők ismeretének világításában.

Második főszabálya Augustinusnak, melyet Böhringer materialisnak nevez¹⁾, az, hogy a szentírás megállapított értelmének nem szabad ellenkeznie az egyház hitével és erkölcsi felfogásával, mert ugyanaz a tartalom és szellem van mindkettőben, csak más alakban. Ebben is a már ismert dogmatismusa és gyakorlatiassága nyilatkozik. Ezért állította az I. könyv elejére azokat az általános dogmatikai és morális elveket, mintegy szempontokat, melyekhez a bibl. értelmezésnek igazodnia kell. Ha a tétel megfordítva állíttatnék fel, örömmel aláírnók, így azonban azt jelenti, hogy a biblia értelme igazodik az egyházéhoz s nem megfordítva, a mi Aug.-nak szigorú inspiratio-tanával (a szentíratok égből jött levelek, emberi kézzel írva) nem nagyon illik össze. De ellenkezik a föntebbi hermeneutikai elvekkel is: az Írást csak az Írásból, az írot csak a saját álláspontjáról kell magyarázni! Az egyházi tan tagadhatatlanul továbbfejlődést mutat a bibliaival szemben s most annak gondolatait viszi bele ebbe. A bibliát úgy nézi, mint az egyházi hit és morál szabályainak s példáinak tárházát, holott az az életet adja jó és rossz oldalával, mely egy magasabb eszményben és célban találja meg harmoniáját. El lehet képzelni, micsoda kényszerhelyzetbe jut a magyarázó, mikor pl. az Énekek-énekét kell a regula fidei szerint értelmezni. Ebből csak képleges magyarázat segélyével menekülhet, melytől azonban csak a biblia szenved. Az előző részekben bőven foglalkoztam már ennek természetével és módszerével. Augustinus kora szükségleteinek kielégítésére használja, bár tudja, hogy kétélű fegyver. A keresztyénség kezdettől fogva nehéz helyzetben volt egyfelől az ó-testamentummal, másfelől a folyton kísérő hamis tanításokkal, eretnekséggel szemben. Úgy vélték, hogy az ó-testamentumot mindenestől fogva keresztyénileg kell magyarázni, a mi nem ment típusok és allegoriák keresése nélkül. Az eretnek irányok pedig mindig

¹⁾ Én a két szabályt inkább pozitívnak és negatívnak merném nevezni.

találtak fogódzó pontot a bibliában. Ezt kellett kicsavarni kezökből s az egyház hitét igazolni és építeni velök szemben. Ehhez megint minden hatásos eszközt meg kellett ragadni. A képleges magyarázat ilyennek bizonyult. Hitelre is talált, bár az ellenfél is használta. De a visszaélés, eltévedés veszélye mindig közel volt. Érezték, hogy szabályozni kell. Innen ezek a hermeneutikai kísérletek. Augustinus is óva int a szószerinti és képleges beszéd veszélyes összezavarásától, de a kettőnek igaz és biztos kriteriumát főntebbi meghatározásában nem tudja megadni. Ezt csak a szigorúan grammatikai-historiai értelmezés állapíthatja meg, melynek biztos útját a ki egyszer elhagyta, ingoványos talajra lépett. Példa maga Augustinus és követőinek serege.

Ámde ez a hibája korának hibája. Erényei a saját erényei. E munka, bár túlságosan el van nyújtva és többféle felosztás által tagolva, mely mellett a tárgyalás nem egyenletes és nem kerülheti el az ismétlést, az áttekintése is nehéz, mégis rendkívül gazdag és mindenkor építő tartalma, emelkedett hangja, erős dialektikája és sok szép részlete által messze kiemelkedik az e nemű kísérletek közül, és még ma is sok tekintetben igaz és hasznos kalauz.

Ezzel feladatunkat * tulajdonképen * kimerítettük. Ámde nem tudtam ellenállni a csábításnak, melyet Augustinus nagy exegetikai munkássága rám gyakorolt, hogy egybevessem az elméletet a gyakorlati kivittel, mert hiszen ez a mű a bencések fentebb idézett szavai szerint „*veluti clavis atque ars est rectae interpretandi rationis, quam adhibuit Augustinus et post eum catholici commentatores*“. Kettős ingere is lesz tehát annak a rövid szemlének, melyet a t. olvasó szíves türelmével a következőkben Aug. exegetikai munkái fölött tartani fogok.¹⁾

Augustinus sok ilyen munkát írt mindkét testamentumhoz. Ezek közt vannak sorban haladó rendszeres kommentárok (enarrationes, expositiones), vannak a nehezebb kérdésekhez (quaestiones), tételekhez (propositiones) írt rövidebb-hosszabb magyarázatok, sőt értekezések (tractatus) és rövidebb megjegyzések (annotationes), egyes szólásmódok, kitételek (locutiones) magyarázatai, egy kis bibliai tükör (speculum), a néphez intézett beszédek (sermones) s végül a levelek (epistolae) közt szintén vannak exeg. tárgyúak. Tekintsük meg ezeket rendben. A dogmatikai tárgyú műveiben foglalt exegetist, mivel tárgyunk s anyagunk így is nagy, mellőzhetjük.

Augustinus a bibliát, mint már említettük, a korabeli latin fordítás alapján magyarázta. Hieronymus fordításának is igen kis mértékben engedett tért²⁾. Zsidóul épen nem

¹⁾ Ismét a bencések kiadása alapján.

²⁾ Leginkább a Doctr. Christ. IV.-ben és a Speculumban, de ez utóbbinál vitás,

tudott, (Conf. 11, 3.) görög nyelvi ismerete sem volt túlnagy. (Conf. 1, 13. 14. Contra litt. Petiliani 1, 91.) Ezért ha szükség esetén a görög szöveget segítségül tudja is hívni, a héber szövegre soha sem megy vissza, csak egyes közforgalomban levő szavakat magyaráz néhol, megkérdezés, hallomás alapján s ekkor sem mindig elfogadhatólag. És mégis nagy előszeretettel az ó-testamentumot magyarázza, mert ennek mystikus homálya tág teret nyit erős képzelete csapongásának. Teljesen keresztyénileg magyarázza, az újszövetséggel teljes harmoniába hozni igyekező. Szállóigévé lett az egyházban a két testamentum viszonyáról adott rövid, de velős meghatározása: „Et in vetere (testamento) novum latet, et in novo vetus patet“.¹⁾

A Genesis első fejezeteiről három külön munkát írt s még Confessioi utolsó 3 fejezetében is visszatér kedvenc themájához. Legkorábbi (389. körül kelt) a *De Genesi contra Manichaeos*, (2 k.) melyben egyes keresztyének kérésére a Gen. első három fejezetét magyarázza röviden, egyszerűen (?) a manichaeusok ócsárlásaival és fordítéseitevel szemben. Mely kezdetben (in quo principio) teremté Isten a mennyet és földet? — kérdik űk. Ha az időnek valamely kezdetén, mit csinált Isten ezek teremtése előtt? És mért tetszett neki hirtelen teremteni meg azt, a mit előbb az örök időn át nem tett meg? E kérdésekre így felel Aug.: Nem az idő kezdetén teremté Isten a mennyet és földet, hanem a Krisztusban, a mikor az Istennél volt az Ige, ki által és kiből lett minden. Az Úr ugyanis, mikor a zsidók kérdezték: kicsoda? ezt felelte: principium, quia et loquor vobis²⁾. (Ján. 8, 25.)

De még ha azt hiszszük is, hogy Isten az idő kezdetén teremté a mennyet és földet, úgy kell értenünk, hogy a teremtés előtt nem volt idő, mert az időt is Isten teremté. Ha tehát azt kérdik, mért tetszett Istennek hirtelen teremteni a világot, mintha bizonyos idő elmúlt volna, mely alatt Isten semmit sem csinált, erre azt feleli, hogy nem mulhatott el idő, mert még nem volt idő. Ha pedig így kérdik: miért tetszett Istennek teremteni a világot, csak azt felelhetjük: mert akarta. Miért akarta? A ki ezt kérdi, az nagyobb és előbbvaló dolgot keres az Isten akaratánál. Ilyen pedig nincs. Az Isten akaratának nincs oka. (1–2. fej.) A 2-ik verset: Terra autem erat invisibilis et incomposita³⁾

hogy mint közforgalomban volt kis biblia, nem később alakult-e lassankint a Hier. fordítá-ához. A Locutionesben megnevezés nélkül gyakran bevonja az összehasonlításba, néha a Quaestiones in Heptateuchumban is.

¹⁾ Quaestiones in Heptateuchum, lib. II. c. 73.

²⁾ A szóhoz tapadó hibás fordítás után hibás értelmezés. *Τὴν ἀρχὴν ὧν τὴ καὶ λαλοῦ ἔμιν* = kezdettől fogva az, a mit épen mondok is néktek.

³⁾ A tohu vabohu-t (= puszta és üresség, zűrzavar, chaos) így for-

igy szokták gáncsolni a manichaeusok: Mimódon teremtette meg Isten kezdetben a mennyet és földet, ha még a föld is invisibilis et incomposita volt? Erre azt feleli, hogy az előtt volt ilyen, mielőtt Isten a dolgoknak formáit helyeik elrendezésével megállapította. A következő mondatnál: Et tenebrae erant super abyssum — azt kérdik, hogy hát sötétségben volt Isten, mielőtt a világosságot teremté. Nem volt, — mondja Aug. — mert van egy más világosság is, melyben Isten lakik, melyről Ján. 1, 9. szól, melyet azonban csak az Istenhez térők látnak meg. Hogy honnan eredt ez a sötétség, talán öröktől fogva van, ezt a kérdést azzal a kijelentéssel vágja ketté, hogy a sötétség tulajdonképpen nem létező negatívum, a világosság hiánya. „Et spiritus Dei superferebatur super aquam“. Tehát a víz az Isten lelkének lakása volt? kérdik a manichaeusok. Ép oly kevéssé, feleli Aug., mint a föld a fölötté lebegő napnak lakása. Nem is térbelileg gondolandó ez, hanem láthatatlan magasságának potenciája által. De a víz teremtéséről eddig szó sem volt, vetik közbe, honnan eredt tehát a víz? A víz csak azt az első anyagot, a chaost jelenti, melyből minden előállt, mely épen ezért égnek, földnek, abyssusnak, víznek neveztetik itt; víznek épen annál több joggal, mert minden, a mi a földön születik, akár állat, akár növény, a nedvességtől kezd formálódni és tápláltni. A 3. v.-ben a világosság teremtését nem szokták gáncsolni, de már ezt igen: „et vidit Deus lucem quia bona est“. (4. v.) Hát nem ismerte Isten a világosságot vagy a jót? — E szavak csak az Istenben élt eszme tökéletes kivitelét s Istennek e fölött való megelégedését akarják a mi gyengeségünknek megfelelőleg kifejezni, mondja Aug. (3—8. fej.)

De talán elég is e dogmatikus és polemikus ízü magyarázatból, mely az ellenfél ellenvetései által irányittatik. Vessük inkább össze a *De Genesi ad litteram* (12 k.) megfelelő helyével, mely mű betűszerinti (id est non secundum allegoricas significationes, sed secundum rerum gestarum proprietatem, Retr. II. 24.) magyarázatot ígér.¹⁾

dítja a Vetus Latina a Septuaginta ἀόρατος καὶ ἀκατασκεύαστος-a után, az eredetinek meg nem felelőleg.

¹⁾ A *De Genesi ad litteram imperfectus* (liber) is ilyen. Irta 393 táján. A *Retract.* I. 18-ban megjegyzi, hogy mivel a *De Gen. c. Man.*-ban inkább allegorikus magyarázatot adott, megpróbálta ugyanazt a szöveget szó szerint is értelmezni, de e kísérletét oly nehéznek találta, hogy abbahagyta. Művei *retractatio*-ja közben meg akarta semmisíteni, de mégis meghagyta *imperfectus* jelzővel, hogy legyen mutatója a szentiratok magyarázatában való első kísérleteinek. Int, hogy inkább a *De Genesi ad litteram c. 12* könyves munkáját olvassák, melyet már püspök korában írt. Ez az óriási kommentár is azonban csak a *Gen.* első három fejezetével végez, (az előbbi csak a *Gen.* I. 1—26-tal) de közben egész disszertációkat tart különböző themákról, pl. a

Előre hocsátja, hogy az összes szent könyvekben meg kell figyelni, miket közül ott az Írás örök dolgokként, miket beszél el tények gyanánt, miket jelent jövő dolgokként, miket parancsol teendők gyanánt. A megtörtént dolgok elbeszélésében némely dolog csupán csak képleges értelemben veendő, másik tört. hitelesség szerint. Ha ez utóbbi szerint vizsgáljuk a Gen. 1, 1-et, kérdés, hogyan kell értelmezni azt a kezdetet, melyben az ég és föld teremtett? Vajjon az idő kezdetén, vagy csak mivel mindenek között először teremtett, vagy abban a kezdetben, mely az Ige, az Isten egyszülött fia? Nem felel meg egyenesen, hanem a kérdések útvesztőjébe viszi az olvasót. Vajjon ég alatt a szellemi teremtmény értendő, mely kezdettől fogva bevezettnak teremtett, a föld pedig, mint testi anyag, még befejezetlen, rendezetlen és alakatlan volt? Vagy mindkettőnek alaktalanságát jelölik e szavak, és pedig a testi teremtményét ezek: a föld láthatatlan és rendezetlen vala, a szellemit pedig ezek: sötétség vala a mélység fölött, hogy átvitt értelemben a sötét abyssus alatt az élet alaktalanságát értsük, hacsak meg nem tér a teremthöz, ki egyedül formálhatja, hogy ne legyen abyssus, és megvilágosíthatja, hogy ne legyen sötét? És hogyan mondatott: sötétség vala az abyssus fölött? Talán mivel nem vala világosság, mely ha megvolna, mindenképen rááradna felülről, a mi akkor történik a szellemi teremtményen, mikor a változatlan és testetlen fényhez, az Istenhez tér meg? És mimódon mondta Isten: legyen világosság? Vajjon időileg, vagy az Ige örökkévalóságában? Ha időben, akkor változhatólag, vagyis a teremtmény által, mert ő maga változhatatlan. Úgyde, ha már volt teremtmény, akkor hogy lehet a fény az első teremtmény? Vagy talán nem is az, mivel már előbb az 1. vers szól a menny és föld teremtéséről, és így az égi teremtmény által történhetett az a szózat „temporaliter et mutabiliter“: legyen világosság? Ha ez így van, akkor testi fényül teremtett az, melyet testi szemünkkel látunk, a szellemi teremtmény belsőbb és titkos mozgása által sugal-

hatos szám tökéletességéről, (mivel saját részeiből, osztóiból áll elő, t. i. hatodrésze: 1, harmadrésze: 2, fele: 3, mely számok összeadva, vagy szorozva 6-ot adnak, — ime a példa, melyet Cassiodor. oly buzgón utánzott!) — a lélekről, ennek eredetéről, az ördög állapotáról s esetéről, a paradicsomról, a harmadik égről, a visiók fajairól, stb., sőt a 2-ik könyvben polemia is van a genethiakusok ellen.

A *Retract.* II. 24-ben megjegyzi e könyvre vonatkozólag, hogy sok dolgot keres inkább benne, mint megtalál, s a miket megtalált is, azok is csak részben bizonyosak, többségük még tovább kutatandó. E módszer sajátságos bizonytalanságot ad a fejtegetésnek, úgyhogy sokszor nehéz eldönteni, melyik nézet mellett állapodik meg a magyarázó, vagy csak melyik is tetszik neki jobban.

tatván az Isten szava: legyen világosság! Vagy talán testileg is hangzott az Isten szava, és pedig a testi teremtmény által? Ha így van, milyen nyelven hangzott az Isten szava — hisz akkor még nem is volt több, csak egy nyelv, de hát ez az egyetlen miféle nyelv lehetett? — és ki volt az, a kinek meg kellett hallani és érteni?

Vagy talán e szózat értelme, nem pedig a testi hang Isten szava? És vajjon ez annak az Igének természetéhez tartozik-e, kiről a Ján. 1, 1. s köv. szól? Ez azt mondja, hogy minden ő általa teremtett, akkor tehát a világosság is. Tehát ez a szózat az örökkévaló Ige.

És mi maga az a világosság, mely teremtett? Szellemi, vagy testi? Ha szellemi, akkor az az első tökéletes teremtmény lehet, mely először égnek neveztetett, s most teremtményéhez térvén, megvilágított. És mért nem mondá Isten: legyen ég és föld, miként a világosságnál? Vajjon előbb össze akarta-e foglalni az Irás az ég és föld neve alatt az egész teremtettséget, hogy azután részletezze az egyes dolgok szerint, a miket teremtett Isten az ő Igéje által? Avagy mikor már megvolt az anyag, akkor nem kellett-e rendezni, hogy teremtményére alakuljon, hogy ne maradjon alakatlan, hanem bevégezt? Ez az Ige-Istenhez való térésben történt meg, ki principium, mert benne kezdődik a világ, még mint rendezetlen, de Ige is, ki által a rendezetlen anyag rendeztetik. Benne van nemcsak a lét, hanem a boldog és tökéletes lét is. A teremtmény pedig, még ha szellemi is, magában alakatlanul, azaz balgán és nyomorultul él, csak ha ő hozzá megtér, akkor alakíttatik Isten Igéjére, hogy bölcsen és boldogan éljen. A szellemi teremtményt folyton hívja magához az ő principiuma, az örök bölcsesség, az Ige titkos inspiratioval. Ezért felelte, mikor kérdezték, kicsoda: „Principium, quia et loquor vobis.“ (Ján. 8, 25). Az Ige az Isten szava, tehát egyenlőkorú a szülő Atyával, kinek szeretete nem szükségből, hanem jótekonyságból árad a világra. Ezért mondja az Irás még a világosság teremtése előtt, hogy az Úrnak lelke lebeg vele a vizek fölött. A mivel akár pusztán az anyagot akarta megnevezni, akár bizonyos szellemi életet akart jelölni, mely már a conversio formája előtt ott lebegett, fölötté lebegett mindenképen az Isten lelke, az ő jóakarata, hogy ne csak teremtessék, hanem fenn is maradjon, a mi teremtett. Ezért mondja az Irás a világosságról, aztán a többiről is: Látá Isten, hogy jó, a miben az isteni jótetszés nyilatkozik meg.

A teremtésnek úgy kezdetén, mint bevégezésében már itt megneveztetik a trinitas, t. i. az 1—2. versben Isten = Atya, principium = Fiú, a Spiritus Dei, mely a víz felett lebegett, = a Szentlélek. Ugyancsak a világosság teremtésénél a Dixit Deus-ban benne van a Verbum Dei = Ige, és a Verbi gene-

rator = Atya; a „vidit Deus quia bonum est“-ben pedig az ő szent bonitása = Szentlélek. Ez igazán hiven jellemzi Augustinust és az ő exegesisét. De ezzel még nem jutott végére a kérdésnek. Sőt a következő dolgokhoz való viszonylataiban újra meg újra kezd, bonyolítja s a végén sem jut egységes megoldásra. E sajátos fárasztó módszer magyarázatát az I. könyv végén (20. 21. caputban) adja meg. Azért nem ad egy magyarázatot, hanem többet, „ut pro suo modulo eligat quisque, quod capere possit: ubi autem intelligere non potest, Scripturae Dei det honorem, sibi timorem.“ Arra az ellenvetésre pedig, hogy mi haszna van az ilyen magyarázatnak, azt feleli, hogy megmutassuk, hogy a mit az Irás gáncsolói a világmindenségről igaz bizonyítékkal demonstrálhattak, az a mi iratainkkal nem ellenkezik, a mit pedig ezekkel ellentétben produkáltak, az mind hamis. Az előadott nagy választékból azt válasszuk ki, amelyik legbiztosabban a szerző értelmének látszik; ha ez nem derül ki, úgy legalább azt, melyet az Irás körülményei nem tiltanak, mely az egészséges catholica fides-szel is megegyezik.

E szerint tehát ez a mű is, mely címében a Genesisnek betűszerinti magyarázatát ígérte, tulajdonképen apologia. A dogmatikus itt is kiszorította szerepéből az exegetát, még pedig oly módszerrel, mely a saját céljának sem felel meg.

A *Quaestionum in Heptateuchum libri septem* (419 tájáról) felőleli Mózes öt könyvét, Józsuét és a Birákat. Ezek olvasása közben felmerült kérdéseknek rövidebb lélekzetű fejtegetése,¹⁾ mely néhol, pl. a II. könyv végén a pusztai tabernaculumról, egész kis értekezéssé szélesedik ki. Quaestioknak, mint a Retr. II. 55-ben mondja, azért nevezte, mert ezek még inkább kutatandó, mint megoldott kérdések, bár nagyobb részüknek kifejtését elég teljesnek és helyesnek találja. Így kezdte meg a Királyok könyveinek tárgyalását is, de sürgősebb teendői miatt nem sokra haladt benne.

Lássunk néhány quaestiót. Pl. a 3-ik a Gen. 6, 4-et tárgyalja. Kérdés, mondja, hogyan házasodhattak össze az angyalok az emberek leányaival s származtak a gigasok. Némely latin és görög codex nem angyalokat említ, hanem Isten fiait,²⁾ kik alatt sokan igaz embereket értenek, kik angyal névvel is nevezetethettek, mint a Malak. 3, 1. is nevezi Ker. Jánost.³⁾ Ezt a magyarázatot tartja valószínűnek, mert

¹⁾ A Genesis első három fejezetének mellőzésével, mivel ezekről külön munkákat írt.

²⁾ Persze, ha megnézte volna az eredetit, ott is b-ení háelóhim-ot talált volna.

³⁾ De nem ily értelemben. A malakák = ἄγγελος jelentése első sorban = követ, küldött, hírnök, a Mal. 3, 1.-ben specialiter = próféta-követ.

az mégis hihetetlen, hogy angyalok, testnélküli lények sülyedtek volna ennyire, ha csak daemonokra nem gondolunk. Ha nem dogmatikus szemüvegén nézné folyton a bibliát, észre kellene vennie Augustínusnak, ki a görög mythológiát jól ismeri, hogy ebben a polytheismus korából maradt töredékben éppolyan középleányokról van szó, milyenekkel a görög mythologia van tele. A bⁿéi háelóhim és nephilim egy sorban vannak a *ῥυμίδεοι, γίγαντες, ἑρως*-szel.

II. k. 73. quaestio. Exod. 20, ¹⁹. világosan mutatja, hogy az Ó. T.-hoz a félelem tartozik inkább, miként az Ú. T.-hoz a szeretet, „quamquam et in vetere novum lateat, et in novo vetus pateat.“ Hogy azonban ilyen népnek miként adatik meg, hogy megértse Isten szavát, mikor fél attól, hogy vele Isten beszéljen, nem világlik ki eléggé, mondja Aug.

Jefté történetével foglalkozik a VII. k. 49. quaestioja, mely egész kis értekezés, de a vallástörténeti érzék hiányával. Minden népnél megvolt a fejlődés bizonyos fokán az emberáldozat, miként azt Aug. a görög mythológiából és az v. T.-ból is, mely még sok nyomát mutatja, láthatná. Helyesen állapítja meg, hogy itt valóságos égő áldozatról (holocaustoma) van szó. Kettős szempontból vizsgálja és itéli meg a dolgot. A törvényből (Exod. 13, ². ¹². ¹³. Deut. 12, ³¹.) és a prófétákból, nemkülönben Ábrahám esetéből Izsákkal (Gen. 22.) megállapítja, hogy Isten nem akarja az emberáldozatokat. A mártýrok más beszámítás alá esnek. Ha tehát Jefté önként oly dolgot fogadott Istennek, amit ő tilt, akkor vétkezett. És bár az Irás itt semmi ítéletet nem mond tette felett, mégis már abban, hogy Jefté elé egyetlen leánya megy ki, kire ő bizonyára nem gondolt a fogadáskor, megkapja büntetését, az emberek pedig az elrettentő intő példát, hogy hasonlóan ne cselekedjenek. — De másfelől a Héberrekhez írt levél 11, ³². ²³. a hit példajaként hozza fel Jeftét igaz emberek társaságában, amit nem tehetne, ha tette bűn volna. És a Bir. 11, ²⁹. közvetlen a fogadástétel előtt mondja, hogy Spiritus Domini szállt reá, melynek következménye a hadba indulás és talán a fogadalom is. Ha ezt is annak parancsából teszi,¹⁾ (quod quidem Scriptura non aperuit), akkor ő és leánya az Isten akaratának való engedelmesség példája, még a szomorú fogadalom teljesítésében is. Ez alapon meri Jeftét Krisztus típusának tekinteni s összehasonlítani vele. Neve is = megnyitó, mivel Krisztus is megnyitotta tanítványai értelmét. Ismét merész allegorizálásba csap át. Leánya, mondja, az ekklesia.

¹⁾ Ezt bizonyára nem. Aug. nem értette meg a Birák könyvének szellemét, mely szerint a bűnbe s e miatt bajba jutott törzseket mindig a törzsnek egy-egy kiváló fia szabadítja meg, kit az Isten lelke indított fel, mi azonban nem zárja ki e hősök vétkeit.

Feleségének kellene ezt ábrázolni, de a leánya jön elébe, mert az ekklesia csak szűz lehet. (2. Kor. 11, 2.) Hatvan napra elhalasztatik az áldozás, az ekklésia átadása Istennek, (két hónapnak a két emberre: az első és második Ádámra s a két testamentumra való tekintettel mondja az irás), mert az ekklesia, mely ugyan minden korból gyűlik, csak a világ 6-ik korszakában lesz teljessé. Addig, jóllehet szűz, mégis vannak siratni való vétkei. A 40. versben említett 4 nap az egyház egyetemessége a földkerekség 4 részén, melyen messze elterjedt. Történelmileg pedig annak a jele, hogy a zsidók Isten ítéletét látták a dologban az atya felett, hogy ilyen áldozatot többé senki se merjen fogadni.

Marton Lajos.

A pietismus paedagogikája.

— Kiváló tekintettel a magyar pietista nevelőkre. —

V. A tanítóképzés Francke tanintézeteiben és a pietista tanítók jelleme.

Franckenak saját intézeteiben is igen sok tanítóra volt szüksége. E mellett ő tágabb körű magasztos feladatának ismerte, hogy az egész világot is eláraszsa jó keresztyén tanítókkal. Anyagi eszközökkel a tanítók díjazására igen szerény mértékben rendelkezett. De kész tanerőket sem talált, mert hisz ő előtte nem volt szakoktatás. A tanítók képzésének és eltartásának is tehát valami új és olcsó módját kellett az ő bámulatosán sokoldalú és gyakorlatias elméjével kitalálnia. És az adott viszonyokhoz képest ez is fényesen sikerült neki.

Comenius, mint láttuk, nem akarta, hogy lelkészjelöltek legyenek a tanítók. Az ő gondolkodása mindig következetes. Paedagogiai és pastorális okokból akarta a két állást egymástól különválasztani. Hisz az ideális állapot bizonyára az lett volna, hogy legyenek szakképzett tanítók, a kik egész életüket az iskolának szenteljék, ne pályázzanak tovább gazdagabb papi állásokra és a lelkészek is csak a felnőtteket gondozzák, mert egész embert kíván ez a munka is. De a szép ideális és következetes tervezetek s a gyakorlati kivitel között még nagy közbevetés vagon, melyet neki sem sikerült áthidalni. Ott áll mint magas korlát a létező viszonyokban rejlő nehézség, a hangosan kiáltó non possumus. Comeniusnak sok szép terve sokáig csak papíroson maradt, ott is mélyen évtizedeken át elrejtve. Lelkészjelölt és nagyobb tanuló ne legyen a tanító. Nagyon helyes, de hát ki legyen? A tanítók, alkalmas, képzett és megbízható egyének hiánya, épen ez volt a nevelésnek egyik legnagyobb baja egészen a legujabb korig. Trotzenndorf és Sturm óta mindenütt reá voltak utalva a rectorok, hogy az „öreg diákok“ is segédkezzenek mellettük a tanításban. Bell és Lancaster a művelt Angliában még a XIX. század elején sem talált más kisegítő eszközt. Miért ne nyult volna ehhez tehát Francke, midőn ő nem is középiskolai tanulókat, hanem általa jól ismert, szigoruan megválogatott egyetemi hallgatókat, és pedig lelkészi pályára készülők, tehát komolyabb jellemű theologusokat, sokszor már a 30-ik év felé közeledő férfiakat alkalmazott tanítóként.

Már 1695-ben kapott Francke egy alapítványt szegény studentek számára. Ennek kamatait eleinte készpénzben osztotta ki hetenként 4–12 garasával. A mint a tőke más adományokkal is gyarapodott, készpénz helyett 1696 óta a mensa academica régi formájának az u. n. szabad asztalnak (Freitisch) jótéteményében részesíté őket. Már az első évben 24, a másodikban 42, később közel 150-en is étkeztek az árvaházban. A segély ily alakban többetérő volt s Francke azért is jobbnak tartá, mivel a bejáró fiatal embereket jobban megismerhette s magokviseletét is ellenőrizhette. A szabad asztalért a theologusok, hogy hálájukat bizonyíthassák, valamely szolgálatot is tettek. Így kéziratokat másoltak, a nyomdában a correcturát végezték, vagy Francke egyetemi előadásait és templomi predikációit jegyezték le az előadás nyomán, mert rendszerint rögtönözve beszélt (Spenerrel ellentétben, ki mindig gondosan készült.) A gyorsírászat történetébe illő adat az az ügyes, leleményes módszer, melyet Francke az élőszóbeli előadásnak hű és gyors lejegyzésére ajánlott. Tizenhat egymás mellett ülő tanuló bizott meg az irással. Ezek mindegyike előtt sorszámmal ellátott külön-külön füzet állott. Mindegyik író sorrendben csak egy-egy mondatot — a mennyit emlékezetében megtarthatott — vetett papírra s szomszédját egy oldallökéssel figyelmeztette, hogy a következő mondatot már ő jegyezze. Így ment ez végig s azután előlről ismét újra kezdve. E sorszámos részletjegyzésekből állították azután össze az egész beszéd szövegét. Francke beszédei, különösen a *Lectiones paraeneticæ* ily módon maradtak fenn az utókor számára. (Richter, Paed. Bibl. 350—351. l.)

De a szabad asztalt élvezők közül mások ennél fontosabb tisztet töltöttek be, tanítottak az elemi és középiskolákban. Francke e célra a theol. hallgatóknak a java részét válogatta ki. Egyesek az ő intézeteiben kaptak lakó szobát is, de ezért némi labkért fizettek s a fűtésről és világításról is maguknak kellett gondoskodniok.

Eme tanítva tanuló *praeceptorai* részint az elemi, részint pedig a középiskolákban tanítottak; amazok voltak a *praeceptorum seminarium*, ezek pedig a *seminarium selectum* tagjai.

A *seminarium praeceptorum* tagjai napi két órán tanítottak az árvaházi elemi iskolákban. Ezek rendszeres elméleti szakoktatásban, — talán valamely külön tanintézet körében — nem részesültek, hanem főként a „*docendo discimus*“ utjára voltak utalva.

Az elméleti szakoktatás hiányát mégis lehetőleg pótolták a Francketől írott és kinyomatott *didaktikai és módszertani utasítások*, melyek igen részletesek voltak és igen helyes paedagogiai elveket foglaltak magukban. Ma is nagy haszonnal forgathatók. Ezeket kellett a kezdő tanítóknak gondosan áttanulmányozniok és hiven követniök. Mikor a tanítók egymásnál hospitáltak, akkor is ez utasítások voltak kezeikben s ezekkel ellenőrizték a tanítást.

Az ilyen gyakorlati tanítóképzés másik eszköze volt a rendszeres *hospitálás* más tanítók óráin. Ez nemcsak hogy szabadságukban állott bármely osztályban és bármely órán, hanem kötelezve is voltak, hogy hetenként legalább egyszer hospitáljanak. Szombaton este a leckekönyvbe kellett hetenként beírniok, hogy melyik osztályban voltak. Francke kiemeli, hogy e hospitálásnak igen nagy a haszna, mert egymástól a jó tulajdonságokat elsajátíthatják, a rosszakra pedig egymást figyelmeztethetik. Ajánlja a fiatal tanítóknak, hogy a hivatalos konferenciákon kívül is gyülekezzenek össze időnként és beszélgessenek az iskoláról, a methodusról stb.

Fontosak voltak továbbá a *heti konferenciák*, melyek az inspektor (egy idősebb, tekintélyes tanférfiu, az iskola állandó tanfelügyelője) elnöklése alatt tartottak. Ezeket is énekkel és imádsággal kezdték és végezték. Itt a tanítók előadták az egyes tanulókra s az egész osztályra vonatkozó észrevételeiket s a hospitálás alkalmával tapasztalt dolgokat, tanácsot kértek, a módszeres eljárásra vonatkozó észrevételeket tettek, reformokat ajánlottak stb. Az inspektor is, kinek főtiszte volt a sűrű hospitálás, szintén előadta a maga tapasztalatait; az ifjúbb tanítókat intette, buzdította, utasította. Felolvasták időnként Francke neveléstanának és kiadott utasításainak megfelelő pontjait is. Itt került szóba az ifjú studens tanítók erkölcsi magaviselete is. Kifogás alá esett, hogy egyesek hajporos parókát, lovaglósizmat, sőt oldalfegyvert viselnek, ez utóbbit még examen alkalmával is, hol a szabad mozgásban akadályozza őket. Volt panasz, hogy sokat forgolódnak asszonyok körül, s felettébb hódolnak a dohányzás szokásának, a mivel rossz szagot árasztanak maguk körül s ártanak tanítói tekintélyüknek.

Kötelessége végül mindegyik tanítónak a napi tananyagra való gondos *előkészület*, hogy elsőben is magok tudják azt jól, a mit előadni akarnak. S lehetőleg arra is reá szorították őket, hogy az egyetemi *institutum catecheticum* óráin is buzgón részt vegyenek.

A *seminarium praeceptorum selectum*, melyből a paedagogium és latin iskola tanítói kerültek ki, s mely mint ilyen a mai középiskolai tanárképzők első alakjának tekinthető, már alaposabb szakképzést nyújtott. Francke ezt 1707. alapította. A szabad asztal mellől válogatott ki tíz ifjút, a kiknek a jeles *Cellarius* egyetemi tanár külön előadásokat tartott a philológiából és a gymnasiumban szükséges egyéb tárgyakból. Tanulták a német, latin és görög nyelvet, a költészetet, az ókori és ujkori földrajzot, vitágtörténetet stb. Hetenként vitakoztak is és az iskola- és nevelésügyre vonatkozó értekezleteket tartottak latin nyelven. A vezető tanár megismertette itt az egyes tantárgyak legkönnyebb és legbiztosabb tanítási módját, az árvaházi középiskolákban követelt módszert, általában a nevelésre és oktatásra vonatkozó elveket és utasításokat. E selectum seminarium célja az volt, hogy jól előkészült

és gyakorlott középiskolai tanerők legyenek készletben, amely cél — mondja Francke — csupán collegia academica által nem érhető el. E seminariumban az egyetemi hallgatók napi két órán vettek részt s a cursus két évig tartott; ez idő alatt tanítanok sem kellett. De a két évi előkészület után kötelezve voltak Francke középiskoláiban 3 évre tanári állást vállalni, napi 4 órával. A ki e kötelezettségnek meg nem felelt volna, az kártérítést fizetett a szabad asztal élvezetéért és a seminariumi oktatásért.

E két intézmény mutatja, hogy a tanítóképzés, sőt a középiskolai tanárképzés terén is Francket illeti meg a kezdeményezés dicsősége. Comenius csak hirdette a tanítóképzők szükségességét, Francke meg is valósította az eszmét. (Schulze O. Franckes Paed. 18. l.) Nem kielégítő, a mit e fontos ügyben tett, de az akkori viszonyokhoz képest nagy haladás. Francke példaadása után kezdének másfelé is a tanítói szakképzésre gondot fordítani. Tanítványa Schienmeyer Kristóf Stettinben 1732. Steinmetz Bergenben 1736. Hecker, szintén Francke tanítványa, Berlinben 1748. alapított tanítóképzőt, mindegyik helyen árvaházakkal kapcsolatban. És bámulatos, hogy Francke kezdeményezése mily messze kihatott. Egyik XIX. századbéli utóda, Frick Ottó hallei árvaházi igazgató 1881-ben felújította Francke nyomain járva a praeceptorum selectum seminariumot és alkalmat adott a főiskolai hallgatóknak, hogy tanulják meg, miként kell tanítani. És Gossler porosz közoktatásügyi miniszter, 1889-ben kifejezetten „a hallei árvaházi intézet mintájára“ szervezett több gymnasium mellé seminariumot középiskolai tanárok gyakorlati kiképzése céljából. (Schulze O. J. m. 17. l.)

Ilyen volt a tanítóképzés Francke intézeteiben. De milyen volt az eredményt tekintve maga a tanítás, melyet ily kezdő és kísérletező tanítók végeztek seminariumi éveik ideje alatt? Idős, tapasztalt férfiak és állandó tanerők bizonyára nagyobb eredménnyel tanítottak volna. De Franckének nem volt arra anyagi fedezete, hogy állandó tanítói és tanári állásokat szervezzen. Neki be kellett érnie a szabad asztal két órás bejáró vendégeivel. Csupán középiskoláiban voltak legalább három évre lekötött rendes, de mindig fiatal és szintén gyakran változó tanárai. Ezeknek más tisztük nem volt, mint a tanítás s naponként csak négy órán tanítottak, hogy — mint Francke mondja — tulságos sok munkával meg ne terheltessenek.

A sok kezdő, bejáró és gyakran változó tanító mellett nehéz feladat volt a tanítás egységének, az egységes módszeres eljárásnak a biztosítása. De ez is eléggé sikerült. Erre szolgáltak a híven követett és ellenőrzött részletes utasítások, az osztályonként vezetett leckekönyvek, melyekbe az elvégzett anyagot pontosan be kellett jegyezni, a tanulókról vezetett minősítési táblázatok, melyek a tehetségre és erkölcsi magaviseletre is kiterjeszkedtek, a gyakori hospitálások és konferenciák. A tanítás közvetlen ellenőrzői és

irányítói az inspektorok voltak, a kik maguk — hogy annál több idejük legyen a hospitálásra — nem tanítottak; csak időnként rendeztek a tanítók számára hosszabb rövidebb tanfolyamokat. Ezek tartottak havonként speciale exament. Francke csak is ezeknek a segítségével volt képes annyi intézetet mint direktor vezetni. Külön inspektora volt az árvaháznak, a paedagogiumnak és a latin iskolának. Ezek Franckének csak a fontosabb ügyekről tettek jelentést, a tanítók kiválasztásánál az inspektorok a szabad asztalok felügyelőit is meghallgatták.

Francke az inspektorokat, az árvaatyát s a többi jótékony intézetek gazdáit, a nyomda és könyvkereskedés felügyelőit stb., esténként vacsora után 8—9 óra között gyűjtötte össze tanácskozásra lakásán és pedig minden áldott napon. Itt adták elő ezek jelentéseiket és javaslataikat írásban és előszóval és Francke a nap heve és terhe alatt ki nem merülve, mint egy kis államfő intézkedett, helyeselt, kifogásolt, a napi parancsot kiadta. Itt tanácskoztak a kormányzás és fenntartás nehéz kérdéseiről, itt kerestek új jövedelmi forrásokat, ha a régiak kimerültek. Itt veté fel Francke, mint egy nagy család atyja a nyomásztó kérdést: mit eszünk, mit iszunk, mivel ruházkodunk; hol veszünk kenyeret, hogy ezek egyenek? Ezeket a beszámoló összejöveteleket is imádsággal kezdte és végezte. Ez volt az ő életeleme, ez adott neki erőt.

Ez a minden lépten-nyomon megnyilatkozó kegyes, vallásos szellem volt Francke intézeteiben a csudatevő hatalom és a titkok kulcsa. A ki Francke közelében élt, az ennek a szellemnek hatása alatt állott; így mindenek előtt a tanítók. Francke a kellő tudományos képzettséget is elengedhetlen feltételnek tekintette a tanítóban, a tudományért az éjjelt is nappallá tette; ha tanítóiban fogyatkozást látott, külön kis póttanfolyamokat is rendeztetett számukra. De a tudásnál is többre becsülte a vallás-erkölcsi jellemet. Megkövetelte a tanítói hivatásérzetet, a tanítványok iránti szeretetet, az Isten országáért való forró buzgalmat.

Francke a paedagogusnak vallás-erkölcsi jellemével szemben azért támasztotta a legszigorubb követelményeket, mert tudta, hogy a *nevelő személyisége* mily fontos tényező. Az orthodoxia vádként lobbantotta a pietismus szemére, hogy vallási téren a subjectivismusnak hódol s azt vallja, hogy a ki ujjá nem született és meg nem tért, az nem taníthatja a theológiát és nem hirdetheti Isten igéjét sikerrel. Az orthodoxia ennek ellenében hangsúlyozta, hogy Isten igéjének hatása nem függ a tanítónak erkölcsi minőségétől. A pietismus is elismerte, hogy Isten a maga igéjét csodás hatással hirdetheti akár istentelen emberek szája által is, de mégis nagyon kiemelte, hogy a kegyes, megtért ember e célra is sokkal alkalmasabb.

Francke ezt a nézetet különösen paedagogiai téren hangsúlyozta, azt mondván, hogy csak vallásos, megtért ember lehet jó nevelő. (Fenelon művéhez irt előszó, Richter, i. m. 43. l.). S

Franckenak igaza van annyiban, hogy azt a tanítás útján közölt igazságot a növendék annál tökéletesebben elsajátítja, minél jobban összehozott az a tanító egyéniségével s minél jobb bizonyosságot tett ez arról. (Palmer, Pietismus i. m. VI. 81. l.). Még arra is figyelmeztett Francke, hogy az a külső szép és jó cselekedet a tanítóban még nem elég, mert a gyermek szeme mélyebbre lát, nem csak a külsőt nézi, hanem a szívet, az igazságot keresi. Azért legyen a nevelő igazán megtért keresztyén, a ki a szív teljességéből szól és cselekszik. Francke e részben is irányt jelölt a jövőre számára. A nevelő személyiségének jelentőségét az újabb paedagogika mindjobban méltányolja. (Schneller, Paed. dolg. Bpest 1900. I. 39. l.).

A nevelő egyénisége sokat tehet, de nem mindent. Ezt lássa be ő is épen vallásosságánál fogva. Így akarja Francke. A nevelés nem puszta emberi, ez valami magas, szent, isteni. Emberi elme egy maga meg nem cselekszi, még a kik Istent félnek is, azok se bizakodjanak el erőikben. A legjobbat imádság által kell elvégezni. És az ifjúságot az neveli legjobban, a ki legkomolyabban járul Isten elé s lélekben és igazságban vele küzd és viaskodik, hogy a reá bizott lelkeket megmentse a romlástól. Az ilyennek Isten bölcseséget és okosságot ad, hogy a nevelés munkáját az ő akarata szerint folytassa; s ha mindjárt nem látná is gyümölcsét, de végre Isten még is megtekinti síró könnyeit s megvigasztalja, miként Augustinus anyját. Monikát, azzal, hogy a kiért ennyi könyvet hullatnak, az nem veszt el. (Előszó Felon művéhez, Richter i. h. 44. l.). Francke a nevelést istentiszteletnek tekinti. Minden tanítónak hivatalába való beiktatása imádsággal történt.

Ilyen vallásos szellemű, kegyes tanítóktól várhatta meg Francke hogy minden földi érdeket félretéve, egyedül Isten dicsőségére, Isten országáért fognak munkálkodni. Az önzetlenséget a legnagyobb mértékben megkívánta a nevelőtől. Neki igen olcsó tanítói voltak. Mikor I. Frigyes, porosz király 1713. meglátogatta Francke intézeteit, a könyvkereskedésben sok munkával elfoglalt Elerstől (lásd fentebb) azt kérdezte: mit kap azután mind ezért? Azt, a mi rajtam van — felelé — mást semmit (értsd: ruhát, ételt, lakást). „Ilyen olcsó embereim nekem persze nincsenek,“ — mondotta a király. Ilyen volt a tanítók fizetése is. A szeretet, a hivatásérzet pótolta mindent. „Ha a praeceptor nem Isten dicsőségét keresi komolyan, akkor még kevésbbé fog a gyermekekkel gondolni“ — mondja Francke mindjárt neveléstana elején. (Kurzer u. e. Unterricht 1. §.).

Ez az önzetlen áldozatkészség, a szeretet és vallásos buzgóság volt a pietismus igazi ereje. Abban a korban kellő theoreticus előképzettség nélkül a tanítói pályán csak is ez tehetett nagyot. Ez a szeretet találta meg a gyermek szívéhez az utat, ez pótolta ki a fogyatkozásokat. Pestalozzi sem volt valami nagy theoreticus. És mégis nagy paedagogussá, a néptanítók példány-

képévé tette őt forrón érző, nagy szive; ezzel találta ki a titkokat. A pietismus igaz kegyességgel párosult szeretetével sok tekintetben túlszárnyalta a későbbi rationalista philanthropokat is, a kik nagy reklámot csináltak, inkább a vagyonos szülők gyermekeit gyűjték magukhoz, mint az árvákat és szegényeket és egyoldalú intellectualismusra törekedtek. Herder Basedowról mondá, hogy egy borjut sem bizna a kezére. Ha Spener és Francke idejében él, ezekről ezt nem mondta volna.

VI. Didaktikai elvek, módszertani eljárás és fegyelem a pietismus iskoláiban.

Az erkölcsi nevelésben és még inkább a tanításban Comenius elveihez áll a pietismus legközelebb. E nagy paedagogusnak és Franckenak egymáshoz való viszonyáról fentebb már szoltunk.

A mit Comenius az *anyanyelvre*, mint tanítási nyelvre vonatkozólag mondott, azt a pietistáknál is megtaláljuk. Kirekesztették a latin nyelvet a népiskolából, a mely így náluk is igazi schola vernacula volt. A középiskolában is, különösen az alsó osztályokban anyanyelven tanítottak. Az idegen nyelvek grammatikáját német nyelven tanulták s az anyanyelvhez hasonlítva tárgyalták a többi nyelveket. Beszéltek ugyan latinul is, e nyelvnek alaposabb elsajátítása végett, de ez nem volt oly szigorúan kötelező, mint más latin gymnasiumokban. Az egyetemen is tartottak felolvasásokat anyanyelven. Az anyanyelvi oktatást a természetességnek nagy paedagogiai elve követelte meg.

Ugyan ebből következett a *fokozatosság* elve is, mely a növendékek korát, fejlődését, szellemi érettségi fokát tartja szem előtt. Már az elemi iskolában 3 csoportra voltak osztva a gyermekek, az írást, olvasást, sőt a kátét is külön csoportokban tanulták. A katechesisnél különös figyelemmel voltak arra, hogy mint kell tanítani egészen kicsiny, nagyobb és még nagyobb gyermekeket. A fokozatosság elvét s középiskolában oly tulságig vitték, hogy ugyanazon egy növendéket a különféle tantárgyakban tehetségük és előmenetelük szerint más és más szakosztályba soroztak. A tantárgyak sorrendjét is úgy állapították meg, a mint egymást feltételezték, az alapvető tárgyakat tanították korábban, a többit később. A földrajzot a történelem előtt s a realiókat a szónoklattal előtt stb. Spener még a főiskolában is 3 osztályba sorozza a theologusokat tehetségük szerint. Ez eljárás már azután a fokozatosság elvének túlhajtása volt a tudományi rendszer egységének a rovására.

A pietismus egyik fő jellemvonása volt minden téren a *gyakorlatiasság*. Ők igazán nem az iskola, hanem az élet számára neveltek. Az árvagyermeket jövő élethivatásukra való tekintettel már a népiskolában is külön tárgyakra tanították. A többiek is, lányok és fiúk oly közhasznú kézi munkákban és ügyességekben

gyakorlották magukat, a melyeknek nagy hasznát vették az életben is. A számtannál, méréstannál és egyéb tárgyaknál is sürgeti Francke, hogy az életből vegyék a példákat, hogy a gyermekek már az iskolában lássák a tudománynak az életben való hasznát. Különös figyelemre méltó az is, hogy mily nagy gondossággal igyekeztek a theol. hallgatókat a gyakorlati lelkészi pályára előkészíteni.

Nevelésük ez irányából következett, hogy a nyelvek mellett a *reális tárgyakat* is nagy buzgósággal felkarolták. Természetráaj, természettan, földrajz, történelem, egészségtan, gazdaságtan s más az életben szükséges tudnivalók mind helyet foglalnak Francke tanintézteiben. Az által, hogy e tárgyakat a recreatio fogalma alá foglalta, talán veszítettek fontosságukból, de mivel ezek tanulmányozásánál szabad mozgást és tevékenységet engedett, s a tanítást kísérletekkel, kirándulásokkal kötötte össze, ez a módszer meg emelte a kedvérzetet és előmozdította a nevelésnek egyik fontos célját az öntevékenységet.

A lehető alapos tárgyismeret megszerzése végett nagy szerepe volt Francke intézeteiben a *szemléltetésnek*. Ezt oly erélylyel sürgette a pietismus, mint Comenius. A szemléltetés céljából a hallei iskolák gazdagon voltak ellátva tanszerekkel. Becses muzeummal, botanicus kerttel, műhelyekkel, modellekkel, képekkel rendelkeztek. Spener még a bibliai történeteket is képek segítségével szeretné tanítani. Kirándulások alkalmával növényeket gyűjtöttek, ipartelepeket látogattak. Ismerték, sőt magok is készítették a különféle optikai eszközöket. A kisebb tárgyakat nagyító üvegekkel vizsgálták. A csillagászatban szemléltetésére is külön tanszerek voltak. Ott állott előttük a globus és a térképek minden földrajzi és történeti órán kezükben forogtak. Még a világtörténet főbb eseményeit és képekben állították szemeik elé. A szemlélés útján szerzett tárgyismeret mindig megelőzte a szóismeretet. Csak a tárgy látása után tanulták meg annak német és latin nevét. Írásművek készítésére is csak azok voltak kötelezve, akik már földrajzot, történelmet és egyéb reális tárgyakat tanultak, mert csak azok írhatnak német és latin beszédeket, akiknek vannak reális ismereteik. Üres szavakkal — mint eddig a latin iskolákban volt szokásos — nem lehet szónokolni.

Sűrűen alkalmazták az u. n. *előmutató* tanítást is. A tanító, mint valamely mesterember az inasok előtt, megmutatta tanítványainak, mit és hogyan tegyenek s ezek aztán utána csinálták. Ez nem csak a kézügyességek és kézi munkák tanításánál volt szokásban, mint pl. az írásnál, rajzolásnál, zenénél és az esztergályozó és üvegcsiszoló műhelyekben, hanem a nyelvtanításnál, a számvetésnél is. A tanító az idegen nyelven egy-egy mondatot elolvasott, szószerint lefordított s a tanulók mind ezt utána mondták.

A közlő tanalak mellett nagyon előtérbe lépett a *kérdező*

tanalak, a *methodus eromatica*. Nemcsak a katechesisnél használták ezt, hanem egyéb tárgyaknál s a felső osztályokban is. Francke e tanalaknak igen nagy fontosságot tulajdonít. A tanító — úgymond — ne tartson hosszú beszédeket, hanem, ha egy negyed vagy félóráig előadott, nyomban kérdezgetéssel tudja meg, hogy megértették-e az elmondottakat. Kiemeli, hogy ez a tanalak legalkalmasabb a figyelem ébrentartására. E célból előbb kell a kérdést fennhangon kimondani s csak azután a felelőt megnevezni. Mindig azokhoz kell legtöbb kérdést intézni, akiknek legnagyobb szükségük van reá. A feleletet soha se a tanító mondja meg, hanem, ha kell, segítő kérdésekkel vezesse reá a tanulót. Ha a tanító diktált, még ez esetben is azonnal való kérdezgetéssel győződjék meg róla, hogy értik-e a tollba mondott szöveget. Spener a kérdezgetést tartotta legalkalmasabb eszköznek arra is, hogy a főt a szívébe vigye bele. Epen úgy használták a puhatoló és ismétlő kérdéseket, mint az ismeretet tovább fejthető heuristics kérdéseket.

Tanmenetükben felváltva használták az analyticus és syntheticus, a deductiv és inductiv menetet. A szemléltetett tárgyaknál az inductiót használták. Nyelvtannál és egyéb tárgyaknál pedig deductive kezdték a tanítást. Közölték a szabályt, vagy fogalmi meghatározást, melyet azután egyes esetekre, példákra alkalmaztak. Valamely új tárgynál Francke elsöben rövid áttekintést nyújtott az egész anyag felett, közölte a felosztást, hogy előre is némi tájékozottságuk legyen („damit sie gleich eine ideam davon in ihr Gemüth fassen können.“ Ordnung und Lehrart im Paedag.) Ennek az eljárásnak azonban nem a tanítás elején, hanem inkább a végén és az ismétléseknél volna inkább helye.

Spener honosította meg „Tabellae catecheticae“ művével az u. n. *táblázatos felmutatás* módszerét, melyet Halleban különösen a szónoklattan és történelem, de egyéb tárgyak tanításánál is használtak. A tananyagot rendszeres összefüggésben, röviden egyes táblázatos vázlatokban állították össze. Ilyen rövid tabellás kézi könyveket adtak a tanulók kezébe. Ilyenek a mai nap is kedvelt Grundriss és Grundlinien című kézikönyvek. Ezt a módszert alkalmazta később a szintén pietista befolyás alatt álló *Hahn* rector is Bergenben, Magdeburg mellett, ki a népiskolában a táblára írt ily rövid vázlatokat. Tőle vette ezt át *Felbiger* is, ki Ausztria népiskoláiban honosította meg. Jó ideig igen kedvelt, divatos tanmód volt ez, de sokkal több értéket tulajdonítottak neki, mint a mennyit megérdemelt.

Sokkal többet érök voltak ennél Francke iskoláiban a *rendszeres ismétlések*, melyeket az iskolai utmutatások részletesen szabályoztak. Ők a régi elvet: „repetitio est mater studiorum“ nagyon jól megértették. Az emlékező tehetséget a mesterséges és haszontalan mnemotechnika helyett ezzel erősítették. Ők is azt tartották, a mit a modern paedagogusok. hogy az emlékezetet csak termé-

szetes eszközökkel lehet nevelni (Rosenkranz) s nem azt tudjuk igazán, a mit egyszer megtanultunk, hanem azt, a mit időnként ismétlünk és felújítunk. Az árvaházi iskolákban minden kisebb és nagyobb szakasz elvégzése után ismételték, már csak az összefüggés fenntartása s az egész tárgyon való uralkodás kedvéért is. Ezen kívül hetenként két nap, szerda és szombat u. n. ismétlő nap volt (Repetitionstag), a melyen az alsóbb osztályokba esetleg a felsőbb osztályokat is bevonták, hogy a már tanult, de elfeledt tananyagot újra hallhassák. Hogy ezt a gyakori ismétlést a növendékek meg ne unják s figyelmüket fenntartani lehessen, ajánlja Francke a tanítás formájában, a módszerben való változatosságot. És itt néha kissé mesterkéltnél dolgokat is említ, hogy pl. a latin szavak ismétlésénél kiki 6 szót mondjon fel, de mindig olyan, a milyent előtte mások még nem mondtak; a ki e szabály ellen vétett, az annyi új latin szót mondott ismét, mint a mennyit elhibázott. Vagy a séta közben látott tárgyak ismert neveit mondták meg s a következő tanuló oly betűvel kezdődő más latin szavakat mondott, a mely betűvel végződött az előbbi; a tanult szentírásbeli helyeket betűrendben mondták fel stb.

Általában Francke jól tudta, hogy mily elengedhetlen feltétel a tanításnál az ismeretszerzés minden fokán az *érdeklődés* és a *figyelem*. Azért igyekezett a szóban forgó tárgyaknak minél többféle használhatóságát, becses tulajdonságát és szépségét feltüntetni. A tanítótól megkívánta az élénkséget. Ha a tanító maga is folytonos actióban van — mondja — akkor a tanulók sem lankadhatnak meg, hanem újabb és újabb ösztönt nyernek az attentióra. (Ord. u. Lehrart im Paedag II. Sect. 30. §.) Neveléstani művében (Kurzer Unterr. 22. §) mondja, hogy a figyelem az okosság kezdete. De ezt inagától a gyermeki kortól nem lehet megvárni, tehát a nevelő igyekezzék azt felkelteni és fenntartani. És pedig tegyen különbséget az elmék között. Némelyek frissek, mások lassúak. A szórakozottakat kitartásra kell ösztönözni, a lassú elméknek időt engedni. Nem szabad a figyelmet sokféle tárgyra distrahálni és 10—20-félét egyidejűleg tanultatni, mert ekkor elég gondot és figyelmet egyikre sem fordíthatnak. Ha kevesebb a tárgy gyorsabban haladnak, a gyermekek magok is látják az eredményt s ez őket kedvvel tölti el s további kitartásra ösztönzi. A figyelmet különösen az érdeklődés fokozásával lehet élénkíteni. Azért, ha valami nevezetesebb és fontosabb tulajdonságai vannak a könyvekben és a természetben előforduló tárgynak, azokat a tanító mindig jól kiemelve.

Végül pedig a tanítás mindig *valláserkölcsi neveléssel* legyen összekötve. Mert a pusztá ismeretközlés soha sem a végső cél, hanem a szívnek és akaratnak nemesítése s a növendéknek közhasznú, tevékeny keresztyén életre való képezítése és serkentése. Ezt tartva szem előtt a pietisták nem annyira hittant tanítottak, mint inkább vallást, a Krisztusban megjelent teljes igazságot igye-

keztek elsajátíttatni a növendékekkel. Ezért tanították a dogmatika mellett az erkölcsant.

Ahol a vallás-erkölcsi nevelés fontosságát ennyire hangsúlyozták, s ahol annyi tanuló nemcsak a tanteremben, hanem az internatusban is együtt lakott, ott fontos tényezőnek ismerték a nevelésben a *fegyelmet* is.

A pietismus világnézete valamivel komorabb, mint Comeniusé. A játékot hiábavalóságnak tartja s nem engedi meg iskolai drámák előadását vagy épen külső színházak látogatását. Míg Comenius a színjátékoknak is elismeri kettős hasznát: megkönnyítik a tanítást (az élő megszemélyítésben látott dolgok jobban az emlékezetbe vésődnek) és előkészítenek az életre (a játszó és néző tanítványt atkalmassá teszik a közéletben való illendő viselkedésre, Jausz, i. m. 191. l.). Így Francke a gyermek természetét is romlottnak, különösen akarátát a bűn és érzékiség hatalma alatt állónak tartja. A gyermeknek ezt a természetes bűnös akarátát akarja tehát kezdettől fogva megtörni, de nem a törvény békóival, hanem a szeretet vesszejével. Azért hirdeti ő is mint főszabályt a fegyelemre vonatkozólag: az evangéliom kedvessége és ne a törvény szigorúsága uralkodjék az iskolában. Ezt nevezi ő a nevelés evangéliomi módjának. Protestáns paphoz és nevelőhöz méltó principium, (Kurzer u. e. Unterricht 15 §.).

A pietismusnak a fegyelemről szóló tanát Francke neveléstanában (i. m. 15. §.) és az árvaházi tanítók számára kiadott külön utasításban (Instruction für die praeceptores, was sie bei der Disciplin wohl zu beobachten. 63 pontból álló. Richter i. m. 560—573. l. Magyar fordításban közli Kellner-Nagy Lajos r. kath. irányzatú műve is: Képek a nevelés történelméből, Győr, 1889. 212—18. l.) találjuk. Ezekről még a Franckeval szemben sokszor oly kiméletlen Richter Károly is elismeri, hogy a maguk nemében igen jók, a paedagogiai bölcseségnek igazi arany szabályai (i. m. 179. l.)

Mily szép ez instructiónak mindjárt az 1. pontja: „A keresztyén nevelő mindenek előtt buzgón imádkozzék Istenhez, hogy a fegyelem gyakorlásához kegyelmet és bölcseséget adjon neki.“ És mily nagy igazság rejlik a 2. pontban: „Mivel rendesen úgy szokott lenni, hogy a legtöbb nevelő kellő tapasztalat és igazi keresztyén szeretet hiánya miatt a jót inkább szigoru külső fegyelem által akarja kierőszakolni, mintsem hogy a reá bizottakat szerető lélekkel pártúl venné és szívüket atyai hűséggel és béketűrőssel megjobbítani igyekeznék és így inkább atya, mint fenyítő mester igyekeznék lenni; s mivel a fiatalabb koruakban ily atyai érzületet és igazi keresztyén szelidséget igen ritkán találunk: azért minden nevelő állhatatosan és alázatosan kérje Istent, hogy ilyen atyai indulatot adjon szívébe az ifjuság iránt és minden bárdolatlanságot és szivtelenséget távoztasson el tőle.“ Ezek után következnek azután a legnagyobb gonddal és bölcseséggel készített, a

figyelemnek minden legkisebb ágát-bogát is számba vevő és igazán tapasztalt, gyakorlott nevelőre valló utasítások.

Neveléstani művének ide vonatkozó pontjait (16. §.) pedig röviden a következőkbe foglalhatjuk össze. Francke áldaná az Istent, ha a vesszőt teljesen mellőzni lehetne (9. p.), de nagyobb vétség esetén a testi fenytésre is reá van utalva a nevelő. Ez azonban ne szenvedélyes felindulással (1. p.), vagy a gyermek egészségét veszélyeztető módon (6. p.) történjék. A gyermek érezze ki a büntetés módjából, hogy a tanító csak magát a bűnt gyűlöli, de a gyermek iránt részvétellel van s csak kényszerűségből nyúlt a vesszőhöz (2. p.). A büntetés nemeinél is kellő fokozatosságot kell tartani s nem a legsúlyosabbat alkalmazni mindjárt az első esetben (4. p.). Figyelembe veendő a gyermek egyénisége, mert a kemény bánásmód némelyeknek árt, a helyett hogy használna (9. p.). A büntetés komolyabb nemeit a szülőkkel való egyetértésben kell alkalmazni, mert a gyermek természetesen jobban ragaszkodik a szülőkhöz, mint a nevelőhöz s ha észreveszi, hogy szülei nem helyeslik nevelőjének eljárását, akkor hiába való ennek fáradsága (3. p.).

Keresztyén szeretet, józan életbölcse ség és alapos lélektani ismeret jellemzi e fegyelmi szabályok minden egyes sorát. Sok jó tanácsát ma is megszívlelhetnék a nevelők. Francke összes alkotásait és becses neveléstani iratait méltóan tetőzte be e fegyelmi szabályzattal.

HARMADIK RÉSZ.

A pietista nevelés szélesebbkörű hatása és a magyar pietista nevelők.

VII. Francke tanítványai és nevelési irányának hatása Némethonban. A józan és túlzó pietismus. Francke intézeteinek mai állapota.

Spener és Francke evangéliomi, józan pietismusának a paedagogia terén hű képviselői voltak a Halleban működő első theol. tanárok, u. m. *Breithaupt, Anton, Michaelis, Lange*, kik a neveléstani irodalmat is több becses munkával gazdagították. Ezek idejében élte az egyetem és az árvaház aranykorát, európai hírnevüket ekkor szerezték meg. A tanulóserég úgy özönlött Németországból és a messze külföldről is Halleba, mint a reformáció korában Wittenbergbe. Igen tekintélyes számmal ültek Francke és Breithaupt lábainál magyar ifjak is. Francke utódja az árvaházi igazgatóságban *Freylinghausen* János lett, a mesternek veje és már életében is jobb keze, több árvaházi tankönyvnek írója. Az alapító halála (1727.) után 12 éven át (1727—1739) ez még

meg tudta őrizni az iskolák jó szellemét és hírnevét. A harmadik igazgatóról, Francke fiáról ezt már nem mondhatjuk el.

Az alapvetőkkel egy időben más helyeken is több kartársuk működött mint tanár és lelkész a pietismus szellemében. Így *Kortholt* Kielben, *Rogallen* Königsbergben, *Steinmetz* Bergenben; *Mel* Konrád Hessennek volt a Spenere, *Enger* Breslauban, *Reichhard* Magdeburgban, *Jani* Eislebenben, *Struensee* Halberstadtban, *Funk* Dessauban, *Junker* Braunschweigben stb. (Schmidt, *Gesch der Paed.* 1883. III. 511. l.).

Szinte Francke szellemében működtek és mint theoretikusok is kiváló nevelők voltak: *Lange* Joachim Friedrichswerdenben (1670—1744) „Abhandlung des Schulwesens“ művével, *Sarganeck* (1702—1743) tanár a paedagogiumban, ki először irt az ifjuság titkos bűneiről és különösen *Rambach* Jakab (1693—1735), ki nagy irodalmi munkássága mellett Jenában és Giessenben neveléstani felolvasásokat tartott. Spener és Francke iránya még a *jenai* egyetemre is behatolt. úgy hogy pl. *Baier* tanár, ki később Halleba került, 1673—1694-ig, Arnd igaz keresztyénségéről olvasott fel privatim et publice. *Buddeus* Ferenc Jenában volt a „Pietisten-general“, *Stolte* Ernő szintén jeni pietista. Ez utóbbiak *Beer* Vilmos pozsonyi tanárnak voltak mesterei.

Az árvaház és a hallei egyetem ezerekre menő tanítványai által rendkívül nagy hatást gyakorolt egész Némethon nevelésügyére. Francke intézeteinek szervezetét, szokásait utánozni kezdték mindenfelé, iskolai szabályzatait átvették; árvaházakat, leányiskolákat, paedagogiumokat és tanítóképzőket alapítottak.

Különösen az ifjú állam, *Poroszország*, mely a hallei egyetemnek oly sokat köszönhetett, igyekezett hálás lenni a nagy mester, Francke iránt s I. Frigyes és I. Frigyes Vilmos, porosz királyok idejében kétségtelenül a pietismus nevelési iránya volt uralkodó a porosz iskolákban. Sőt Francke intézményei e birodalomban még a XIX. század végén is éreztették hatásukat, mint ezt a fentebb említett Gossler, porosz közokt. miniszter példája mutatja, ki a hallei árvaházi intézetek mintájára szervezte 1889-ben a középiskolai tanári szeminariumokat.

I. Frigyes nagy árvaházakat alapított Königsbergben és Berlinben, I. Frigyes Vilmos Potsdamban. Hasonló intézetek keletkeztek Züllichau, Bunzlau és Langendorf városokban. Még egy *Buch* Kristóf nevű egyszerű parasztember is Lanzendorfbán, Weissenfels mellett Thüringiában árvaházat alapított. (Uhlhorn, *Die christl. Liebesthätigkeiten.* III. 252. l.) Szint így alapítottak egyesek ingyenes iskolákat is. I. Frigyes Vilmos már állami ügygyé teszi a nevelést, midőn királyi rendeletekkel szabályozza. Poroszországban ő rendelte el az általános tankötelezettséget 1736. (Lajos, anhalti herceg már 1620. körül és Kegyes Ernő, góthai herceg már 1642. megtette ezt a maga országában.) Ugyan ő gondoskodott arról is, hogy az árvaházakkal kapcsolatosan, a hallei

minta szerint az arra alkalmas ifjak tanítókká képeztessenek. Aurichban már 1702-ben volt egy, a pietismus szellemében vezetett ingyenes iskola, melyben papjelöltek tanítottak; s ugyanitt néhány nagyobb fiút is oktattak a szokott tárgyakon kívül a zenében és orgonajátékban is oly célból, hogy később mint tanítók működhessenek. Az 1735. alapított stettini s az 1736. alapított magdeburgi árvaházakkal kapcsolatosan pedig már a tanítóképző seminarium is, habár kezdetlegesen, de mégis szervezve volt. Mind ez a hallei minta szerint és a pietismus befolyása alatt történt.

Ezek az üdvös reformok, valamint általában Franckenak egész nevelési rendszere kihatott *Szászországra*, *Württembergre* és egyéb német tartományokra. Sok lelkes hive volt a pietismusnak *házánkban*. *Hähn* és *Becker* által kihatott a hallei irány *Austriára*. Egyes tanítók *Moszkvába* (a pozsonyi Büttner Lajos,) *Konstantinápolyba*, sőt a misszionárius tanítók *Kelet-Indiába* is elvitték Francke hírét és szellemét.

Az eredetileg oly józan, egészséges s egyházi és bibliai alapon megmaradt pietista irányzat azonban — amint már eredetileg sem volt ment egyes szélsőségektől — csakhamar szertelen túlzásokba és félszégességbe is átszapott. Egy előkelő és nagynevű férfi nyífta meg azok sorát, akik Halleban nevelkedtek ugyan, de Spener és Francke egyenes útjáról letérve, félrebotlottak. Gróf *Zinzendorf* Miklós volt ez, a hallei paedagogium előkelő tagja, később a herrnhuti felekezet alapítója. Már 10 éves kora óta volt Halleban s így Francke szárnyai alatt növekedett fel. A pietista ecclesiola in ecclesia eszméje neki is tetszett s arra indította, hogy már az intézetben alapított mint 15 éves ifju egy „Mustármag“ nevű egyesületet hasonló főrangú tanulótársaival. Zinzendorf már messze letért az egyházi confessionális alapról és sok tévedés csuszott be hittanába. De egy nagy erénye volt, a fáradhatlan munka egyházi, gyakorlati téren, melyre őt és felekezetét egyetlen nemes szenvedélyük, a Krisztus iránti odaadó szeretet indította. Zinzendorf jellemző éneke: *Ich hab nur eine Passion, die ist Er, nur Er*. Ebből származtak nagy erényeik, de egyszersmind hibáik is.

A herrnhutiak a nevelést is példás hűséggel és odaadással karolták fel. Népiskoláikban a gyermekeket nemük és koruk szerint külön választották, a vallási tárgyakat a lelkész tanította. Különösen az egyházi énekekre fordítottak nagy gondot és külön gyermekistentiszteleteket tartottak. Voltak árvaházaik, nevelőintézeik (*Schleiermacher* is náluk tanult), missiói házaik és gnadenfeldi lelkész-seminariumuk ma is fennáll. Nevelési céljuk volt az ifjúsággal megismertetni azt a csendes, boldog, lelki élvezetet, melyet a Jézus véres sebhelyeiről való elmélkedés már itt e földön nyújt. A herrnhuti Krisztus megfeszítésére nem borzadással gondolt, hanem boldogító, édes örömmel. Azt a nehéz harcot,

melyet a hívőnek a sátánnal, a világgal és saját érzékiségével kell folytatnia, s melyet a quaekek és methodisták képzeletükkel felettébb ki is színeztek, a herrnhutiak nem ismerik. Paedagogiai rendszerüknek egyoldalúsága és hiányai téves hittani álláspontjukból következnek. A vallásos nevelést túlhajtották. *Layritz*, herrnhuti püspök „*Betrachtung über die christliche Erziehung*“ művében pl. azt akarja, hogy a csecsemő első képzeteinek és érzelmeinek is Jézus Krisztus legyen a forrása és tárgya, és pedig az ő örökké szép megváltói képe szerint, amint a keresztfáról oly szeliden hullatja véréét. De hát lehetséges-e ez és természetes-e? A vallásosság és ennek szent tárgyai nem meríthetik ki a gyermek egész lelki világát. Ezt az exclusiv pietisztikus nevelést elítélve, szépen mondja Palmer: „Az égen ragyogó napnak kell mindent megvilágítania és megmelegítenie a földön, de ez a nap azért nem emészt fel mindent, hogy egy maga lehessen a mindenségben. (Pietismus, Schmid. Paed. Encykl. VI. 72. 1.).

De voltak a pietismusnak sokféle természetellenes elfajulásai később, nemcsak a kisebb felekezetek és szekták, hanem az evang. egyházak körében is. Neveléstani értekezéseket adtak ki egyes pietisták, melyekben azt kívánják, hogy a gyermek nemcsak a napnak nagyobb részét töltse imádkozással, hanem ha rajzol is, csak szent tárgyakat, bárányt, pásztort rajzoljon; ha fűzfa sípot csinál, azon chorálokat sipolgasson. Izléstelen meséket költöttek, hogy a célzott irányban hathassanak a gyermek lelkére. Palmer beszél egyet, mely szerint a paedagogus egy angol hercegnőt állít a gyermekek elé példaképen, aki, midőn anyja az asztal egyik felére játékokat és édességeket rakott, a másik felére pedig a bibliát és a kelyhet tette, ez utóbbiak után nyúlt, amazok nem keltek neki. (Ú. o. 73. 1.). Ugyan mit szoltak ehhez a gyermekek magukban.

Később, Francke és Freylinghausen halála után, sajnos, magából Halléből is kiköltözött ezeknek józan vallásos szelleme. Épen a méltatlan epigonok voltak azok, kik a pietismusnak rossz hírnevére valósággal reá is szolgáltak. Ez a hanyatlás — jóllehet a növendékek száma egy ideig még emelkedőben volt — már az alapító fiának, Francke Gotthilf Ágostonnak idejében bekövetkezett, aki 1739—69. volt az árvaház igazgatója. Csak a betűt, a külső formát, a sok áhítatossági gyakorlatot tartották meg, a világot szerzetesi elfogultsággal kerülték. De az erő, az alkotó szellem, a hamisítatlan hit eltűnt a régi falak közül. A pietismus ekkor már oly népszerűtlen volt, hogy a szabad gondolkozású Nagy Frigyes, aki megbecsülte Gellertet és egy Spener és Francke érdemei előtt is meghajolt volna, ez utóbbinak fiával már igen érzékenyen érezte haragját és ellenszenvét. Midőn ez ifjabb Francke, mint árvaházi igazgató, a theologusoknak a színházba való járást megtiltotta, a király elrendelte, hogy maga az igazgató is tartozik megjelenni a színi előadáson s bizonyítvánnyal kellett tanusi-

tania, hogy csak ugyan ott volt. Még nagyobb azután a hanyatlás *Knapp* György és az ifjabb *Freylinghausen* (1771—1785) igazgatók idejében. A fizető növendékek száma fogyott s ennek következtében árvát is kevesebbet tudtak eltartatni.

Ismét Francke vére és szelleme, a mesternek egyik dédunokája, *Niemeyer* Herman Ágoston, a kiváló neveléstani író, ki 1799—1828. volt árvaházi igazgató, állította ismét helyre a régi jó hírnevű intézeteket. Ez örökölte Francke tevékeny szellemét és nagy életbölcsejét; őt lehet az intézetek második alapítójának tartanunk. Ez számúzte az álszenteskedő pietismust, melynek a rationalismus kora ugy is elvette a hitelét és ismét a józan keresztényen vallásosság otthonáva tette az ősi falakat. De nagy érdeme van az intézetek helyreállításában III. Frigyes Vilmos porosz királynak is, ki nagylelkű alapítványaival biztosította azok fennmaradását.

Az árvaházi tanintézetek, melyeket eddig a lekötött, határozott célú alapítványok mellett is inkább családi tulajdonnak tekintettek, 1832-ben államiakká lettek és szorosán a porosz állami tanterv szerint szervezkedtek. Könnyen ment ez, mert hisz a porosz iskolai ügynek fejlődésére épen Halle volt mindig a legnagyobb befolyással.

Az új fenntartóság védelme alatt az intézetek azután még jobban kibővültek. A reáliskolák eszméje — mint láttuk — már Francke agyában megszületett ugyan, de külön *főreáliskola* Halleban Francke alapítványai mellett csak most létesült 1835. államköltségen. Ugyan ez évben — mintegy a régi gynaeceum felújításaképen — külön *felső leányiskolával* is kibővültek az intézetek, amelyekhez 1879. *tanítónőképzőt* is csatoltak.

A régi intézetek körében is történtek az újabb korban némely némely változások. Így a régi hires paedagogium, mint iskola 1873. megszűnt, de megvan ma is az internátusa, melynek növendékei részint a gymnasiumba, részint a főreáliskolába járnak. (A tartásdíj tandíjjal együtt évi 690 márka.). 1894-ben, tehát az alapítás után épen 200 évre megszűnt az ingyenes iskola is (Armenschule, Freischule). Fennállása ideje alatt összesen közel 20,000 növendéke volt.

A gymnasium (latin iskola), az elemi fiu- és leányiskola (a régi Bürgerschule), az árvaház, az 1697. alapított középiskolai olcsóbb internátus (Pensionsanstalt, évi 480—510 márka tartás- és tandíjjal) a könyvkereskedés, nyomda, gyógyszerár, a biblia-terjesztő és missziói intézet, a női menedékház és kórház ma is léteznek.

A tanintézetben a legújabb értesítő szerint (Die Franckeschen Stiftungen zu Halle (képekkel és tervrajzzal), Buchhandlung des Waisenhanse 1901.) 3000 a tanulók és 100 a tanerők száma. Az árvaházban 140 növendék (árva) van. Az intézetek falain belül lakók lélekszáma a legutóbbi népszámlálás szerint 739 volt.

A mióta Francke a maga mustármagját reménységgel elvetette és verejtékkel öntözte, az óta sok iskola, híres nevelőintézetek, de sőt egész népek és országok mentek tönkre. Az ő alkotásai azonban ma is teljes erejükben virágoznak. Igaza volt az „Arany sas“ vendéglő cégére helyébe írott jelmondatnak: Akik az Urban biznak, azoknak erejek megújul . . . futnak és nem fáradnak el; járnak és nem lankadnak meg. Ezs. 40, ₃₁. Ami Istenünk beszéde megmarad mind örökké. Ézs. 40, ₈. És Francke árvaháza ezen a fundamentumon épült.

VIII. A pietismusnak a magyar nevelésre való hatása.

A külföldi nagyobb nevelésügyi mozgalmak hazánkat sem hagyták érintetlenül. Luthernek, Melanchtonnak, Trozendorfnak, Sturmnek lelkes paedagogus tanítványai voltak nálunk is. A nagy Comenius nemcsak művei által lett itt ismeretessé, hanem személyesen is eljött hozzánk és Sárospatakon négy évet töltött, hogy nevelésügyünket reformálja, s megkönnyítse a vele egy időben, egy szellemben, de tőle mégis függetlenül működő Apácai Cseri János munkáját, nemzeti nagy misszióját. (Lásd: Stromp L. Apáczai Cs. J. mint paedagogus, Bpest 1898.).

A Zrinyi Miklóshoz, Wittnyédyhez és Bethlen Miklóshoz hasonló férfiak megértették és méltányolták a nemzeti szellemben folytatott paedagogia becsét. De kegyetlen időköt élt a magyarság. Az egykor oly szabad Erdélyben sem teremhetett Apáczai magvetése kellő gyümölcsöket. Az I. Lipót alatti országrészben pedig a legádázabb félszázadot szenvedte át a protestáns egyház. A gyászos decennium elején bezárultak az összes protestáns iskolák ajtai. Oly jelesebb paedagogusaink is, mint *Ladiver* Illés és *Pomarius* Sámuel, vagy a külföldre menekültek, vagy itthon a magányba vonulva procul negotiis kezüket az eke szarvára téve, az elmék művelése helyett more rustico szántogatták — ha épen voltak — apáik vagy feleségeik birtokán a szántóföldet.

Azután jöttek Thököly és Rákóczi kurucz háborúi. Inter arma silent musae. A háborúk nyomán járt a szokások, erkölcsök elvadulása. A zsarnoki hatalom alkalmas eszközökkel, külföldi katonákkal és szolgalelkű, önző magyar főpapokkal, mindent elkövetett, hogy a magyar nemzeti szellemet elfojtsa.

Lesz-e ebből a vigasztalan állapotból feltámadás? A nemzet szerény napszámosai, névtelen hősei között, kik ama fojtó légkörben a nemzeti műveltség oltárán a szent tüzet ápolták és kialudni nem engedték, nem csekély dicsőség illeti meg azokat a protestáns magyar theologus ifjakat, akik 1681. óta ismét a veszedelmes, hálátlan tanítói és prédikátori pályára készültek és tudományuk kibővítése végett a művelt külföld főiskoláit is felkeresték.

1. A magyar ifjak Halleban.

A régi hírnevű, orthodox és tekintélyes Wittenberg és Lipcse, és a szelidebb, közvetítő Jena volt a XVII. században rendszerint a külföldre vándorló magyar theologus ifjak Mekkája. De ime a porosz király támogatásával egy új iskola is felütötte a fejét. A nagy tekintélyű Spener erre irányozza a figyelmet, a szellemes, bátor és szabad száju Thomasius ide vonja az ifjúságot, Francke munkáiról pedig egész csudákat lehet hallani.

A világlátni indult és minden iránt érdeklődő józan és világos fejű magyar ifju is, ha már külföldön volt, miként kerülhetne volna el Hallet, mely ekkor az egész tudományos világ figyelmét magára vonta s elhomályosította a régi, maradi egyetemek hírnevét. Azoknak az ifjaknak a száma is igen nagy, akiknek nevét a hallei egyetem anyakönyve megörökítette. De hányan lehettek ott átutazó peregrinus akadémikusok is, akiknek tandíjra nem került, de mint honfitársaik vendégei mégis elég időt töltöttek Halleban, hogy ott az egyetemet, az árvaházat, a catecheticum institutumot, az esztergályozó és üvegműszörlő nemes ifjakat, a könyvtárt, botanikus kertet, a muzeumot és más ilyen, a magyar ember előtt szokatlan dolgokat megláthassák. Meg azután nem volt olyan nehéz dolog annak a nagy Franckanak az ajtaján is bekopogtatni, aki még az idegen nemzetbeli koldusokat is megvendégelte és naplót vezetett róluk. A magyar embert meg épen hogy szerette. Több magyar ifju étkezett a szabad asztaloknál, *Bél* Mátyást pedig az a kitüntetés érte, hogy maga Francke fogadta őt házába nevelőnek gyermekei mellé. Ő tanította Francke kislányát, Freylinghausen későbbi feleségét és Francke kis fiát, az árvaház későbbi igazgatóját. *Tóth-Sipkovits* János, szakonyi fiu pedig, a Carolina resolutio után Dunántúl első ev. püspöke, Breithaupt házában volt szálláson.

Mennyit láthattak, tapasztalhattak ezek a szerencsés magyarok, akik éveken át voltak az egyetem hallgatói és ily nagy paedagogusok házában szabadon járhattak-kelhetek! Erdélyből, Felső-Magyarországból és a Dunántulról egyaránt özönlött ki az ifjuság Halleba, mely valóságos lázat keltett itthon is. Nemcsak theologusok, hanem előkelő magyar főurak fiai, jogászok és orvosnövényedékek is kimentek. Így *Hellenbach* báró fiai Selmebányáról, a *Roth* fiuk Eperjesről, *Dobner* Nándor polgármester fia Sopronból. Egyes magyarok állandóan is Halleban települtek le s honfitársaikat segítézték, mint az erdélyi származású *Schmeitzel* Márton, ki tanár volt Halleban s a soproni születésű *Eisenreich* György, ki lelkész volt Halle újvárosában († 1717). *Bél* Mátyást is ott akarták fogni, a Magdeburg melletti Bergen hívta meg igazgatónak, de honvágya haza hozta.

2. A pietista nevelés központjai hazánkban s az itt működő tanítók.

A Halleban megfordult s ott Spener és Francke iránya által befolyásolt tanítók és lelkészek különösen három városi központot választottak működésük színhelyéül. Ezek voltak : Besztercebánya, Győr és Pozsony. Nemcsak a német és tót ajkú, hanem a tiszta magyar beszédű és gondolkodású dunántuli evang. lelkészek is nagy lelkesedéssel vették át a pietismus nevelési eszméit. Az orthodox Kermann Dániel püspöknek és az elfogult Szirmay Miklósnak erélyes fellépése s az 1707. évi rózsahegyzi zsinatnak a pietismust sújtó határozata a felvidékieket elijesztette ugyan Halle látogatásától (lásd: Magy. pietisták c. dolgozatom 2—3. l.) de oly önálló, erélyes egyéniségeket, mint pl. Bél Mátyás volt, az üldöztetés sem riasztott vissza a pietismus követésétől.

Besztercebányán volt lelkész a gályarabságot szenvedett *Simonides* János († 1708), ki Wittenberget, Jenát s majd egész Európát bejárta. Valószínű, hogy Spenerrel is találkozott Dresdában, akit 1704. tót nyelven írt kátéjában hiven követ. Azért a rózsahegyzi zsinaton kárhozható ítéletet is mondottak e munkára. Mellette ugyan e városban volt iskolai igazgató 1697—1702, azután pedig lelkész *Burius* János, akit atyja, a történetíró száműzetése idején neveltetett Boroszlóban és Lipcsében. Ő hívta Bél Mátyást Besztercebányára, amiért már azzal is vádolták, hogy a pietismus fészkevé teszi e várost. Ő volt az, ki Rózsahegyzen a pietismust védte és tiltakozott Arnd és Spener elítélése ellen. *Bél* Mátyás, e nagy nevű paedagogus 6 éven át (1708—14) tanított itt mint rector Francke szellemében, de működésének virágkorát mégis Pozsonyban töltötte. A besztercebányai két pietista tanítónak baráti köréhez tartozott *Mittuch* Ádám nagyszombati, majd bazini rector is, több tekintetben modoros és különködő nevelő, aki amazokkal együtt könyezve s majd fenyegetődzve kért Kermanntól kíméletet a pietisták iránt.

A pietismus másik kiváló központja volt *Győr*, s az itt működő, többnyire Halleban tanult tanároknak és segédlelkészeknek mestere és atyai barátja *Torkos* András, a szentírásfordító és kátéíró, kiváló tudós győri pap († 1737). Egykorú latin satira Bél Bárány mellett őt mondja a pietisták fejének. Jó barátja volt Bél Mátyásnak, ki a Francke veje által írt s általa lefordított, alább említendő művet, neki ajánlotta. Torkos is mint rector kezdte működését Győrött, az itteni jó hirnevű gymnasiumban s 1707. óta mint lelkész működött ugyanitt. Mellette tanárkodott és segédlelkészkedett a szintén Halleban 1701. tanult *Károlyi* István, a Hellenbach báró fiuk nevelője, a későbbi jeles győri egyházmegyei esperes és kispéczi lelkész († 1737), ki a püspöki szék üresedésben léte alatt az egyházkerület nagyobb részét fáradhatatlan buzgósággal és nagy bölcseséggel kormányozta.

Torkos mellett Győrött kezdte tanítói pályáját *Bárány* György is, Francke magyar tolmácsa, ki a mesternek apostoli buzgalmából legtöbbet örökölt. Ez a beledi (Sopron m.) születésű ifju a szünetekben otthon aratott és mezei munkát végzett, hogy a tanulás költségeit megszerezhesse. Torkos tanítványa volt már mint gymnasista, utóbb pedig Pozsonyban is tanult. Már mint tanulót pietistának gonyolták. Mert ez volt a csúfneve mindannak, aki a latin mellett a görög és héber nyelvhez is értett. Majd mint az eperjesi Roth fiuk nevelője Halleban 2 évet töltött. Itt különösen a katechetikai seminarium nyerte meg tetszését s már ott künn megfogadta, hogy a vallásoktatást ő is ily módon fogja itt-hon folytatni. Breithaupt avatta lelkészszé Győrött. 1711—13. volt tanár és segédlelkész. Mint nagyvázsonyi lelkésznek első dolga, hogy kéréseivel bocsát ki a balatonmelléki iskolák jobb lábára való állítása érdekében. Mint nevelő oly hirnevet szerez itt, hogy a r. kath. Zichy Imre gróf vele taníttatja hajadon leányait. Apostoli buzgalma Tolnába viszi, hol a betelepült németek közt egy új egyházmegyét szervez. Az irodalmi munkásságban is fáradhatatlan, egyik művet a másik után írja az ifjúság, a tanító és lelkésznevelés érdekében. Bizalmasa volt itt Mercy Ferenc tábornok kormányzónak, aki unokaöcscsét, a későbbi párisi követet, szintén Báránynyal neveltette. 1757. halt meg mint főesperes és sárszentlőrinczi lelkész. Hozzá méltó fia volt *Bárány* János, dunántuli püspök és felpéczi lelkész, kiváló paedagogus és író, ki egészen atyja szellemében működött. Ez a fia írta meg Bárány Györgynek igen értékes verses életrajzát. (Közöltem M. prot. egyh. tört. Adattár 1906. 81. lap.).

Torkos mellől került ki a körmendi születésű *Kis* Péter, ki 1702. volt Halleban s majd porosz királyi stipendiummal Berlinben és Königsbergben (valószínűleg Francke ajánlatára) töltött 6 évet. Itthon 1708. Szentgyörgyön (Pozsony m.) s Győrött 1710. volt rector. Utóbb Beleden és Nemes-Csoón lelkész. Az ő fia volt Kis Zsigmond a jeles téthi pap. Különösen kitűnt paedagogiai munkásságával és Francke iratainak nyelvünkre való átültetésével *Vásonyi* Márton, ki 1709—11 volt Halleban, azután győri tanár s 1724—37. vadosfai lelkész. Ez könyveivel és kiterjedt levelezésével még a távoli Brassóban is szerzett híveket a pietismusnak. Ilyen volt *Szeli* József, brassói ev. lelkész, ki a Dunántúlról hozatta a magyar könyveket s maga is adott ki egy kátét. Szintén győri tanár és segédlelkész s Torkosnak kedves barátja volt a rozsnyói születésű *Sartorius Szabó* János, ki 1724—56. Nemes-Csoón működött mint jeles tanító, lelkész és fáradhatatlan tankönyvíró, Torkosnak, Vásonyinak és a két Báránynak elválatlan jó barátja és lelkes munkatársa volt minden irodalmi vállalatukban. E körben nevelkedett a szakonyi születésű *Tóth Sipkovits* János is, ki két évet töltött Halleban Breithaupt házában, 1707—9 Győrött volt rector és diakonus. Mint téthi lel-

készít esperesnek, majd püspöknek választották meg 1742. Egyenesen vádolták is pietismussal. Torkos környezetéhez tartozott s 1731—36 győri tanár és segédlelkész volt az oszgyáni születésű *Fábrí* Gergely is, mint vadofjai lelkész Vásonyi utóda s a végzetes vadofjai verekedésig (1751.) dunántuli püspök. E hivatalában nemcsak az iskolákra ügyelt fel, hanem írt is egy magyarázatos kátét és lelkészi értekezletek tartásával hathatósan buzdította a lelkészeket a theol. tudományok művelésére († 1766.).

Mint a fentebbiekből látni, a dunántuli kerületben az egyházi vezetők, püspökök és esperesek határozottan a hallei pietismus hatása alatt állottak s lelkészi hivataluk mellett ama nehéz időkben a nevelésügyet is kiválóan felkarolták.

Vége harmadik előkelő központja volt a pietismusnak *Pozsony*. Az itteni lelkészek közül már *Reiser* Antal is Spener híve volt, ki elűzetése után mint hamburgi lelkész *Theatromania* c. munkát adott ki (Ratzeburg 1681.) s magyarországi szenvedéseinek történetét is megírta (Hamburg, 1683). 1705-ben pedig egyenesen Halleből hívták a pozsonyiak rectorának *Büttner* Lajost, B. György pietista énekköltőnek fiát. (Koch, *Gesch. des Kirchenlieds* IV. 273. l.). Ennek tanítványa volt 1706. Bárány György, kiről fentebb szoltunk s kinek fia, Bárány János püspök az atyja halálára írt bucsuztatóban így emlékezik meg a pozsonyi pietista tanárról:

Pozsonyban Büttnernek hogy jó hire hallott,
Mert iskola keze alatt lábra állott,
Görög, zsidó nyelvet nagy haszonnal vallott,
Melyért is sok deák szárnya alá szállott.

Te is oda mentél az Istent esmérni,
Ott tanultál hozzá szivedből megtérni,
Mert nemcsak nagy észre akart az kísérni
De arra is, Istent mint kelljen dicsérni.

Büttnerrel azzal a fogással, hogy pietista, kitétték a rectorstól s utóbb a szentpétervári (vagy, mint Ribini mondja: a moszkvai) akademián lett professor. (M. prot. ehtört. Adattár 1906. 81. és 90.). Ribini és Molnár A. alaptalanul mondják őt obscurus és hanyag embernek. (Memorab. II. 128. Molnár A. i. m. 359. l.) Moszkvára még bizonyára maga Francke ajánlotta.

Igy hát Büttner volt a pietismusnak útegyengetője Pozsonyban. Feltűnő, hogy Markusovszky jeles monographiája ezt nem említi. Legkiválóbb képviselője azonban itt e nevelési iránynak *Bél* Mátyás, az ocsovai születésű férfi, akinek anyja magyar ajku volt, s aki mindig a magyart vallotta anyanyelvének. 1704—8-ig volt Halleban s egyideig Francke házában is nevelő, akivel egész haláláig levelezett. Besztercebányán 6 éven át folytatott reformáló és szervező munkásság után 1714. jött Pozsonyba tanulótársának,

a vele egyetértő és szintén Halleban tanult *Rabbacher* András, itteni lelkésznek hívására. A szabad lakáson s egyéb apróbb járadékokon kívül 300 frt volt a fizetése s minden tanulótól évnegyenként egy-egy garas tandíj. Még e nagy paedagogusunk is alá vetette magát az ujvi cantatiók szokásának, amiből 15 frt volt a jövedelme.

Ide jövetelekor oly mélyen sülyedt volt az iskola állapota, hogy összesen csak 40 tanuló látogatta. Tehát itt is reformálnia kellett. Terveit „De ludo bene ac prudenter instruendo aperundoque“ c. székfoglalójában adta elő, melyet a gyülekezet helyeselt és egész terjedelmében elfogadott. Részletes tantervét kéziratban a pozsonyi lyceum levéltára őrzi. Franckenak és a hallei tanintézeteknek hatása elég világosan szembe tűnik ezekben, de még sem szolgálilag utánoz. A pozsonyi lyceum történetében méltán adták meg neki a „rector et instaurator scholarum Posoniensium“ megtisztelő disznevét. 1719-ben az igazgatói állást a lelkészivel cserélte fel ugyanitt. Ez állásában is mint felügyelő nagy befolyást gyakorolt az iskolák vezetésére. Gazdag irodalmi munkásság után 1749, halt meg. (Lásd: Markusovszky Sámuel, A pozsonyi ev. lyceum tört. Pozsony 1896. 127—224. lap.)

Az igazgatóságban a pozsonyi születésű *Beer* Frigyes követte, ki a magyar nyelvet Győrött tanulta, 1714-ben a lanzendorfi árvaház tanintézeteiről külön tudósítást adott ki, Pozsonyban pedig mint rector igen becses, új tantervet készített s külön tanfolyamot rendezett a magyarúl tanuló ifjuság számára.

Bél tudományának és paedag. irányának — különösen a nyelvészeti, földrajzi és történeti irodalom terén — méltó örököse volt *Tomka Szászkzy* János is, ki Győről Torkos András kezei alól került Pozsonyba 1732-ben. Ez is gyakorlati munkásságán kívül több jó tankönyvével tett a hazai nevelésnek kitűnő szolgálatot. E három jeles nevelő mellett Spener és Francke irányának kiváló hive itt Pozsonyban a magyar-tót ajkú lelkész, a t.-szent-mártoni születésű *Miletz* Illés, ki egyéb iskolák mellett Nagy-Enyeden a tudós Páriz Pápai Ferencet is hallgatta. Előbb özv. báró Calisius-né Révay Erzsébetnek volt udvari lelkésze Bitsén, 1730. óta pedig Pozsonyban működött, hol Béll mellett is mint szigorú erkölcsű és magas műveltségű férfiú nagy tiszteletben részesült. Tevékeny, munkás pap, Spenernek lelkes hive. Ennek és Rambachnak több művét lefordította tót nyelvre, s az ő érdeme az az első magyar nyelvű konfirmációi tankönyv, mely 1736. jelent meg.

Ime a három kiváló központon hány jeles paedagogus, aki mind Spenert és Francket vallja mesterének. Tőlük öröklék a tevékeny buzgalmat, az erős hitet, melylyel a nehéz időkben minden akadályt leküzdének. Az ő műveiket fordítják nyelvünkre, az ő tanrendszerüket veszik át, de nem szolgálai utánzással, hanem a magyar nemzet jelleméhez és külön szükségleteihez alkalmazkodva. Elmondhatjuk, a hallei pietismus talán egy külföldi nemzetre se

gyakorolt oly mély hatást, mint a magyarra. Spenernek, Franckenak sehol sem voltak lelkesebb tanítványai, mint épen mi nálunk.

A felsoroltakon kívül Halleban tanultak még: Viczay Péter dunántuli 1711. Lendvay György lendvai fi 1713. Tatay István sopronmegyei 1714. Kövesdi János soproni 1715. Németh György lőcsei 1715. Domokos Márton 1719. Bozzay István koltai 1719. Szepesi Mihály 1720. Király György erdélyi 1725. Gábory József 1728. Tonsor Pál 1728. És e theologusokon kívül az orvos és jogi szakra is iratkoztak be magyar ifjak.

3. Francke neveléstana magyar nyelven és Schmeitzel neveléstani művei.

A pietismus nevelési rendszerének hazánkban való meghonosítására nézve legtöbbet tett Bárány György azzal, hogy Franckenak egyetlen rendszeres neveléstani művét, a fentebb többször idézett „Kurzer und einfältiger Unterricht“ címűt lefordította magyar nyelvre a Wirth Ambrus-féle átdolgozás szerint és Halleban 1711-ben kiadta. Ezzel a kész munkával jött haza s mintegy programmal, ezzel foglalta el győri tanári állását.

A munka teljes címe ez: Augustz Hermann Franckenak Sz. Ir. Prof. és Prédikátornak *Oktatása a gyermeknevelésről* Az igaz Isteni félelemre és kegyességre mint intessenek a kis Gyermekek; közbeszélgetésbe foglaltatott Virth Ambrus Norimb. Prédikátor által, most pedig szükséges voltáért és a közönséges haszonért kérdésekbe foglalva Magyar nyelvre fordítottatott: Mely munkával minden valláson levők alkalmassan élhetnek, mert itt a hit dolgáról nem disputáltak, Hanem kiváltképpen a kegyes Szüléknek és hív Praeceptoroknak jó és kegyes tanáts adatik, mint viseljük magokat jó lelki esmérettel a gyermekek körül, hogy az ő tisztebben az Istennek büvséges áldását várhassák magukra. Nyomtatott Hallában Orbán István által 1771.

A művecske 12-ed réttől 120 lap és ma már igen ritka. A magyar nemzeti muzeum könyvtárában van meg két példányban és pedig — a mi igen jellemző a pietismus hazai történetére nézve — mindegyik példánynak más a címlapja, jöllehet a mű nyomása és szövege egyébként teljesen ugyanaz. Az egyik példány számlapjáról ugyanis elhagyták Francke nevét és a helyett „Chrosologus Theophilus“ álnevet nyomattak. Alul pedig a nyomás helyneve, Halle helyett „Filadelfia“ szinte költött helynév áll (Magy. Könyvszemle 1881. 345 lap. es Szabó L. Régi Magy. Könyvtár I. 1782. folyó szám alatt.). A címlap szövege különben ez eltéréseken kívül teljesen megegyezik a másik példány címlapjával. Bárány bizonyára azok elől akarta Francke és Halle nevét eltakarni, akik a pietismus rossz híretől visszariadtak. A rózsahegy zsinaton történtek érthetővé teszik az eljárást. Úgy látszik Bárány

minél nagyobb olvasó közönséget akart szerezni műve számára, mert a más hiten levőket is megnyugtatta a címlap e megjegyzésével: itt a hit dolgáról nem disputáltak.

Feltűnő, hogy Bárány Franckének e művét nem eredeti alakjában fordította le, hanem abban a fentebb említett átdolgozásban, melyet Wirth Ambrus nürnbergi lelkész készített. Ez a Wirth jeles paedagogus volt, Francke egy helyen az ő műveit is ajánlja a tanítóknak. És Bárány az átdolgozást bizonyára jobbnak találta az eredetinél; de sőt más szabadságot is vesz, mert „a közönséges haszonért *kérdésekbe* foglalva“ fordította le.

Igy Bárány, bár legtöbb helyen ép úgy, mint Wirth, szó szerint követi Francket, mégis szabadabb átdolgozásban adja a mesternek neveléstanát. Már a felosztásban is eltér Francketől, ki művét két részre osztotta: Erziehung der Jugend 1. zur wahren Gottseligkeit 2. zur christlichen Klugheit. Bárány átdolgozása ellenben ez öt kisebb részre oszlik: 1. A gyermeknevelés méltóságáról 2. Az elmére való gondviselésről 3. A kegyességre vezető eszközökről 4. A három virtusokról (igazságszeretet, engedelmesség, szorgalom) 5. Az evang. módról, mely szerint a gyermekek a Krisztusban való igazságra vezettesenek. Francke neveléstaná, mint fentebb láttuk, valami szigorú logikus renddel nem dicsekedhetett. Wirth és Bárány e hiányon akartak segíteni. Azt mondják, amit Francke, de más felosztással, másrendben.

Eredeti művében az, amit a magyar nyelv állapotáról mond. Francke fejtegetéseit mindenütt a hazai szokásokra és állapotokra alkalmazva veszi át. A német christkindről helytelenítőleg szólva, hozzá teszi: „Melynél még bolondabb a mi magyarink közt a tótmester uraimék által behozatott Balázs napi ugrálás a szalonnás nyárs körül, amelyet ki nem nevetne és improbalna az igaz keresztyének között (43. l.). Mikor Francke nyomán a komédiákat, színjátékokat kárhoztatja, a pietista elfogultságával jegyzi meg: „Nálunk ugyan, Istennek hála, ezek szűkebbek!“ (71. l.). Szóval mindig a hazai állapotok lebegnek a szemei előtt. S a művecske végén Bárány más neveléstani művekből is vesz át idézeteket (Grossgebauer, Drexel, Mitternacht, Mokerus.). Érezve különösen Francke művének egy nagy hiányát, a 109. lapon „A testre való gondról“ is külön szól Locket idézve („Lockius a Nemes Ifjakkal felnevelésekrül §. 13. 15.“ 109. l.). A táncot elítéli a váradi zsinatra és a régi mondásra hivatkozva: Saltus est circulus, cuius centrum est diabolus. (115. l.).

Ennek a munkának minden egyoldalúsága és hiánya mellett is nagy érdeme, hogy rendszeres neveléstani munka volt és pedig magyar nyelven írott a kuruc háborút befejező szatmári békekötés évében. Mintegy program, hogy e háborus világban elszilajodott magyarságból miként kell új és pedig istenfélő és hazafias nemzedéket nevelni. Magyar nyelven ez az első rendszeres neveléstanunk. Apácai a Magyar Encyklopaediában egy

félszázaddal már korábban (1653.) és szintén magyar nyelven mondta ugyan el a hazai nevelés reformálására vonatkozó eszméit és ő szélesebb látkörű, egyetemes műveltségű tudós volt, de az ő műve mégsem rendszeres neveléstan, míg Bárány, a győri iskola kezdő rectora — habár külföldi tekintélyt követve — ilyent akart adni. S hatása — legalább a dunántuli evang. iskolákban — maradandó volt.

A magyar pietismus e neveléstani műve mellett még az erdélyi szász születésű, de Bód Pétertől is a magyar névre érdemesnek ítélt *Schmeitzel* Mártonnak német nyelven írt két pedagógiai munkáit kell megemlítenünk. Ezek: 1. Anweisung für einen Lehrer und Hofmeister. Halle 1721. és 2. Rechtschaffener Academicus, oder gründliche Anleitung, wie ein Student seine Studien und Leben gehörig einzurichten habe. Halle 1738. (E műveket — sajnálatomra — nem szerezhettem meg.)

Payr Sándor.

A rómaiakhoz irt levél.

(Tanulmány).

1. A római levél fontossága s tekintélye.

A rómaiakhoz irt levél Pál apostolnak levelei között közfelfogás szerint tartalmánál fogva legelsőnek s legkiválóbbnak van elismerve s hihetőleg azért áll az apostol leveleinek legelején. Tekintve tartalmát elsőnek vehetjük, mert ha a korinthusi levelek többféle és fontos tárgyokról irnak is, azért még sem vetekedhetnek a rómaival, mert hiányzik belőlök az *elvi jelentőségű igazságok oly alapvető kitüntetése s összefüggő egészszé alakítása*, mint a hogy azt a római levélben észleljük.

A keresztyén egyház dogmatikus tanfejlődésében egy új szövetségi iratnak sem jutott az a nagy szerep, a melylyel a római levél birt.

Az első keresztyén íróink nem csak e levél tartalmát aknázták ki bőven dogmatikus igazaiknak bizonyításában, hanem a tárgyalás módjában is igyekeztek őt utánozni. Mestere lett az első egyházi íróknak, a kik Pálnak nyomába lépnek s ők is leveleket irnak távollakó keresztyén gyülekezeteknek s embereknek, hogy őket kioktassák a hamisítatlan keresztyén tanban s intsék tiszta erkölcsiségre.

Az ókori ker. egyháznak egyik legnagyobb dogmatikusa Augustinus, a római levél nélkül talán keresztyénné sem lesz s a dogmaalkotás terén tanúsított nagy működése értetetlen talány maradna.

Az üdv megszerzéséről s bizonyosságáról lefolyt augustinus-pelagius-féle vita, mely sok századnak nyujtott elegendő gondolkozási és vitaanyagot, s a mely még most is sok gondolkozót foglalkoztat s befejezetlen, közvetlenül a római levél 9—11 fejjéből merítette anyagát. Mert bármennyi subjectiv elemet vitt bele a prae-destinatiói vitába ugy Augustinus, mint Pelagius s bármily nagy jelentőséget tulajdonítunk a két kiváló jellem fejlődésében a nevelésnek, előéletnek, éghajlatnak s különféle körülményeknek, azért mégis csak főszerepe volt benne a római levélnek.

Ha Pál apostolt az első keresztyén egyház dogmatikai

gondolkozójának s írójának tartjuk s nevezzük, ezt az elnevezést kiválóan a római levél alapján érdemli meg.

A reformatiónak ez az irat a Work standard ja, mely nélkül az új korszaknak dogmaalkotása s erkölcsiséget megnyitó küzdelme annyira futó jelenség s homokra építés, hogy most már nyomát sem lehetne találni.

Ha Luther a lelánczott bibliát nem a római levélből merített hit által való megigazulás tanának s illetőleg vallási elvének világitása mellett tanulmányozza és nem ezen irat tanulása által felvértezve lép fel a római egyház téves tanai ellen, akkor hiába való munkát végez, mert nem ott támadja azt, a hol legkönnyebben sebezhető s a hol alapjában tér el Krisztus tanításától. A római egyház összes tévedései s eretneket kereső és üldöző bűnei abban az egyben foglalhatók össze, hogy az embernek Istenhez való viszonyát hamisan s Krisztusellenesen határozta meg, a mikor visszahelyezkedve az ó-szövetségi zsidó álláspontra, Isten s ember között jogi viszonyt, a cselekedetek s fizetés, az érdem és jutalmazás viszonyát állapította meg a *kegyelem* és *szeretet* viszonya helyett, a melyet Jézus oly gyönyörűen tanított s Pál apostol bizonyos rendszerességgel illesztett bele a keresztyén tanok összességébe.

A protestantismus keletkezése s létezése, vallási, egyházi, kulturális és társadalmi jelentősége s politikai világszereplése a lánczaitól megszabadult bibliához fűződik, abból él, táplálkozik s folyton megújulva s új erőt merítve, tölti be az emberiséget boldogító nagy rendeltetését. Ezt a nagy művét pedig a páli felfogástól s különösen attól, a mely a római levélben található, elválasztani s a nélkül érteni nem lehet¹⁾.

Ennek tulajdonítható az a nagy előszeretet, melylyel a protestáns theologusok a paulinismus iránt viseltetnek; innen magyarázható az a sajátos jelenség, hogy egyes prot. tudósok, — igaz helytelenül, de a mit a Pál apostol iránt való nagy szeretet magyaráz, — a keresztyénség tulajdonképi alapítóját Pálban keresik, Jézusnak ezen kétségtelenül első rangu evangéliumi hirdetőjében s apostolában. Ujabban pedig tüzetesen foglalkoznak annak a viszonynak megállapításában, a mely Jézus és Pál evangéliumi tanítása s világnézete között létezik s hovatovább arra az eredményre jutnak, hogy Pál leveleiben közös alapon áll Jézussal és sokkal több jézusi eredetű elv, mondás s idézet található nála,

¹⁾ Az első prot. dogmatikus mű Melancthon Loci theologici-je a római levél tartalmi feldolgozása. Kalvin Institutiones-e hasonlóan e levél hatása alatt készült. Prædestinatiói tan.

mint sem gondoljuk, minek alapján Pált a keresztyénség hitújítójának sem lehet tekinteni.¹⁾

A protestantizmusnak nincs szüksége arra, hogy Pált felibe helyezze más apostoloknak s tanításához jobban ragaszkodjék, mint esetleg más igehirdetőhöz s ily módon igazságtalanul ítéljen felette s őt kitüntetve, másat háttérbe szorítson. Annál kevésbé lehet helyes rendkívüli munkássága alapján Jézus fölé, vagy mellé állítani. Annyira higgadt már a prot. theologiai tudomány, hogy az ilyen szertelenségekbe nem esik s ha véletlenül ilyenekkel még is találkozis, tudja minő értéket tulajdonítson nekik. A theologiai tudománynak ebben más hivatása nem lehet, mint Jézus nevében keresni az igazságot.

És mégis daczára a római levél rendkívüli hatásának, a melyet a keresztyén tanok kifejlődésében kezdettől fogva a legújabb időkig észlelünk s az óriási irodalomnak, — könyvtárakat lehet összeállítani a római levélre vonatkozó művekből —, mely e levél keletkezése, hitelessége, olvasói, célja jelentősége s tartalmi feldolgozása tekintetében keletkezett, még ma sincsenek egészen tisztázva az összes felemlített kérdések s a kritikának újból meg újból bele kell mélyednie ugy az irat tartalmába, mint Pálnak életébe s a viszonyok tanulmányozásába, hogy mint a bányász a föld mélyéből új meg új kincseket hoz elő, ugy a kritika is újabb eszméket hozzon felszínre, a régebben ismerteket jobban megvilágítsa s helyesbítse, levelünket pedig több oldalról bemutatva, mindig igazabb és helyesebb színben tüntesse fel.

Mostanáig sincs egyetértő megállapodás, hogy zsidó vagy pogánykeresztyének voltak-e a levél olvasói s vajjon pusztán az evangelium elméleti rendszeres előadása volt-e az apostol célja, vagy a római gyülekezetre való figyelemmel, erkölcsi irányu utasításokat is akart adni a gyakorlati életre! Tartalmának értékelésében pedig főleg a 9—11 fejezetben találkozunk egymással ellenkező nézetekkel.

Hogy a római levélnek tartalmát teljesen és kétséget kizáró módon kifejthessük s az igazságnak megfelelően méltányolhassuk és hogy célját tüzetesen meghatározhassuk: szükségünk van mindazon viszonyoknak, külső és belső okoknak ismeretére, a melyek az iratnak háttérét képezve, Pált annak szerkesztésére indították. Ámde megfordítva is áll, s hogy a szükségelt viszonyokkal megismerkedjünk s kiváltképen a római keresztyének viszonyait, gyülekezeti

¹⁾ dr. Paul Feine: Jesus Christus und Paulus 1902. Curiosumként felemlíthető *Michel Oszkár* műve: Vorwärts zu Cristus, fort mit Paulus. Deutsche Religion. Tendenciája egy német keresztyénség alaptitása Pál mellőzésével Krisztushoz való visszatérés által.

szervezkedését, hit- és erkölcsi életét, Pál apostolhoz való viszonyát és a levél írására szolgáló alkalmat: egy szóval mindazon tényezőket, a melyek a levélírás körülményeinek tisztázására hivatva vannak s a tartalom tüzetes megismerésére nagy befolyást gyakorolnak, tisztán lássuk, majdnem kizárólag csak a római levél tartalmára s a benne nagyon gyéren található adatokra vagyunk utalva.

Más szóval ez azt jelenti, hogy az új-szövetség ezen rendkívül nagybecsű iratának méltatásában a kritika egy sajtószzerű circulus vitiosusban szenved, melyből csak úgy kerülhet ki, ha a tartalomnak minél tökéletesebb ismeretére törekszik, mert ha hiányzanak a szükséges történelmi adatok, nem marad más mód, mint a szövegnek a lehető legelfogulatlanabb s legtudományosabb exegesis segítségével való tartalmi kifejtése. A szövegnek ezen függetlenítése nem jelenti a történelmi háttér elhanyagolását, hanem csupán azt, hogy az ismeretlen, vagy kevésbé ismert történelmi háttérnek nem tulajdoníthatunk oly nagy jelentőséget, a minőt rendszerint szokás tulajdonítani.

Ez okból jelen tanulmányomban a tartalom kifejtésével jóval tüzetesebben foglalkoztam, mint a mennyire az szokásos az ily kritikai tárgyú tanulmányokban, s többet foglalkoztam a levél oly helyeivel, a melyeknek tartalmi kifejtésére nagyobb szükségem volt egyik vagy másik kérdés elbírálásánál. Azzal kezdem is, hogy mint biztos alapra felépíthessem az egész kritikai okoskodásomat.

Magyar theologiai irodalmunk végtelen szegény ily művekben. Dr. Masznyik Endre, Pál apostolánál részletesebb művet nem ismerek, pedig ő is csak röviden foglalja össze a kritikának ide tartozó kérdéseit s így az részletes tanulmánynak nem tekinthető. Az én tanulmányom sem annyira részletes, hogy teljesen kifejthettem volna a még ki nem merített tárgyat; irodalmunk még sokkal kezdetlegesebb, semhogy sokan érdeklődnének a németeknél szokásos minutiosus s csekélyeknek látszó kérdések iránt. Alapvető kezdeményezés számba veszem, a mit másoknak felhasználni vagy javítani kellene a további részletes feldolgozás s építés céljából.

Hazai protestantismusunk ugyancsak a római levélből él; összes hitvallási irataink az ő szellemében vannak írva s mindennemű dogmatikus irányu műveink a római levél tartalmát használták fel.

Erkölcsi kötelességünk tehát e levéllel tisztában lenni, hogy a használhatóságát s rendkívül nagy tekintélyét megokolva lássuk.

A protestantismus nemcsak a pápista egyháznak bírálataira s folytonos ellenőrzésére van hivatva, hanem saját

magát is kell bírálat tárgyává tennie s az alapokat, melyeken felépült folyton vizsgálnia s tisztítania, hogy azok feledésbe ne menjenek, el ne homályosuljanak s az építés ferde irányba ne terelődjék.

Ezen önbírálat egy kis részecskéje a római levélről szóló tanulmányom. Nagyon fontos kérdés, hogy csakugyan dogmatikailag alapvetőnek tekinthetjük s oly igazságok vannak-e benne, a melyek elfogadható jézusi igazságok, vagy pedig tőle eltér s új nyomokon halad!

A) A római levél tartalma.

1. A tartalom felosztása.

Levelünket a tudósok három részre osztják: bevezetésre, tárgyalásra s befejezésre. E felosztás megfelel a levél természetének, a minthogy Pál levelei általában ilyen három részre oszthatók.

A bevezetésbe beleértik a levél czimét (1, 1—7) is, a mely az apostol egy leveléből sem hiányzik s mint az akkori idők szokásának megfelelő tájékoztatás természetesen hozzá is tartozik. Ez a cím itt abban különbözik más leveleinek czimétől, hogy hosszabb, mert körülményesen meghatározza, ki a levél írója, kinek szolgálatában álló apostol, mit prédikál és kiknek írja a levelet.

A tulajdonképi bevezetés (1, 8—17) adja a levél írás céljának rövid meghatározását s legvégül kifejezi a levél tárgyát s főtételét, hogy az evangelium Isten igazságosságának kijelentője lévén, Istennek hatalma minden hívő üdvösségére.

A tárgyalás 1, 18—15, 33 ugy terjedelme, mint különösen fenséges tartalma által magasan felette áll az összes páli leveleknek s a mennyiben harmonikus egységbe olvastja a keresztyén-ségnek akkor még fejletlen s egymással szerves összefüggésbe nem hozott tanait, mint egy nagyarányú s hatalmas épületnek alapjait s oszlopait, azért joggal tarthatjuk azt az első keresztyén rendszeres theologiai műnek, a melyben az apostol a keresztyén hit és élet főelveit az evangelium történeti terjedésének tekintetbe vételével állítja össze.

A tárgyalást igen sokan két fő szakaszra osztják. E felosztás szerint az első rész terjed 1, 18-tól a 11 fej. végéig, a második a 12, 1-től a 15, 33-ig. Az első elméletinek, vagy dogmatikainak tartják, mert ebben az apostol a hit által való megigazulás tanát, mint a keresztyénség centrális tanát igazolja, a másodikat gyakorlatinak, vagy intő, paraenetikus résznek, mert ebben viszont utasításokat ad a helyes keresztyén életre (Jul. Holtzmann, Volkmar, Mangold, Holsten, Pfeleiderer, Otto).

Eltekintve attól, hogy a két rész nagyon aránytalan s már ennél fogva kétségesse teszi azt, hogy az apostol ily módon osztotta volna ketté a tárgyalást, ellene szól főleg az, hogy maga az apostol nem osztja el levelét e két részre, hanem több ilyet különböztet meg.

A tudósok egy másik nagy csoportja három főrészt különböztet meg. E szerint az első terjed 1, 18—8, 39 és szól az evangélium egyetemességéről s a hit által való megigazulásról; a második 9, 10 és 11 fejezetet foglalja magában, apologetikai természetű és szól a praedestinációról; a harmadik 12, 1—15, 33 terjed és intő tartalmu. E kereten belül Baur s többen legfőbb szakasznak tekintik a 9—11 fejezetet olyképen, hogy az apostol a zsidóknak a próféták által megjósolt messiási országban való részvételét összehasonlíttja a tényleges állapottal s mivel úgy találja, hogy a zsidók a profetia ellenére nem fogadták el Jézust messiásnak, ez okból az apostol annak igozálását adja s fejti ki, hogy ezért nem lehet az Istent okolni, hanem csupán a zsidókat, a kik megátalkodottságból nem lettek Jézus követőivé. Az előző 8 fejezet az evangélium egyetemességének kifejtésével csak előkészítő s bevezető jelentéssel bír ezen fő tárgyalás szemben, a mint másfelől a 12 f.-től kezdődő többi fejezetek csak befejező s a tanítást gyakorlati utmutatásokkal kiegészítő szerepet játszanak. (Viszont a tübingai iskolának ellenesei között találkozunk olyanokkal, a kik az első 8 fejezetet tartják a levél gerinczének, melyhez a 9—11 fej. csak mint kiegészítő s alárendelt szakasz csatlakozik annak megvilágítására, hogy a zsidóknak elfordulása Jézus evangéliumától kit terhel, a zsidókat-e vagy az Istent! S az apostol úgy felel hogy a zsidókat. (L. Lipsius, Holtzmann-féle Kommentárban).

Akadnak tudósok, kik a levelet négy szakaszra osztják. Az első szakasz 1, 18—5, 21 szól az evangélium egyetemességéről a hit által való megigazulás alapján; a második szakasz 6—8 fejezetben elosztatja azon aggodalmakat, melyeket a zsidók a hitből való megigazulás ellen felhozhatnak erkölcsi szempontból; a harmadik szakasz 9—11 fej. elosztatja a zsidók azon aggodalmait, melyeket nemzeti alapon lehet felhozni; a negyedik szakaszban 12—15, 33, 12—15, 13 bemutatja a római gyülekezetben levő zsidó- és pogánykeresztyének közötti különbségeket az olvasóknak szóló különféle intésekben. Legvégül 15, 14—16, 27 képezi a levél befejezését a benne közölt személyes természetű közlésekkel. (A. Hilgenfeld).

Lehet azonban a levelet 5 szakaszra is osztani. Az első szakasz 1, 18—3, 20 szól arról, hogy az evangéliumon kívül pogányokkal és zsidókkal szemben csupán Istennek haragja jelentetett ki, a 2-ik szakasz 3, 21—5, 19 a hit által való

megigazulásról szól, a mely szerint minden ember birtokába jut az igazságosságnak, ha feltétlenül bizik Isten kegyelmében; a 3-dik szakasz 6—8 fejezetekben szól a hitből való megigazulás tényleges megvalósulásáról az életben; a 4-ik szakasz 9—11 fej.-ben tisztázza a zsidóknak képzelt elsőégi jogukat a messiási országban s kifejti, hogy az ó-szöv. értelmében ilyen előjogaik nincsenek. Az 5-ik szakasz 12—15, 13 paraenetikus irányu s különböző intésekkel fordul a római keresztyénekhez, hogy ugy a nyilvános, mint a magán életben keresztyén erkölcsi életet éljenek. A 15, 14—16, 27, a levél befejezése, melyben az apostol utazására vonatkozó közléseket s különböző ismerősöknek szóló üdvözlöket és áldáskivánást olvasunk. (Weiss-Meyer. Ép így Zahn még azzal a különbséggel, hogy a befejezést 6-ik szakasznak nevezi.)

A tartalomnak ezen többféle csoportosítása legjobban igazolja azon állításunkat, hogy a római levél tartalma jelentősége tekintetében nagyon eltérő vélemények uralkodnak; de még jobban igazolja azt a tartalomnak részletes kifejtése, a melynél csekély jelentésű szavak is olykor fontos szerepet játszhatnak. A kritikai mérlegelés munkája nincs még lezárva, újból meg újból bele kell mélyednünk a levél apró részleteibe is, hogy az egyes kisebb részletekből is megépíthessük az egységes szervezetét.

Annyi bizonyos, hogy a levél az apostolnál ritkán található egységes szervezettel bír, melyben az egyes részek elválaszthatatlan láncszemekként kapcsolódnak egymásba csodálatos logikával, vas következetességgel s farizeusi körmönfonsággal, a melyet nem egyszer csak nagy nehezen lehet megérteni.

Ez okból helytelen minden oly felosztás, a mely ezen szoros egység megbontásával, a tartalomnak oly feltüntetésére törekszik, hogy az egyes láncszemeket szétöri s az egyiket a másik felé helyezve, önmagában értékeli s azt fő-fő szakasznak véve, a többit mellékesnek, előkészítőnek vagy kiegészítőnek tekinti.

Azon főgondolatok szerint, a melyek a levélben vezető-gondolatokként szerepelnek, leghelyesebben 5 szakaszt különböztethetünk meg.

Az első szakaszban feltünteti az apostol, hogy Jézus megjelenéséig az emberiség nem részesült más kijelentésben, mint Isten haragjának kijelentésében, mert úgy a pogányság, mint a zsidóság teljesen a bűnbe sülyedt, jóllehet a pogányságnak szívbe irt, a zsidóságnak pedig kijelentett törvénye volt s azonfelül utóbbi még körülmételésével isbüszkélkedett (1, 18—3, 20). Nincs is, és nem is lehet senki másban üdvösség, mint a Jézus Krisztusban a benne való hit által, miként azt folytatólag a 2-ik szakaszban 3, 21—4, 25 kimutatja. Az üdvös-

séget csak maga az Isten kegyelemből adhatja a hívőknek, minden érdemeik kizárásával, miként azt Ábrahámnak az igazán hívők atyjának példája igazolja. Hogy az Isten kegyelme valóban üdvözít, bizonyítja a 5—8 fejj.-ben lévő negyedik szakasszal, a melyben legelsőben is azt tanítja, hogy a hitből megigazult békében él Istennel, mert a Jézus Krisztusban kijelentett isteni szeretet megszünteti a harag viszonyát, mely az Isten s az emberiség között létezett s melyet Ádám bűnesete vészthozóan kezdeményezett (5. fejj.); azután kifejti, hogy a megigazult ember felett megszűnik a bűn uralkodó hatalom lenni, mert eredményesen küzdhet ellene (6. fejj.); tovább bizonyítja, hogy a törvénynek, mely eddig csak a bűn hatalmának erősítésére szolgált, nincs többé az a külsőleg kötelező és az embert kétségbeejtő ereje (7. fejj.), hogy helyet engedjen az Isten szentlelkének, a mely ezentúl az élet minden útjain vezető, oktató s gyámolító hatalmával biztosítja a keresztyént arról, hogy a kit az Isten kegyelmébe fogadott, az ha szereti őt, abból soha ki nem esik (8. fejj.).

Az evangéliumnak ezen üdvözítő hatalma daczára az apostolnak mégis azt kell tapasztalnia, hogy a zsidók azt be nem fogadják, mert annak terjedése és terjesztése szerintők ellenkezik az ó-szövetségi jóslatokkal. Erre az apostol a 4 szakaszban (9—11 fejj.) felel. Mindenekelőtt kimutatja a zsidók azon állításának hamis voltát, mintha az Isten csak a zsidóknak ígérte volna az üdvöt más népek kizárásával, s a midőn most a pogányokat is részesíti benne, igazságtalansággal lenne vádolható. Az Istent általában gyarló embernek nem is szabad azzal vádolni, mert ő sokkal hatalmasabb sem hogy az ember vele perbe szállhatna (9. fejj.). Hogy a zsidók a keresztyénséget el nem fogadják, annak ők magok az okai, a mint azt előképíleg maga az ó-szövetség igazolja (10). Azonban ez az állapot nem fog sokáig tartani, mert az Isten akaratához képest a zsidók is keresztyénekké lesznek, ámde nem az általok követelt sorrendben, hogy előbb az összes zsidóknak kell keresztyénekké lenniök s csak azután lehetnek azokká a pogányok is olyképen, hogy előbb ők is zsidókká lesznek, hanem a tapasztalható történeti fejlődés szerint akként, hogy a pogányok megelőzik a zsidókat s őket követi az egész zsidóság (11. fejj.). Végül az ötödik szakaszban (12—15, 13) a megigazult ember erkölcsi életéről szólva, int keresztyén szeretetre, mely főleg egyetértő munkásságban, engedelmisségben s egymás gyengéi iránt való elnézésben mutatkozik.

Az erre következő befejezés (15, 14—16, 27) egyfelől közli Pál apostol utitervét s üdvözleteit, másfelől pedig megismerteti a levélírás egyes körülményeivel áldást kíván

az olvasókra s magasztalja a mindenkit gyámolító egyedül bölcs Istent.

2. A bevezetés (1, 1—17).

a) A levél címe (1, 1—7).

A levelet Pál apostol írja a Rómában lakó keresztyéneknek. Az apostol azonban nem elégszik meg a cím ily rövid megfogalmazásával, hanem mindenekelőtt közelebbről meghatározza a maga apostoli hivatását, hogy az olvasó közönség már előre tudja az írónak kilétét. Pál senki más, mint az úr Krisztus Jézusnak szolgálója, a ki életét feltétlenül neki szentelte; nem önszántából tette azt, hanem elhívás folytán, mert őt az úr hívta el s választotta ki az evangéliumnak hirdetésére. Ez az evangélium az Istentől ered; ő azt előre igérte a prófétái által és szól benne az ő fiáról, a ki testi származása szerint Dávid törzséből való, de egyébként a szentség szelleme szerint hatalommal bíró Isten fiának s a mi urunknak bizonyult. Ez az úr Jézus részesítette őt abban a kegyelemben, hogy mint apostol az összes pogányoknak hirdetheti a hitet, így tehát a római keresztyéneknek is.

Ezek után az apostol a következő szép üdvözléssel üdvözli olvasóit: „kegyelem nektek és békesség az Istentől a mi Atyánktól és az úr Jézus Krisztustól.“

b) A levélírás célja (1, 8—15).

Hálaadással kezdi, mert a rómaiak ker. hitéről mindenfelől csak jót hallott s Istenre mint tanura való hivatkozással állítja, hogy imádságaiban mindenkor megemlékezik rólok, kérve az Istent, tenné lehetővé, hogy hozzájok is eljuthasson. Az apostol nagyon kívánczik közzéjök közös erősödés és vigasztalódás céljából. Sokszor elhatározta, hogy elmegy közzéjök az evangéliumnak terjesztése céljából; azonban ebben mindekkorig akadályozva volt. Pedig apostoli hivatása kötelességévé teszi azt, mert ő helléneknek és barbaroknak, bölcseknek és tudatlanoknak köteles hirdetni az evangéliumot s így természetesen a Rómában lakó keresztyéneknek is.

c) A levél főtétele (1, 16, 17).

A mint kötelessége terjeszteni az evangéliumot, úgy másfelől nem is szégyelli ő azt, mert *Istennek hatalma az, minden hívőnek üdvösségére, Zsidónak először, azután Görögnek, mert Istennek igazságossága jelentetik ki abban hitből hitbe.*

3. A tárgyalás.

a) Első szakasz (1, 18—3, 20).

Miként az apostolnak többi leveleiből is kitűnik, nagyon szereti az ellentéteket egymással szembe állítani s bizonyításá-

ban kérdés és felelet alakjában felvetni a tárgyat, hogy így annál szembeszökőbb legyen állításának igazsága. Ugyanazt látjuk itt is. Miként a levél kitűzött főtételéből kitetszik, az apostol annak bizonyítására törekszik, hogy az *evangeliumban Istennek igazságossága jelentetett ki*, mert ha azt sikerül bebizonyítania, akkor azt is bebizonyította, hogy az *evangelium Istennek hatalma*, mely által az ember az *üdvösség* birtokába jő.¹⁾

Hogy az ember üdvözljön, ahoz feltétlenül *Istennek hatalma* szükséges, mert e nélkül az ember semmire sem képes; másfelől szükséges az *igazságosság* mint emberi tulajdon. Az *evangelium* azért lehet *üdvöt szerző*, mivel benne ugy az *Istennek hatalma*, mint pedig az *igazságosság* feltalálható, a mennyiben az *üdv feltételévé az isteni igazságosság* lett, a mely mint később bizonyítja, *Istennek kegyelme folytán emberi tulajdonná* lesz a *hit által*. Az apostol azonban nem *közvetlenül* bizonyít, más szóval nem azt bizonyítja, hogy az *evangeliumban Istennek igazságossága* jelentetett ki, hanem azt, hogy az *evangelium nélkül nincs igazságosság*, nincs tehát *üdvözítési feltétel* sem.²⁾ Ha ugyanis az emberiségnek az *evangelium előtti* és az *evangelium megjelenése utáni állapotát egymással összehasonlítjuk*, azt látjuk, hogy az *evangelium előtti időszakban Igazságosság* helyett *Istennek haragja* érvényesült, az emberi élet *üdvösség* helyett *kárhozatot*, az *erkölcsi jó* helyett *bűnösséget* eredményezett.

Az emberiség az apostol szerint *pogányságra* és *zsidóságra* oszlik; bizonyításában tehát ennek a kettőnek állapotát veszi figyelembe és e kettőnél mutatja ki, hogy az *evangelium előtti időben* hová jutott, hogy t. i. ugy az egyikkel, mint a másikkal szemben *Isten haragja jelentetett ki*.

¹⁾ Az apostol theologiai okoskodásának alapfogalmait a zsidó rabbinisztikus iskolából hozta magával. A vallásnak rendeltetése az *üdvösségről* való bizonyosságnak nyújtása. Ez volt rendeltetése Pál apostol szerint a zsidó vallásnak s ez a feladata a Krisztusi vallásnak. Jézus is így fogta fel, mert a midőn az Isten országát állította oda az emberi fejlődés céljává, ez alatt nem értett egyebet, mint az örök életet, *üdvösséget*, *boldogságot*. Az *üdvösségnek* vagyis *σωτηρία*-nak [megtartás, hogy az itéletartáskor nem lesz a kártozat fia, hanem megtartatik az örökéletnek] feltétele az *igazságosság* = *δικαιοσύνη*, a ki azzal rendelkezik az megkapja a *σωτηρία*-t, a kinek nincsen, az Isten haragja = *οργή* alatt áll, vagyis Isten sujtó büntetése éri őt. *Igazságosság* és *harag* ellentétes fogalmak.

²⁾ Ez a bizonyítási mód nehezebb, de sokkal eredményesebb, mint a *direct bizonyítás*, mert ha azt bebizonyította, hogy az *evangeliumon* kívül csak *Isten haragja* jelentetik ki, logikus szükségszerűséggel következik, hogy annak ellentéte az *üdv* csak az *evangelium által* jelentetik ki. Az okoskodás mint láthatjuk dilemmatiks . . vagy . . vagy . . egy 3-ik állapot szerinte nem lehetséges, ki van zárva.

α) A pogányok bűnösségi állapota (1, 18—32).

A pogányokról szóló szakaszban élére állítva mondja, hogy Isten haragja jelentetik ki minden emberi istentelenségre és igazságtalanságra.

Az emberek ugyanis megismerhették az Istent a kijelentésből, a mennyiben a világ teremtett tárgyaiból következtethettek az Ő láthatatlan s örökkévaló isteni lényére s még sem tisztelték és dicsőítették Őt, mint Istent, hanem hiú emberi okoskodásuk által elvakítatva s mulandó bölcseségökben elbizakodva, felcserélték a mulandó teremtményeket, embereket, négylábuakat, szárnyasokat és csuszómászókat az Isten örökkévaló dicsőségével (18—23).

Ennek a bűnbeesésnek azonban szomorú következményei voltak. Az Isten megbüntette Őket azzal, hogy nagyobb bűnbe sülyesztette, a mikor szívök tisztátalanságának és testök megbecstelenítésének hatalmába adta Őket s Ők Isten igazságát hazugsággá változtották s a teremtettséget többre becsülték a teremtőnél. Még jobban sujtotta Őket azzal, hogy teljesen kiszolgáltatta az Ő érzéki bűnös szenvedélyeiknek. Nők nőekkel, férfiak férfiakkal fajtalankodnak természetellenesen, megfélelkezve Istenről s magok testének megbecsüléséről. Esztelenségökben a legocsmányabb bűnöktől sem irtóznak; igazságtalanság, jogtalanság, gonoszság, rosszaság, kapzsiság, irigység, gyűlölet, rágalmazás, gőg, hűtlenség, szerződésszegés, kegyetlenség s hasonló bűnök uralkodnak köztök. S jóllehet tudják, hogy az Isten az ily bűnökben élőket halállal bünteti, nemcsak magok tesznek ilyeneket, hanem örömet lelnek abban, hogy mások is ily bűnöket elkövetnek s bűnben fetrengve keresik boldogságukat¹⁾. Ily módon elvesztették a jóra való érzéküket s annyira a bűn fertőjébe merültek, hogy onnan a saját erejükből ki nem kerülhetnek (1, 24—32).

β) A zsidók bűnösségi állapota (2, 1—29).

A pogányság ezen rajza után feltett szándékához képest a zsidók állapotának képét rajzolja meg; de nem azonnal

¹⁾ E rajzban az akkori pogányságnak hű erkölcsi képét festi meg az apostol, a mint azt a Keleten a görögök között, kiváltképen a bűnösségéről hirhedi Korinthusban tanulta ismerni s a mint az Rómában is volt. Pál apostol eddig nem járt Rómában, közvetlen tapasztalása nem volt annak erkölcsitelenségéről, de tudható róla s joggal használhatta azokat az ecsetvonásokat, melyek közvetlenül korinthusiak, mert Róma akkor már az erkölcsi tönk szélén állott. Elég rámutatni azokra az orgiákra, melyek a római császárok s főuri családok udvaraiban uralkodtak, vagy Nerót megemlíteni, a kinek őrülsége nem ismert határt a bűnös szenvedélyek kielégítésében. Már Sallustius korában féktelenkedett az erkölcsi züllés. Tacitus történetírása, Juvenalis, Martialis satirái s kortársaiknak művei csak a római erkölcsitelenség tükrében érthetők.

s egyenesen ír a zsidókról, hanem előbb a fej. első vorseiben általánosságban szól főképen a zsidókra célozva (1—11), azután a pogányok és zsidók elítéléséről szól (12—14), hogy végül legkomolyabb hangon rámutasson a zsidók keménynyaku gőgös bűnösségére, a melyet semmivel sem lehet védeni (18—29).

Észrevétlenül ügyes átmenettel hagyja el a pogányság rajzát, hogy a zsidóságot bemutassa. „Annálfogva védhetetlen vagy minden ember, — aki ítél“, azaz bűnös minden olyan ember, aki más felett pálczát tör. Ez az ítélettartás általános hiba ugyan, de első sorban a zsidókra vonatkozik, amennyiben nekik volt különös sajtáságuk mások hibáinak önhitt elítélése. Volt ugyan reá némi joguk, mert vallásuk s erkölcsiségük sokkal tisztább, eszményibb volt a görögökénél, de az ő társadalmi életükbe is befészkelte magát a bűnösség.

Azért joggal mondhatta az apostol, hogy a más bűnösök felett ítélő, önmagát elítéli, mert ugyanígy cselekszik. Az Isten ugyanis igazságos lévén a maga ítéletében nemcsak a bűnöst, hanem a felette ítélőt is elítéli, mert egyformán vétkeznek 1, 2 v. Itt azután kitér az apostol Isten ítélkezése pártatlanságának festésére. Ha azt hiszi a bűnös, hogy kikerüli Isten büntetését, tulajdonképen megveti az ő jóságának gazdagságát s nagylelkűségének elnézését, a melynek őt megtérésre kellene indítania és keménységével s megátalkodottságával haragot gyűjt az Isten haragjának és igazságos ítélettartásának napjára, a mikor kinek-kinek tettei szerint fog fizetni. Azoknak, akik a jóban való kitarással dicsőséget, tiszteletet és örökkévalóságot keresnek, megfizet örök élettel, a kik önzők s engedetlenek az igazságnak, de engedelmesek az igazságtalanságnak haraggal s bosszúval. „Nyomorúság és szorongattatás minden emberi léleknek, a mely rosszat cselekszik, zsidónak először, azután görögnek; dicsőség, tisztelet és béke minden jót cselekedő embernek, zsidónak először, azután görögnek, mert Istennél nincs személyválogatás“ (2, 3—11).

Amint az Istennek az ítélettartásban való pártatlanságát az itt kitüntetett kitérésben oly szépen feltüntette, szükségét érzi, hogy ezt a pártatlanságot közelebbről megvilágítsa a pogányokkal és zsidókkal szemben. A pogányokra vonatkozólag kifejti, hogy mivel nincsen törvényök (t. i. kijelentett törvényök), törvény nélkül ítéltetnek el, a zsidókra vonatkozólag pedig, hogy mint törvény alatt élők, törvény által ítéltetnek el, mert ők a törvényt csak hallgatták, de nem teljesítették; már pedig nem a törvény hallgatói, hanem cselekvői igazulhatnak meg Isten előtt.

Hogy a pogányok elítéltetnek, habár törvényök nincsen,

annak oka az, hogy tulajdonképen nekik is van törvényök, a mely szerint a jót cselekszik és ez a szívnek törvénye; továbbá van lelkiismeretök és józan belátásuk, amely őket a jóra tanítja s ők azt még sem teszik (2, 12—17).

Miután az előzőekben úgy a zsidók, mint a pogányok igazságos elítéltetéséről nyilatkozott, végül rátér a zsidók elítéltetésének s bűnösségének részletes rajzára. A zsidók ép oly bűnösök, mint a pogányok, állítja az apostol. Ez oly erős támadás a büszke s önhitt farizeusi zsidókra, amely őket legnagyobb mértékben sérthette, mert sokkal tökéletesebbnek, — hisz Isten gyermekei, — tartották magokat. Hogyan lehet őket a pogányokhoz lealacsonyítani, mikor nekik *törvényök és körülmetélésök* van?

Élesen s kinéletlen módon rontja le a zsidók ezen büszke mentsvárát. Ha te büszkén zsidónak nevezed magadat, fordul hozzájok az apostol, bizakodol a törvényben, dicsekszel azzal, hogy egy Istened van, ismered akarátát, tudsz választást tenni jó és rossz között, mit használ mind ez, ha te mint vakoknak vezetője, eszteleneknek tanítója s az igazságnak ismerője magad is tudatlan vagy, tolvajkodol, házasságot törsz, szentségtörő vagy s a törvény áthágása által megbecsteleníted Istenedet? (2, 17—24).

Ily körülmények között a körülmetélés sem használ neked! A körülmetéletlen ember kedvesebb az Istennél, mint te, ha körülmetéletlensége mellett megtartja törvényét; s ő ítél el téged, a törvényre büszke zsidót! Ilyképen világos, hogy nem az az igazi zsidó, más szóval Istennek választottja, aki zsidóságát testi körülmetéléssel, azaz testének külső tisztaságával s Istennek ajánlásával, tehát csupa külsőséggel fittogtatja, hanem az, aki belsőleg zsidó, akinek szíve körülmetélt, azaz lélek által megtisztult (2, 25—29).

γ) A zsidóság előnyei (3, 1—8).

Miután az apostol az előző versekben tárgyalt éles támadásával lerontotta a zsidók önhittségét, jól érezte, hogy azzal közvetve magának az Istennek gondviselő intézkedését is támadta, mert úgy a *törvény*, mint a *körülmetélés Isten-től ered*, s az a zsidóknak a többi népek közül való kiválasztásának tényezője s külső symboluma. Ha ez isteni eredetű kiválósága a zsidóságnak semmit sem használ, akkor vajjon micsoda rendeltetése van s mi az előnye a pogánysággal szemben? Ez utóbbi kérdésre válaszolva felemlíti, hogy először is az, hogy rájok bizattak Istennek ígéretei. A helyett azután, hogy a zsidók többi előnyét is elősorolná, megelégszik az Isten ígéreteinek megemlékezésével s egy újabb kérdést vet fel, hogy vajjon hű marad-e Isten a zsidóknak adott ígéreteihez, akkor is, mikor a zsidók, mint kimutatta, hűtlenek

lettek hozzá, vétkeztek és sem a törvény, sem a körülmetélés nem vált javukra? Az Istenről ilyen hűtlenséget nem szabad feltételezni, mert ha minden ember hazug, Istennek igaznak kell lennie s az általa adott előnye a zsidóknak elveszítetetlen tulajdon (1—4).

De ez az állítása, hogy a zsidók hűtlensége nem vonja maga után Isten hűtlenségét egy újabb kérdésnek felvetésére vezet. A *zsidók hűtlensége* tulajdonképpen *szembeszökővé teszi az Istennek hűségét* s így *szolgálatot teljesít* neki. „Ha ami igazságtalanságunk, felveti az apostol, Isten igazságosságát bizonyítja“ „nem igazságtalan-e az Isten, mikor (ránk) hozza haragját?“ „Távol legyen!“ Ilyet még csak gondolni sem lehet az Istenről. Ilyen Isten nem lehetne ítélő bíró, ilyen Isten nem is Isten. Az Isten fogalmához hozzá tartozik, hogy ő az egész világ felett ítélő bíró legyen; a bírónak pedig igazságosnak kell lennie s a bűnt még akkor is sújtania, a mikor az neki használ s érdekeit szolgálja. Hiszen ha az Isten érdekeit szolgáló bűnt nem büntetné, akkor ellenségeimnek az a forró kívánsága, folytatja az apostol, hogy engemet is sújtsanak az evangéliumnak, — szemökben hazugságnak — terjesztéseért, egyáltalán nem következhetnék el, mert ezen hazugsággal én Isten dicsőségét szolgálom s nem állhatna meg ellenségeimnek nagy bosszúságára az a mondás, a melyel megrágalmaznak, hogy „tegyük a rosszat, hogy jőjjön a jó“ (5—8).

Az apostol saját példájának felhozásával ellenfeleinek azt a gondolkozási módját, hogy az Isten az őt szolgáló bűnt nem büntetheti, ad absurdum vezet és kimutatja, hogy önmagoknak ellentmondva, épen azt óhajtják Pál apostolra nézve, a mitől minden igaz zsidó visszaborzad.

Mely zsidó mondhatná őszintén azt „tegyük a rosszat, hogy jőjjön a jó“ s mikép óhajthatná ilyesmiért Pálnak büntetését, ha az az Isten dicsőségének emelésére szolgálna.

δ) *A bűnösség egyetemessége* (3, 9—20).

Az Isten ítéllettartására vonatkozó kitérés után visszatér tárgyára s újból felveti van-e s milyen elsőbbségük a zsidóknak s miután azt felelte, hogy nem minden tekintetben van. rögtön hozzá teszi, hogy ép oly bűnösök, mint a pogányok, mert a bűn egyetemes jellegű s az ó-szövetségből vett idézetekkel bizonyítja mint legfőbb tekintélyvel állításának igazságát. Kivált egyes zsoltári idézetekkel kimutatja, hogy senki sem igazságos, mindenki elfordult Istentől s nincs ki jót tegyen. Az embereknek toroka nyitott sír, kigyók mérge van az ajkuk alatt s éles és hegyes lábaikkai vért ontanak, utjokat pedig vér és nyomoruság jelzi. Hiányzik belőlök az Istenfélelme (9—18 v.)

Minthogy az egyetemes bűnösségnek igazolására felhozott ó-szövetségi helyek az eredeti összefüggésben pogányokra vonatkoznak és a zsidók azt mondhatták volna, hogy ami a pogányokról áll, az rájuk nem vonatkozik, ez okból a bizonyítás végén ezen felhozható kifogás czáfolatául kijelenti, hogy mind az ami a törvényhen, értsd az ó-szövetségben, írva van, az összes törvény alatt élőkre vonatkozik s ennél fogva mindenki bűnös, „hogy minden száj bedugassék és az egész világ büntetésre méltó legyen az Isten előtt“. (19 vers). Mindez pedig azért történik, mert a törvény cselekedeteiből egy test sem igazul meg az Isten előtt, mert a törvényből a bűn ismerete, nem pedig az attól való szabadulás származik (20 v.).

Pogányok és zsidók tehát egyaránt bűnösök; a cselekedetek, melyek alapján az igazságosságot, mint az üdv feltételét elnyerni törekedtek, nem szerezték azt meg nekik, mert azok arra képtelenek; e helyett bűnbe estek s a legocsmányabb bűnökre vetemedtek, mi mellett a zsidók törvénye s körülmetélése sem használt. Az üdv helyett Isten haragja jelentetett ki nekik, boldogság helyett büntetés vár rájuk s meg kell győződnieök, hogy tetteik alapján, vagyis saját erejükben bizakodva s érdemeket szerezve hiába igyekeztek az üdv feltételét képező igazságosság megszerzésére.

Pogányság és zsidóság csődöt mondott s a mivel kecsөгtette az emberiséget, nem adhatta meg neki.

Amde az Isten nem hiába intézkedett az emberiség üdvé felől, a melyet ígért.

Mivelhogy az evangelium megjelenéséig csak Isten haragja jelentetett ki, annál fogva az üdvösség megszerzésének eddigi pogányok és zsidók által követett útja helytelen volt; új üdvrendet kell megállapítania, új, helyes utat kell mutatnia, amely feltétlenül célhoz vezet. Ez az új út az *Istennek kegyelme*. Az az evangelium azért isteni hatalom minden hívőnek üdvösségére, mert maga az Isten működik benne s általa. Az igazságosság továbbra is feltétele marad az üdvösség megszerzésének; de míg az eddigi igazságosság törvényből való, vagy *saját igazságosság* (*idia δικαιοσύνη*) volt, ezentúl az *isteni igazságosság* (*δικαιοσύνη Θεού*) lesz üdvszerző.

b) *Második szakasz (3, 21—4, 25).*

α) *Az új üdvrendnek logikai igazolása (3, 21—30).*

A felállított dilemmához képest, ha eddig Isten haragja jelentetett ki s az embernek igazságossága s ennek alapján üdvössége nem lehetett, következik tehát, hogy az evangeliumban az Istennek kegyelme és igazságossága jelentetik

ki. „Most pedig megjelent az Istennek igazságossága a törvény nélkül, mely megbizonyított a törvénynek és prófétáknak bizonyosságával“, (3, 21). Így vezeti be az apostol az új üdvrendnek jellemzését. Az új üdvrend előfeltétele szintén igazságosság, de nem törvényből, hanem törvény nélkül való, nem emberi akarat s érdemek alapján szerzett, hanem Istennek igazságossága, a melynek Isten az ura, tulajdonosa s a melyet ő az embernek kegyelemből ad, minélfogva joggal nevezheti Isten igazságosságának. Nem egészen új ez az üdvvelajátítási mód, mert már a törvény és a próféták is bizonyosságot tesznek róla, miben az ó-szövetség tipikus jelentőségét hangsúlyozza.

Megjelent pedig az Istennek ezen igazságossága az apostolnak tovább következő kifejtése szerint a *Jézus Krisztusban való hit által mindenkinek, aki hiszen benne*, mert ebben nincsen különbség az emberek közt. Lényege tehát ezen isteni igazságosságnak a *Jézus Krisztusban való hit*. Nem elég Istenben, bölcsességében, vagy szeretetében való hit, hanem feltétlenül szükséges Jézusban mint messiásban, Krisztusban mint Isten felkentjében való hit. Itt azután semmi különbség nincsen az emberek között, mert a mint egyenlők a bűnösség tekintetében, egyenlőknek kell lenniök a hit alapján az igazságosság elnyerésében is.

Miképen megy végbe ez a nagyjelentőségű dolog a bűnös emberi nemben?

Szűkösén, de minden lényeges mozzanatot megemlítve, felel reá az apostol. Ezt az, ajándékképen Isten kegyelméből való igazságosságot a Krisztus Jézusban való *megváltás* által nyeri az ember (3, 24). Jézus volt tehát az, aki az embert letérítette eddig követett útjáról s kiszabadította abból a bűnösségből, melynek fertőjébe teljesen süllyedt s melylyel elzárta maga elől a szabadulás útját.

Jézusig úgy a zsidók, mint a pogányok engesztelő áldozatot mutattak be, ha az Isten s illetőleg isteneik ellen vétettek, hogy azokat kiengeszteljék. Hasonlót tett most maga az Isten, mert engesztelőül adta Jézust, az ő fiát s a mennyiben Jézus a maga vérért a keresztfán az emberiségért ontotta, tényleg engesztelő eszközzé lett. Hogy azonban mindenkire nézve az legyen, hozzá kell járulnia ehez az ember részéről a hitnek; vagyis a hit által elsajátítania s magáévá kell tennie ezt az engesztelést, át kell szenvednie az Úr Jézussal a kereszthalált s annak fájdalmait s vele együtt feltámadnia s erkölcsileg egygyé lennie, hogy a megváltás érte s javára szolgáló legyen.

Ezen engesztelője által ugyanis az Isten meg akarta mutatni a maga igazságosságát, a mely eddig homályos volt, mivel az emberiség Isten türelmességét, mely az előbb

elkövetett bűnökkel szemben elnézésként nyilatkozott meg, rosszra magyarázta, vagy igazságtalansággal, nemtörődömséggel vádolhatta őt. Azt az *igazságosságát*, amely *most Jézus korszakában érvényesül s terjed*, s amely szerint az *Isten maga is igazságos*, azaz erkölcsileg maga a tiszta tökéletesség *s másokat is igazságosaknak elfogadó, kijelentő s megigazító*, ha van bennök a Jézusban való *hit* (3, 21—25). Hit alatt pedig nem érti a Jézusról szóló evangéliumnak emlékezetit s értelmi elfogadását, hanem a léleknek egészében való odaadását s alárendelését Krisztus által az Istennek, minélfogva belső meggyőződésből feltétlenül bízik a Jézus által való megváltásban s Istennek szeretetében és úgy gondolkozásában, mint cselekvésében az Ő akaratát tekinti legfőbb szabályozójának. Jelenti ez azt az állapotot, a melyben a hívő azt mondhatja: „élek többé nem én, hanem él bennem a Krisztus“.

Ez a rövid foglalata a hit által való megigazulás tanának, mely a keresztyén embernek Istenhez való viszonyát leghelyesebben, legszebben s legrövidebben fejezi ki.

Ezen centrális vallási gondolatának ily szembeszökő kidomborítása után meg nem állhatja az apostol, hogy szinte diadalmasan fel ne kiáltsa: „hol van tehát a dicsekvés?“ Ha az ember a saját erejéből csak odáig jutott, hogy a bűn teljesen urrá lett felette és ha az üdvösséget csupán Isten kegyelméből, a Jézusban való hit által kaphatja, úgy bizonyára nem dicsekedhetik, hisz nincs érdeme, mert sem az ó-szöv. törvény, sem cselekedetei nem adnak neki erre alapot. A Jézusban való hit pedig, mint az üdvnyújtás új elve kizár minden egyéni érdemet, az ember Isten kegyelmének van kiszolgáltatta, tőle, egyedül tőle remélheti s várhatja üdvösségét.

Mivel pedig az Isten nemcsak a zsidóknak, hanem a pogányoknak istene, ennélfogva a megigazulásnak s illetőleg az üdvadásnak új elve is egyetemes s vonatkozik, úgy a zsidókra, mint a pogányokra (3, 27—30).

Az apostol bizonyításában legfőbb tekintélyként szerepel az ó-szövetség; ezen gondolatainak igazolásánál sem mellőzheti ezt a bizonyítási módját annál kevésbé, mivel az ó-szövetség legfontosabb helyei mellette szólnak s mivel e szakasznak mindjárt az elején kijelentette, hogy az Istennek az evangélium által kinyilatkoztatott igazságosságát bizonyítja már a törvény és a próféták. Az a kérdés tehát, hol és miként? Tárgyalásának ez a második feladata.

β) *A hit által való megigazulás az ó-szöv.-ben* (3, 31—4, 9).

A zsidók úgy értelmezték a törvényt, hogy annak előírásos betöltése az embert Isten ítélőszéke előtt igazságos,

azaz olyan emberré teszi, akinek az Isten tettei beszámítással érdemek alapján adja az üdvöt. Ennek ellenében, mint láttuk Pál apostol szerint, ilyen megigazulás nincs, mert Isten előtt senki sem bizonyul igaz, erkölcsileg kifogástalan embernek, épen a bűn egyetemes elterjedtsége miatt. Az Isten kegyelemből hit alapján tulajdonítja az egyeseknek az igazságosságot anélkül, hogy valóban igazságosak lennének, mert a hitet egyenértékűnek tekinti az igazságossággal. Erről az ó-szövetség különösen Ábrahám példájában tesz bizonyosságot.

Ábrahám ami testszerinti ősatyánk, írja az apostol, Isten előtt semmiféle tettekkel nem dicsekedhetett s ennél fogva nem is tetteiből, érdemeket szerezve lett igazságos, hanem azért, mivel hitt az Istenben s ezt a hitet igazságosságnak számította be neki az Ur. Nem is lehet ez másként, mivel Ábrahám esetében az isteni kegyelem működött közre s a hol kegyelem működik, ott ki van zárva az érdemszerűség, valamint ahol érdemszerűség beszámításáról van szó, ott a kötelesség, mint tartozás képezi a beszámítás alapját a kegyelem kizárásával. Isteni kegyelem és emberi cselekedetek és érdemek, mint beszámítási alap egymást kizárják. A kegyelemnek jogában áll az embert igaznak nyilvánítani, akkor is ha istentelen; a tettek beszámítási elve alapján állva az ki van zárva.

E tételének igazolására a prófétiából Dávid zoltárait idézi. Dávid ugyanis boldognak tartja azt, kinek az Isten *tettek* nélkül tulajdonítja az igazságosságot, akinek vétkei *betakartatnak*, akinek az Ur bűneit megbocsátja.

γ) Ábrahám példája egyetemes érvényű (9–25).

Ábrahám példája magában véve nem lenne elég bizonyíték. Az apostol ezt tudva, annak igazolására törekszik, hogy ez a példa kötelező erejű zsidókra s pogányokra egyaránt. Ábrahám hit által való megigazítása még körülméletlenségi állapotában történt, mert a körülméletlést később kapta annak bizonyosságául, hogy körülméletlenségi állapotában igazult meg hit által és hogy atyja legyen nemcsak azon hit által megigazultaknak, akik a körülméletlenségből valók, hanem azon körülméletleknek is, akik a mellett hogy körülméleteltettek, Ábrahám atyánk körülméletlen állapotában tanúsított hitnek nyomaiban járnak (9–12).

De nemcsak a megigazulás, hanem az *igéretetek* sincsenek törvénytől feltételezve. Ábrahámhoz fűződtek a zsidók összes reményei a földnek egykori birására, boldogságukra s messiási igényeikre. Ezeket az igéreteket Ábrahám Isten kegyelméből hit alapján kapta mindennemű törvény kizárásával, hogy ezekben nemcsak a törvény szerinti leszármazói,

hanem a hit szerinti gyermekei is részesüljenek. Mikor az Isten Ábrahámnak fiút ígért, azt jelentette ki neki, hogy az összes népek atyjává teszi s megmutatta neki, hogy utódainak száma annyi lesz, mint amennyi csillag van az égen. Ezen ígérethben Ábrahám akkor hitt, amikor emberi számítás szerint már nem lehetett gyermeke, mert úgy ő, mint Sára száz év körül voltak; de ő elhitte, hogy aki a holtakat élőkké, s a nem létezőket létezőkké tudja tenni, megcselekedheti azt is s ép ezért e hiteért tekintette az Isten igaznak s hittől tételezte fel az ígéreteknek öröklését is (13—22).

Mind ezt az írás nem magáért a tényért foglalja magában, hanem miattunk, hogy higgyünk ami Urunk Jézus Krisztusunknak feltámasztójában, és abban aki ami bűneink miatt adatott a halálra és ami megigazításunk miatt támasztott fel (4, 23—29).

Mayer Endre.

A horvát-szlavon evang. egyházak gondozása.

Munkámat a horvát-szlavon misszió címével is elláthatnám ugyan, de mert itt misszió alatt a tőlünk idegen politikai területekre, különösen Horvátországba átvándorolt hiveink gondozását értem: ezért a címet, minden félreértés kikerülése végett, a fenti módon kell megadnom. Ha mégis használom a misszió szót, azzal nem az idegen vallásközösségekből való áthozatalnak, hanem a saját hiveink megtartásának a munkáját akarom jelezni. Voltakép tehát a belmisszió egyik ágáról óhajtok szólni.

A horvát-szlavon országi misszió két szempont szerint jön figyelembe: egyrészt mint általában evangyéliomi¹⁾ vallásos munka, másrészt ezzel együtt mint magyar nemzeti misszió. Az előbbi szempont mindkét evang. egyházat, az utóbbi különösen a ref. egyházat érinti első sorban, mert ennek tagjai Horvát-Szlavonországban is csekély kivétellel magyarok.

Az evangyéliomi misszió tulajdonképen a reformációval vette kezdetét és tart folytonosan mind e mai napig.

A wittenbergi fény áthatott a horvát határra Triestig, Istriáig egy olyan nép közelébe is, amelyet a folytonos harc, a török járom ugy testi, mint lelki erejében megtört, s összes törekvése a valahogy való vegetálásban zsugorodott össze, nem is érezve, hogy szellemileg és erkölcsileg teljesen alá-súlyedt. Persze a római papság még mélyebbé igyekezett tenni ezt az egyiptomi sötétséget. A Zengg, Zágráb és Fiume városokban, szűkkörű pápista egyházi érdekekben működött könyvnyomdákat is beszüntette a klerus, nehogy ezeknek szikráján lángra gyuladjon a küszöbön levő reformáció.

A tavasz éltető sugarai áttörik, felolvasztják a jégpáncélokot, életre keltik a felébredt föld csiráit, a megmozdult tenyészlet aztán diadalmasan növekszik az élet lehetőségétől. Világosság és tisztaság után szomjuhozó horvát ifjak egymás után keresik fel Luthert és Melanchtont. A többek között Garbics (1534) másként Garbicius, 22 éven át tübingai professzor, a nagy elméjű Flacsics (1541) másként Flacius, aki

¹⁾ Az evangyéliomi szóval a két protestáns egyházat illetem.

Magdeburgban, majd Frankfurtban jeles irataival szolgálta az evangyéliom tenyésztését. A tengerparti területeken a népért működött reformátorok sem hiányoztak, így maga a modrusi püspök Vergerius Pál (1536–49), a zenggi püspök Vergerius János (1541–6), az előbbinek testvére, a reformáció terjesztésének szolgálatába állottak.

A tengerparti városokból hasztalan terjedt át a reformáció szelleme Dalmáciába, a velencei inkvizíció csakhamar elfojtotta azt. Ámde Horvátországban a lelkészek egy része, a nemesség és az őrvidekeken a katonai hatalom³⁾ a reformáció mellé állottak. A ma már nem létező Varasdmegye főispánja Ungnád (1540) a reformáció jeles eszű barátait gyűjtve maga köré, rendkívüli erőfeszítéssel horvát nyelvű bibliákat, kátékat, ev. iratokat nyomtatott és terjesztett. Annyival is nagyobb sikerrel szolgálhatta a reformációt, mert Zágrábban a báni székből gróf Zrinyi Miklós, a szigetvári hős pártolta a reformációt. Hasonlóképpen utódja Erdődy Péter is hatalmas párfogója volt úgy az evangyéliomnak, mint a reformátoroknak, Különösen buzdította, támogatta a szomszéd Krajnából át jövő reformátort Vlahovics Györgyöt, aki 1563-ban Okicsban oly nagy sikerrel prédikált, hogy a bánnak, s Brumanus zágrábi püspöknek, mint a reformáció barátjainak jelenlétében 251-en a helybeli pappal együtt áttértek az ev. hitre.

Már úgy látszott, hogy Horvátország és Szlavonia egészen elfogadják a reformációt.

Ámde a külső hatalom birtokosa, a sötétség, nem tűrte sokáig a világgosságot. Megindult az ellenreformáció. Ferdinánd király 1563-ban betiltja a könyvnyomdákat, ezrével koboztatja és égetteteti el a könyveket. Krajnában Jerén, laibachi püspök vezetésével egy szervezett kommisszió semmisítette meg a könyveket, nyomta el a reformációt. Horvátországban Draskovics György, zágrábi püspök és egyszersmint bán egy papnevelő szemináriumot állított Zágrábban, hogy ezzel az ifjakat a külföldre való meneteltől visszatartsa. 1567-ben a zágrábi tartománygyűlésben oly törvény hozatott, mely szerint az, a ki az ev. hitre tér át, sem ingó sem ingatlan jószággal nem birhat, semmi hivatalt nem viselhet. E könyörtelen ellenreformáció egy ideig nem érinthette a katonai végvidéket, ahol tábori lelkészségek és templomok voltak s az értelmesebb nép is csatlakozott a katonákhoz.

Itt se tarthatott azonban soká e kedvező állapot, mert a bécsi udvar a jezsuiták befolyására parancsot adott ki

³⁾ Varasd, Iváncsics, Sziszek, Petrinya, Kapronca, Ogutin stb. határőrvideki városokban a német és tót katonaság, Lenkovics János generálissal együtt az evang. hitet vallották.

Lenkovics György generálisnak, hogy az evang. katonákat kényszerítse vissza a római hitre, a katonai lelkészeket pedig azonnal űzze el. E parancs katonai szigorral végre is hajtatott.

A zágrábi tartománygyűlés 1605. majd 1609-ben a protestánsokat jószágvesztésre és száműzetésre ítélte, majd az 1636-ki törvények szerint az evang. predikátorok megégetendők. Gróf Erdődi Tamás bán is a reformáció ellen fordult. A pozsonyi országgyűlésen kivont karddal fogadást tett, hogy területéről a „luteránus dögvészt“ kiirtja. „Kész vagyok inkább elszakadni a magyar koronától, semhogy országomban e dögvészt megtűrjem.“

Még sikeresebbé tette az ellenreformációt a „propaganda“ Ugyanis az ellenreformáló állami és papi hatalmak nagy számban jezsuitákat hozattak Zágrábba, kik a ferencrendi szerzetesekkel együtt alkották meg az úgynevezett „propaganda“ szövetséget a reformáció teljes kiirtására. Borkovics Márton zágrábi püspöksége alatt (1667–87) csakugyan teljesen kiirtatott a reformáció.

Szlavóniában már nem működhetett a propaganda erőszakkal, mert Szlavonia ez időben magyar megyékként, közvetlenül Magyarországhoz, magyar törvények alá tartozott, nem sujthatta a rettenetes zágrábi törvény a kálvini egyházakat. (Ugyanis míg Horvátországban leginkább a lutheri, Szlavóniában ellenben a kálvini reformáció terjedt el.)

Ha erőszakossággal nem is, de téritéssel sikerült a propagandának különösen az alacsony színvonalu horvát lakosságot visszahódítani a római egyházba. Mindazonáltal 1699-ben még 31 kálvini egyházat számlálhatott Szlavonia. Ezek közül Rétfalu, Haraszti, Kórógy, Szentlászló, Tordinci mind e mai napig életben vannak. Érdekes, hogy Tordinci az egyetlen horvát ref. egyház.

Ha több fogékonyság lett volna a reformációhoz az elmaradott szellemű horvát népben, ha az áttért horvát papok is nem állanak vala a szellemnek és erkölcsnek olyan alacsony színvonalán, bizony a propaganda téritése eredménytelen lett volna egy általános szellemi megújodással szemben: nem száll alá 31-re egyházaink száma. A horvátokra nézve hiába volt tehát a Mária Terézia eszélyes türelme, ki a Németországból betelepített németek érdekében az új hitnek békét hagyatott, eredménytelen volt II. József türelmi rendelete is és azon felette kedvező körülmény is, hogy a prot. bevándorlások folyton tartottak.

Igy újabb egyházak csakis a németekből alakulhattak: 1770-ben az ó-pázuai, 1790-ben az új-pázuai ág. ev. egyház Uj-Banovce leányegyházzal.

Bár az 1791-iki országgyűlés 14-ik §-a a horvát-szlavonországi protestánsoknak megtiltotta a földbirtoklást és a hiva-

talviselést, e törvényt a határparancsnokság hatályon kívül helyezte.

Az 1848-ki események után 1849-ben a császár a horvát szlavoniai protestánsoknak teljes vallásszabadságot biztosított.

És bár 1855-ben a konkordátum a szlavoniai protestánsokat a róm. kath. egyház felsőbbbsége alá helyezte, a mi a protestánsokat végveszedelemmel fenyegette, de az osztrák-olasz háború hatása alatt 1859 szept. 1-én kelt királyi pátenst teljes jogot biztosított a protestánsoknak.

Eddig végezte a reformáció szelleme a nagymissziót és végzi ma is. De ez időtől kezdődik az új misszió, a Magyarországból bevándoroltak megtartása az év. hitben és a magyar nemzeti érzésben és nyelvben.

Ugyanis a pátenst kedvező hatása alatt, főként az olcsóbb földvásárlás, erdőirtások, magyar földes urakhoz való kedvezőbb munkába szegődés vágyából, a magyar nép elszegényedett része tömegesen költözött át főleg Szlavóniába. E bevándorlás ma már, ha gyéribben is, de folyton tart. Az átvándoroltak legnagyobb részét magyarok a Dunántúlról, különösen Somogy megyéből, még pedig reformátusok, róm. katolikusok több ezren; ág. ev. magyar csak néhány. Németek, tótok is költöztek be Szlavóniába több százan, ezek ág. evangélikusok és róm. katolikusok. Új bevándorlású ref. missziói egyházközségek, mindenik több szórvánnyal, Brekinszka, (1884-ig egyedül ennek volt lelkésze), 1884-től fogva Daruvár, 1897-ben Nagy-Posanicza, 1904-ben Terezovac, mint magyar ref. területek; a 90-es évek elején alakult az Uljaniki cseh ref. egyház. Szintén a pátenst után keletkeztek, a bevándorlottakból alakult ág. ev. német-tót egyházak Antunovac, Hrastovac, 1907-ben Bástáji mint központok több szórvánnyal. Ezek a dunántúli evang. egyházkerülethez tartoznak.

Amaz elsorolt régi ev. és ref. egyházak pedig, melyek a dunamellék vezetése alatt állanak, pár éve két új egyházzal gyarapodtak: a maradéki és nikincei ref. egyházakkal, melyek magyarságuk megtartása érdekében a róm. kath. hitről tértek át. Ezenkívül Pozsega környékén lehetne alakítani egy egyesült ev. egyházat akár ev. akár ref. lelkésszel, mert a lelkek vegyesen mindkét hitvallást követik s nemzetiség szerint sehol máshol annyira nem tapasztalható vegyüléket alkotnak, mint németek, csehek, tótok, magyarok csak kisebb számokban, de sokfelé szétszórtnak mégis ezren felül számolható veszendő lelkek. Horvátországban pedig szintén a pátenst után keletkezett új egyház a zágrábi ág. ev. misszió kör több szórvánnyal.

Bár az 1859-ki pátenst nyomán egymás után keletkezhettek az év. egyházak, ezeknek a felsőbb egyházi kormány-

zatban való határozott kialakulásuk mégis csak később keleti, bár az 1868-ki kiegyezés szerint a vallási és-iskolai ügyek a horvát kormány autonomikus jogkörébe tartoznak, csak az 1897 febr. 25-én hozott horvát országos törvények mondják ki határozottan az 1. §-ban, hogy a mindkét hitv. evangeli- kusok magyarországi egyetemes egyházak testéhez tartoznak s ez alapon a 2. § szerint a magyarországi zsinati törvények Horvát-Szlavonországban is érvényesek. De bár szervezetileg a magyarországi anyatesthez tartoznak, a 2. § szerint a fő- felügyeleti jog mégis a banra ruháztatik. Ez még csak ért- hető, de már az felette visszás és hataronyos állapot, hogy míg a r. kath. és a gur. keleti egyházakban a házassági dis- penzaciok, válóperek az illető egyházi „szentszék“-hez tar- toznak, addig a mi felsőbb egyházi kormányzatunk mind e mai napig nincs felruházva ezzel a joggal, hanem az evangeli- kusokra nézve az ily ügyekben a horvát kormány kultusz osztálya (bogostovlje) intézkedik.

Az egyház szervezetéhez, felszereléséhez tartoznak az iskolák is. Az 1888-ki iskolai törvények szerint, az összes felekezetek, így a protestánsok is allithatnak fel külön fele- kezeti iskolákat melyek tanitasi nyelve az illető gyülekezet anyanyelve is lehet, ha képesek saját koltsegkon ilyen is- kolakat fentartani. E törvény alapján vannak is ref. magyar és ág ev. német iskoláink. Az ujjabb időben, különösen a magyar iskolák felállitása nyert rohamos lendületet, különösen mi- után 1904 óta a magyar ref. egyház missziójával kapcsolatos magyar nemzeti missió segítségére jött a Budapesten e cél- bol alakult Julián egyesület.

Ennek létrejöttét minden reteget és kovert titkon és nyiltan megmozgato hosszú előmunkálatok, propagalasok, nevtelen ujsagi cikkek, memorandumok előzték meg.

Igénytelen egyén agyában keletkezett az eszme, igény- telen családi körben Szlavoniában, de Magyarországból ide át-át latogato nevezetes egyének ezen találkozási helyén gyujtott lángot a szikra, országos tekintélyek gyultak tovább- tovább lángra tőle, megalakult a szlavoniai magyarság meg- tartása celjabol a Julián egyesület, hogy éltet adó erejéből 140 ezer sőt több veszendő magyar ember, s több omladozó ref. magyar iskola nyerjen biztos alapot.

A Julián egyesület, e geniális szervezet segélyével, bár felekezet nelkull, s így szorosan nem tartozik egyházi szer- vezetunkhoz, mégis nemcsak a Dunamellekhez csatolt száza- dos ref. egyházak magyar iskolái és lelkeszsegei erosittettek meg anyagilag, hanem a dunántúli egyházkerülethez csatolt ujjabb keleti ref. missiói területek is uj iskolákkal láttattak el, s ezen kivul közel 40 róm. kath. jellegű magyar iskola

nyert létet. Mindezekhez járulnak az ingyen magyar lapok, könyvek, egész népkönyvtárak, egyesületek stb.

Hogy mi összefüggésben van e nemzeti misszió a vallással, e kérdésre azon egyszerű kijelentéssel felelek, hogy Szlavóniában a magyar nemzeti érzés és nyelv a ref. vallás és egyházhoz való tartozandóságnak elengedhetlen feltétele azon külső oknál fogva, hogy a ref. missziói egyházak liturgiális nyelve, minden intézkedése magyar, mivel tagjai magyarok. Van ugyan egy cseh ref. missziói kör Uljanikban, a dunántúli egyházkerület alatt; 1 horvát és 2 német régi ref. rendes egyház a Dunamellékhez csatoltan, de ezek mint kivételek ama nyelvekhez vannak rögzítve és nem szanaszét esetlegességgel anyanyelvükből más nyelvekre vedlett individuumok, hanem egy csoportban régóta rendszeresen egygyé szerveződött nemzetiségiel s mint ilyenek az ő régi egyházi szerves közösségükben éppen azért kezdettől fogva hallhatják anyanyelvükön az evangéliomot. Épen ez áll a német vagy tót nyelvű ág. ev. egyházakról is.

Ellenben a különböző időkben bevándorolt és szanaszét itt-ott letelepedett ref. magyar, ha elhorvátosodik, menthetetlenül kiesik a ref. egyház szervezetéből és a horvát nemzeti egyháznak a róm. katholicismusnak tengerébe vész el.

Természetesen, ha volna egy horvát nemzeti ev. (ág. vagy helv. hitv.) egyház, ez esetben a magyar nyelvi misszió nem lenne egyúttal vallási misszió is, mert az illető elhorvátosodott magyar ev. egyszerűen horvát ev. lenne: csak a magyar nemzetre nézve veszne el, de az evangéliomra nézve nem.

De mivel eddig nincsen egy egyetemes horvát nemzeti evang. egyház, a mi magyar nemzeti érdekből előnyös, a magyar Sionnak nem szabad szem elől tévesztenie, hogy csakis a magyar nyelvi misszióval kapcsolatban tarthatja meg híveit az evangéliomnak.

És így ha újabban is magyar ref. templomaink emelkedtek a szláv és pápista tenger hullámai között, ezek a magyar ref. egyháznak erős várai, az ugyancsak újabban keletkezett vagy megerősödött magyar iskolák pedig annak sáncai.

De a magyar nemzeti érzés és nyelv ápolása az átvándorolt magyar reformátusok között bár a hű honfiai érzés szempontjából egyik legnemesebb és legfontosabb feladatunk, ámde vallási szempontból misszióknak ez nem a főcélja, hanem csak eszköz az evangéliom hirdetésére és megértetésére. A tudomány bölcsessége, mélyebb szempontja által fegyelmezett elméknek irok. Azon országnak, mely nem e világból való, főcélja az idvesség az Ur Jézus Krisztus evangélioma által. És pedig: az evangéliomi hit és élet megtartása erősítése és továbbplántálása a mieink között első sorban

és különösen; s csak aztán jön az evangyéliom terjesztése saját körünkön túl is, még pedig az Úr Jézusnak a világmissióra vonatkozó határozott parancsa alapján: „elmenvén tanítsatok minden népeket.“

Mivel pedig e missiói egyházak nem zsidók vagy pogányok, hanem más felekezetű keresztyének közé vannak ékelve, magasabb szempontból itt az evangyéliomnak szűk határunkon túl való terjesztésére nem az a főcél, hogy a más felekezetű keresztyének külsőleg is aklunkba téríttessenek, bár tisztességes szellemi eszközökkel ez is célunk lehet, hanem legelső és legfőbb célunk az, hogy a magunk evangyéliomi igazát híveinkben megerősítsük, ellenfeleinkkel pedig egyént és társadalmat ujjászülő erőnek ismertessük el.

A római egyházat jellemzi a fanatikusságig menő erős öntudat és meggyőződés öngazságáról sőt kizárólagos létjogáról és azon kötelezettségéről, hogy minden eszközzel, bárhol és bármi körülmények között, soha egy pillanatra sem tétovázva, terjeszkedjék.

Megvan-e nálunk is, ha más módon és tartalommal is, de épen olyan erős fokban épen olyan kifogyhatatlan energiával és késedelmezés nélkül célravezető szervi felszereltséggel az az erős öntudat és meggyőződés saját igazunk és feladatunkról? Ha meg van, úgy egyházunk missiója nem csak a megtartás, hanem a terjeszkedés is.

A megtartás eszközei a teljes egyházi felszereltség: az ige, sakramentumok, szervezet, kormányzás. A terjeszkedés eszközei ugyanezek, de intenzívebb erő kifejtéssel, teljes páli szabadsággal s a nagyobb küzdelemben szükséges alkalmazkodással.

Ezen szabadság még akkor is szükséges az exponált missiói területeken, ha csak a megtartás szűk körére szorítkozik is.

A mióta tűzzel, vassal kiirtatott a reformáció Horvát-Szlavonországban, ennek éghajlata teljesen megváltozott; megállapodott: Róma jegyében áll.

Hogy Rómának e szigorú éghajlata alatt, amit a politikai ellenáramlat még zordonabbá tesz, az áttelepített evangyéliomi plánta szaporodjon vagy csak megmaradjon is, különösebb gondozást kíván.

Ez az alkalmazkodás és különösebb gondozás első sorban az egyházi szervezet tekintetében hiányzik a mi horvát-szlavon missiónknál.

A szlavonai mindkét hitvallású evangélikus egyházak az illető magyarországi anyaegházakba vannak bekebelezve még pedig úgy, hogy csak az ág. ev. egyháznak egy kis része bír külön szlavoniai esperességgel, mint horvát-szlavon egyházmegye; a többi ág. evangélikusok és az összes reformá-

tusok ellenben külön szlavon egyházmegyét nem képezve, tehát szlavoniai esperességgel nem bírva, a magyarországi anyatest közvetlen vezetése alatt állanak.

A szlavon esperességgel bíró ág. evangélikusok egyetemes érdekű ügyeit a magyarhoni ág. ev. egyetemes egyház, szűkebb körű ügyeit és a horvát kormánnyal való kölcsönös érintkezéseket pedig e szlavon esperesség intézi.

Ellenben a locális esperességgel nem bíró többi ág. evangélikusok és az összes reformátusoknak ugy egyetemleges érdekű, mint különleges, missiói területük s helyzetükre vonatkozó ügyeit az illető magyarországi anyaegyházak intézik ugyanazon fokozatokon át, mint bármely magyarországi egyházközségét.

Igy a helyi esperességgel nem bíró ág. ev. egyházak a b. somogyi egyházmegyéhez (esperesség Vése) és dunántúli egyházkerülethez (püspök Pápán); a ref. egyházak szerém megyei része a külső somogy-bácsi esperességgel a dunamelléki egyházkerülethez, a többi ref. egyházak esperesség nélkül, csak címleg a b. somogyi egyházmegyéhez, de tényleg minden esperesség nélkül közvetlenül a komáromi püspökséghez vagyis a dunántúli egyházkerülethez tartoznak.

Igy a komplikáció a reformátusoknál nagyobb, mint az evangélikusoknál, mert amazok a dunamelléki és Dunántúli egyházkerület szerint megoszolnak, sőt ezenkívül még abban is differálnak, hogy a dunamellékieknek van esperességük (Bácsmegye, Piros), a Dunántul alá tartozók pedig esperesség nélkül vannak; pedig az összes ref. egyházak száma Szlavoniában a Dunántul alatt 5, a Dunamellék alatt 10.

Számitsuk most e szervezeti össze-visszasághoz, hogy e különféleképen szervezett(?), vagyis inkább csak kapcsolt kerületek nemcsak egymás között, hanem az ugyanazon területen levő egyes egyházak is izoláltan állanak egymás mellett, akárcsak az independens-féle egyházak annyira, hogy egymás fontosabb missiói, egyházi, nemzetiségi mozzanatairól úgyszólván mit se tudnak. Ez holt állapot!

De így vagyunk a kerületi központi igazgatással is. A püspöki hivatalok nincsenek ellátva olyan szervekkel, melyek a missió intézésére szükségesek volnának. Arra sem mutatunk hajlandóságot, hogy ugy ev. mint ref. egyetemes egyházunk egy bizonyos központi szervvel legyen ellátva, mely ugy az egyetemes, mint a részleges érdekekre nézve folytonosan megfigyelő, irányító, képviselő vagy közbelépő akcióban lenne, a mivel az alsóbb és felsőbbfoku gyűlések közötti időt kitöltené.

Egy ilyen központi fungens hiányában azonban legalább a püspöki hivatalok működhetnének említett állandósággal. De ezeket is akadályozza egyrészt az egyházközségi auto-

nomia, mely csak gyűlési végzéseket tartozik elismerni, másrészt a püspöki hivatalok hiányos felszereltsége.

A missiói ügyeket egészen külön kellene ellátni. Még így is meg volna az a nehézség, hogy a legtökéletesebb szerv sem oldhatná meg a távolban missiói feladatait úgy, mintha az illető missiói területek saját körükben lennének mindenütt ellátva valami intéző szervvel, mely a viszonyok között élve, azokat közvetlenül ismerve, az ottani egyházi és szociális élet hullámzásaival, valamint az ezekkel viszonylatban levő alsóbb és felsőbb fokú világi hatóságokkal azonnal érintkezésbe és akcióba lépve, a saját gyors és eredményes lábán járatná, tengelyén forgatná a missiót. A helyi elintézésnek ilyenféle szerve a romániai, amerikai, és mint láttuk, a szlavoniai esperesség.

Az is nagy baj, hogy a szlavoniai missió nagy részének nincs semmi helyi vezetése. Ezen hiány némi enyhítésére történt ugyan kísérlet, de eredménytelenül. Nevezetesen 1898-ban a daruvári ref. lelkész összehívta értekezletre a Dunántúlhoz tartozó ref. és a Daruvár közelében lakó antunováci és hrastovaci ág. ev. lelkészeket. Ez értekezlet abban állapodott meg, hogy állandóan életben és hatályban marad a lelkészek közös és kölesönös irányítására.

Ezen értekezlet 1903-ban kapcsolatot létesített a Dunamellék alá rendelt ref. lelkészekkel. Csak annyi volt megállapítható, hogy a két ref. egyházkerület alatti missiói terület lelkészei a nemzeti (iskolai stb.) missió tekintetében egyesül; a két vidék közötti közvetítést a daruvári lelkész végzi, aki ez eszméket is megpendítette és beutazásokkal propagálta; nemzeti missiónk tekintetében közös vezér Antal Gábor, dunántúli püspök. Azonban egyházi tekintetben a régóta külön kialakult két kerület szerinti megoszlódás továbbra is fennáll. Ebből sem lett semmi. Mennyivel kevésbé valósulhatott volna meg az illető által szintén propagált azon eszme, hogy a két kerület lelkészei egy egyetemes és szerves lelkészi egyesületet alkossanak. Elnökük, ha már másként nem lehet, olyan alesperes féle lenne, ki a magyarországi főhatóság alatt intézné a speciális szlavoniai ügyeket, érintkeznék a politikai hatóságokkal egyrészt, másrészt pedig a lelkészek ezen egyesületükben a különös viszonyok között képeznék, irányítanák egymást s köreiket, mint egyetemlegesen a missiót. Ezen lelkészi egyesület révén aztán alakulhatnának missiói egyházközségek szerint különböző evangyéliumi egyesületek. Ezek valamennyien aztán összeköthetők volnának egy szlavoniai egyetemes evangyéliumi egyesületté, amely már buzgó világiakat is bevonhatna a lelkészek mellé. Ezen evangyéliumi egyesület szerves kapcsolatban a lelkészegyesülettel s mindezek szerves összeköttetésben állanának a

magyarországi már megalakult vagy a jövőben megalakulandó¹⁾ hasonló egyesületekkel.

Ezen egyetemes lelkészi egyesület révén a magyar nemzeti érdekekben is alakulhatnának magyar társaskörök, olvasó stb. egyesületek és az ezeket egybekötő egyetemes magyar egyesület, mely hivatva volna, nemcsak a nemzeti érzést és nyelvet megtartani, hanem a gyakorlati keresztyéni munkában is missionálni, a tájékozatlan bevándorlókat új és bizonytalan életutjukban kalauzolni, a rossz esélyeknek kitett cselédeket, szegény ekzisztenciákat lelkileg, testileg kedvező helyre juttatni; birtokkeresésnél, vételeknél, a hitét-nyelvét elnyelő vadabb vidékekről jobb helyekre, testvéreik és hit-sorsosaik tömegéhez vezetni, s e mellett az oly gyakori hamis szerződéseknél s anyagi tönkremeneteleknek elejét venni; szegényházakat, kórházakat emelni, mert az átvándorolt magyarok nem ismertetvén el horvátországi illetékességüknek, ha eléri őket a végső nyomorúság, ha már a koldusbotot sem bírják, az utca árkában lehelhetik ki lelküket menedékhely hiányában.

A szlavoniai egyetemes lelkészegyesület eszméje a dunamelléki lelkészek, főleg pedig a külső somogy-bácsi egyházmegyei közgyűlés²⁾ félreértése, felületos, nem mélyen járó áttekintése, bizonyos féltékenykedése, úsdi csökönyössége, többek nem törődömsége miatt megbukott.

A dunamelléki lelkészek és iskolák a missiót energikusan közelő Dunántul közbejárásával³⁾ és intézkedéseivel a Julián-egyesülettel kapcsolatban anyagilag rendbehozván, ma már feledve minden. Az eszme megbukott a protestantismus egyik nagy hibája, az ünfejtű, szakadozó természet szerint.

Amaz eszméknek igénytelen munkása a múlt évben már nem személyesen, hanem körlevélben kereste meg a dunamelléki szlavoniai lelkészeket, hogy legalább a budapesti lelkészi kongresszusra necsak úgy önkényesen menjen fel egyik vagy másik lelkész, hanem az egyetemesség (izolált szanaszét-szórtság) bizzon meg valakit a képvisellel, hogy ezzel is jelezve legyen az összetartás(?). Még csak válasz sem érkezett e körlevélre.

¹⁾ Még ezen időben Magyarországon szó sem volt egy egyetemes ref. lelkészi egyesületről.

²⁾ Újvidéken egy időben érkeztek a szlavoniai lelkészek, és tartatott meg az egyházmegyei közgyűlés, ahol a daruvári lelkész a többi szlavoniai lelkészek erős unszolására eszméit a nyilvánosság előtt előadta. Azért sorolom fel e rendkívül fontos eszmének e lényegtelen mozzanatát, mert nem tudható, hogy e szerény dolgozatot a jövőben ki használná fel a horvát-szlavonországi ev. egyházak és a missió történelének megírásához.

³⁾ A missió apostola Antal Gábor, dunántúli ref. püspök sorba járta be a dunamelléki szlavoniai egyházakat, hogy régi bajaikon segítsen.

Am ha egy ilyen egyesület sem valósulhatott meg, pedig létjogosultságát ime utólag igazolja az utóbb megindult egyesülési mozgalom Magyarországon, mennyivel inkább hajótörést szenvedne egy tágabb hatáskörrel felruházott külön szlavoniai egyházmegyének, vagy kerületnek szervezése.

Ennek megalakítását lehetetlenné teszi a politikai helyzet, az elszakadástól vagy elszakítástól való félelem.

Ha az orvos megvizsgálja a beteget, vagy az építő az épületet, tudománya rideg törvénye szerint megállapítja a javítandó hiba diagnózisát és a gyógyszert, vagy eszközöket. Ha az illető aztán bármi magában véve alapos okból is a diagnózis szerinti rendelkezésnek eleget nem tehet, ez a rideg törvényt meg nem változtathatja. Így vagyunk a horvát-szlavon missióval is. Két ország küzd itt egymással, az egyik a világból való erős nemzeti érzéssel, két polussal: az egyik polus az elnyelő horvát, a másik a megtartó magyar. A másik ország nem a világból való. Ha szorosan evangéliomilag a lényegét tekintjük, hivatásunk felül emelkedni a vér és nyelv ellentétein.

Egy közvetlen localis szervezet míg egyrészt intenzívebbül gondolhatná a megtartandó nyájat, másrészt közvetlenebbül képviselhetné annak sajátos ügyeit.¹⁾

De egy ilyen helyi szervezet (egyházmegye vagy kerület, avagy ezeknek hiányában egy alesperesféle, elnökkel ellátott egyetemes lelkészi egyesület) könnyebben megnyerhetné azokat a nem ev. hitv. laikusokat és papokat (r. kath., gör.-kel), kik titokban egyházunkhoz vonzódnak. És ha a terjeszkedés feladatának logikai vonalát a végső határig meg akarnánk nyújtani, egy külön önálló horvát-szlavon ev. egyháznak kellene léteznie, a magyarok megtartását is szolgáló egyházon kívül, hogy ez nemzeti szervével, nyelvével visszahódíthatná az ellenreformáció idejében elvesztett horvát ev. egyházakat.

Ismétlem, a tudományos szaklapba a rideg következtetésnek mellétekintetek nélkül való mathezise szerint irok és a fegyelmezett agyu tudományos olvasó is okvetlen fenti következményekre jut.

¹⁾ Megfontolandó az az állapot, hogy a horvát kormány ujabban egyházi törvényeket, rendeleteket hoz, anyakönyveket vizsgál, ezen ügyekben helyre igazít vagy büntet. Mindezen és más egyházi ügyekben bizonyos antipathia és kényelmi szempontból az illetékes magyarországi esperes, sőt püspök mellőzésével, a horvát politikai hatóságok útján közvetlenül a lelkészekkel érintkezik, holott az anyakönyvvezetés itt nem polgári, hanem egyházi; az új törvényekről, rendeletekről azonban sem a magyarországi főhatóságokat, sem a lelkészeket nem értesíti, holott a szlavoniai esperességgel bíró ág. ev. egyházmegyével ilyen és más ügyekben otthonias érintkezéseket folytat. Továbbá felesleges részleteznem a kormány kezelésében levő házassági válóperek bizonyalmait. Még csak annyira sem vagyunk, hogy a horvát kormánynál egy lelkészjellegű, állandó közvetítőt alkalmaznánk, amint ezt a róm. katolikusok teszik, pedig ezeknek Zágrábban püspökük is van.

Hogy a kényszerfűtő erővel fellépő fenti következtetéssel lázongva kél harcra nemzeti érzésünk, mint ezen ország érdeke, ama másik világ érdekével, hogy emennek csorbitásával is összeegyeztetni óhajtjuk a magyar nemzeti érdekeket az evangélium érdekével: az mig földönlevő emberek vagyunk, olyan természetes, mint az anya- vagy testvérszeretet.

És gondolatbeli egyenletünkben nem maradhat ki az a nem csekély érdek sem, hogy csakis egy magyar érzésű és nyelvű egyházszervezet alkalmas a magyar ev. hitűek megtartására. Idegen és ellenséges nyelv elzárná előlük a „hit hallásból vagyon“ stb. ige megvalósulását, és így magát az érthető, ható evangéliumot is, annyival is inkább, mert természetes vérbeli érzésük megzavartatván, romba döntené az ev. érzület összhangját is. A horvát-szlavonországi ev. magyarok megtartása tehát csakis egy magyar érzésű és nyelvű egyház kebelében lehetséges. Ez az axioma azonban nem zárja ki az előbb kifejtett szlavoniai, de magyar érzésű és nyelvű szervezetet. Ugyde a lehetőség vonala oda nyújtható, hogy a horvát-szlavon területen lakó ev. magyarok, egy a magyarországitól függetlenül különvált magyar nyelvű egyetemes egyházat alkothatnak. Ámde e gondolatbeli számarányba odavegyül a minus, ami nem más, mint azon veszedelem, hogy a magyarországi egyetemes egyháztól elszakadt ilyen külön, független szervezet, mint a tengermenti országtól elszakadt sziget idővel bár meg is maradhat, de el is moshatja a tenger, hogy megszűnjön magyar lenni. Ám itt előlép a plus is, t. i. az, hogy ha megszűnt is magyar lenni, de megmaradt ev. lényege, sőt hatásában erősödött, mert horvát mivoltánál fogva teljesen hivatott az ev. terjesztésére.

De ha ide kellett is jutnunk a szigorú következtetéssel, még ez mindig nem oldoz fel azon hazafiai szent kötelességünk alól, hogy magyar missiónk magyar szervezetét minden erővel fentartsuk, mert a jelenleg meglévő evangéliumi területiumot egy bizonytalan reménykedés tárgyát tevő nagyobéért feláldozni nem szabad.

Ezt értsék meg éppen a közelmúltban és a jelenben is az anyegyháztól való elszakításon buzgólkodó horvát politikusok és hírlapírók.

Ám valósítsák ábrándjukat. Alkossanak a már meglévő horvát (Tordinci), több német és tót egyházakból egy különálló horvát nemzeti ev. egyházat; csatlakozzanak ehhez a római tulzással, főként a pápával elégedetlen róm. kath. papok és hívek. Beékelvén magukat a horvát nemzet kebelébe, keltsék újból életre az elmáglyázott reformációt. Ámde a magyar egyházakat hagyják meg az ő érzésük, lelkiismeretük és szükségletük szerint a magyarországi egyházzal kapcsolatban.

Hogy e kifejtés szerint is a magyar egyházaknak a mai

szervezetlen izoláltság helyett a magyarországi egyetemes egyház alárendelt, ha nem is külön püspökséggel, de legalább is esperességgel, s addig is, míg ez megvalósul, egyetemes lelkészi egyesülettel feltétlenül birniok kell, azt már lekövetkeztettük. Ezt elodázni, végképen letagadni épen olyan ábrándos tulzás az egyik végleten, mint a magyar egyházak elszakítása a másikon. Egyik se állja ki a próbát.

Ami pedig a missiói egyházak belső szervezetét illeti, itt az a szempont jó figyelembe, hogy a missió viszonyai és egyháztagjainak kvalitása nem követelik e a Magyarorszában normális viszonyok között kialakult és megállapodott rendszernek változtatását, nem szükséges-e a szent Pál-féle keresztyéni szabadság, alkalmazkodás és jogának érvényesítése?

Mert mi protestánsok kezdettől fogva nem ismerünk egy abszolút rendszert, mely egyedüli érvénnyel, változhatlan ugyanazonsággal, római kizárólagossággal eleve lehetetlenné tenne minden más rendszert. Hiszen kezdettől máig nemcsak általában a különböző reformációi egyházak egymás között, hanem ugyanazon egyházcsoport is időszakonként kisebb-nagyobb változást, sőt egészen átváltozást is mutat. Még az új testamentumban is hiába keresünk egy substilis egyházalkotmányt.

Az összes idők összes keresztyén felekezetei között az egyházalkotmányban két főirányzatot ismerünk u. m. az abszolút egyeduralmat és a királyi papság, szent nép teljes demokraciáját. Egyiktől a másikig való fokozatos haladásban különböző árnyalatok vannak: az orosz, angol és német trónsumepiscopátusán s a konszisztóriumokon; — az irwingiánusok apostoljain —; a németországi újabb keletű és egyházközségi közgyűlések nélküli presbiteriumokon; — a korlátolt zsinatpresbiteri-; a magyarországi, rosszabbul az erdélyi, még rosszabbul a régi lengyelországi küryarchikus rendszereken át le az anabaptista-quäker-féle teljes demokraciáig s még ezen is túl az individualistikus ábrándos szektákig és a keresztyéni tartalmat és szerves közösséget teljesen megszüntető német „christkatholisch“ féle ultraliberális feloszlásig.

Ha a rengeteg anyagot, az egyházak alkotmányának kavarogva hullámzó evolúcióját mélyebb abstrakciókkal átfigyeljük, menthetetlenül oly árnyalatok tűnnek elénk, melyek a királyi papság és szent nép, másrészt a hivatalbeli tagozottság (I. Kor. 12 stb.) hiányos vagy tulságos érvényesülésének egyik végétől a másikig, de mégis egymásba simuló fokozatait mutatják, hasonlóan a szivárvány egymásba olvadó színeihez. A törések egyrészt az emberi gyarlóságot; az önzést és homályos értelmet, s másrészt a földi körülmények, viszonyulatok által követelt módusokat; az egységgé össze-

gült fokozatosság pedig a differenciákon felülálló, azokon is uralkodó, minden igazságra, a bukott föld természete szerint csak lépésenkint elvezérlő isteni szellemet tárják elénk.

Minél tökéletlenebb a kor vagy a körülmény és annak egyénei, az anyaszentegyház barométeren annál inkább emelkedik a gyámkodó diakónia és alászáll a „szent nép“ kormányzati joga és megfordítva. Úgy az egyik, mint a másik irányban e barométer megváltozása rendellenes állapot.

Igy hát nincs semmi bibliai, konfessionális és logikai akadálya annak, hogy a missiói területek állapotához és körülményeihez alkalmazzuk az egyházi kormányzásnak módját.

Az előbbi tétel világosabb feltüntetéséért nyujtsuk meg a végletekig az eshetőségek vonalát. — Ez a börtönökben gonosztevőkből alakult egyházközségeken (fegyházi lelkeség), a pogányságból, emberevő vadságból nem rég megkeresztelkedett gyülekezeteken, börtönökből szabadult s más legalantasabb ekzisztenciák veszedelmes, kétes és vad jellemeiből összeverődött átvándorlási telepeken át a fejlettebb és idealistikusan egészen érett egyének társulatáig huzódik. Természetes, hogy úgy a szilárd autonomia és önkormányzat, mint ennek alábbszállítással vagy megszüntetésével a gyámkodás a körülmények szerint teljesen igazolt és egyedül célra vezető.

Különösen az újabb vándorlási missióterületek között nincs egyetlen egy sem, mely normálisan érett volna az önkormányzatra, a legtöbben az önkormányzati jogok teljes érvényesülése félszegségekre, tévedésekre, perpatvarra, önfejű akadékoskodásra, ellenszegülésekre és hátramaradásokra vezet. Az ilyen éretlen területeknek azon pontjain, ahol nincs kialakulva a sablonos egyházközségi alakzat (a leggyakoribb módus szerint nincs törlesztésre vett birtok házról-házra „összeparancsolandó“ közmunkáival, ahol nincs számadó könyv, új adók kivétele és elszámolása stb. stb.): ott békeség, széthuzás nélkül való lelki buzgólkodás, istenigéjének szomjuhozása, a lelkész iránti békés szeretet és tisztelet mutatkoznak. A mint a megalapított vagy megalapítandó anyagiak körül kialakul az önkormányzat (???) azonnal felüti fejét a sokféle gyarlóság.

Eltekintve a fentieket tökéletesen igazoló területektől (pl.: Imszovoselo, Korenicsán, míg semmijök sem volt, míg csűrben, rácoktól vett viskókban tartották lelki szomjas összejöveteleiket, lelki életük szent buzgóságát ugyan nem nem zavarta még semmi. Amint köz- és presbiteriumi, helyesebben mondva előljárósági gyűlésekre volt szükség, mert éretlenek még erre, azonnal megkezdődtek a perpatvarok stb.), — az ilyen területektől eltekintve, van Szlavóniában

Verőcze vidékén olyan több szórványból álló terület, mely évtizedeken át felfedezetlenül, tehát absolute gondozás nélkül a teljes tudatlanságba és sötétségbe merült annyival is inkább, mert róm. kat. papok által keresztelve, nevelve, a pápista templomokra adózva, hűségesen hallgatták a misét, látogatták a csodatevő bucsukat, a gyermekek és ifjak horvátul imádkozták az ocsenászt (miatyánkot) és a pozdrav Máriát (M. üdvözlét), de ev. isteni tiszteletet soha nem hallgattak, az ifjabbak ev. papot se láttak és hozzá még többen közülök súlyos börtönöket ült és még ma is szüntelen törvénykező, a faluban „fiskáriuskodó“ egykori gonosztevők.

Nos ezt a felfedezett helyet is mindjárt a kezdetben a megszokott kaptafára kellett huzni: presbiteriummal és ezen kívül egyházközségi közgyűlésekkel ellátni. Széthúzás, marakodás, teljesen leküzdhetlen, felvilágosíthatlan képtelen helyzetek, szellemi és anyagi károsodások lettek azonnal a következők, holott az első hetek alatt, a míg az egyházi élet az ige és szakramentumok szolgálatára a lelkek tanítására, a közös és magánimákra, a hit és erkölcsi buzdításokra szorítkozott, olvadozó szívek, könnyes szemek jelezték a benső felébredést és gyarapodást.

Az volna az ideális helyzet, ha az ilyen helyeken nem volna semmi financiaális ügy, a fejletlen elemeknek ez a méreg foga, ha a lelkész csak az ige, sakramentumok, katechizálás és cura pastoralis révén érintkezne egyházközségével.

Az volna az ideális állapot, ha az ilyen területek ítélőmértéke nem az volna, mintha már kész és tökéletes életműködésben levő egyház lenne, hogy mennyi anyagi eredményeket termel, hanem missiójuk aszerint íteltetné meg, hogy elő kell őket készíteni a hitre, megnyerni az ev. egyházközségeknek s abban továbbfejleszteni, mint elveszetteket, vagy veszendőket.

Természetesen a szigorú valóság az, hogy általános anyagi szegénységünk nem mentheti fel a legfejletlenebb missiói területeket sem az anyagi áldozatoktól, de meg az idealizmusra nem igen hajlandó közfelfogás a fejletlenebbektől is azonnal élő, tehát áldozatkész hitet követel, aminthogy valóban az élő hit cselekedetekben, áldozatokban is nyilvánul. A rendes és rendkívüli adókövetések, ezek beszédese és kezelése, bár nem okvetlen követeli a „presbiteriumot“ (előljáróságot) és a közgyűlést, ha figyelembe vesszük a létezett és létező centralisztikus rendszereket, de konzervatív felfogásunk követeli a legfejletlenebb területeken is a normális egyházak alkotmányát.

Azonban egészen új keletkezésű missiói pontokon semmi esetre se volna szabad mindaddig megalakítani az egyházi

előjáróságokat míg a lelkek e tisztségre nevelve, megérlelve nem lettek.

Általában a jelenlegi „presbiter-ek“ tulajdonképen csak az egyház finaciális ügyeit kezelő és ellenőrző diakonus félék. — A legtöbbnek kisebb gondja is nagyobb annál, hogy az ideális magaslatra emelkedve, valóban presbiter legyen, különösen a vándorlások forгатagának területein.

Leghelyesebb volna, ha a finaciális ügyeket valami központ kezelné, s az előjáróság és a gyülekezet így fellobbanások, izgágák nélkül figyelmét és törekvését annál inkább a lelkiekre fordítván, kifejlődnék a „presbyteri“ szent tisztségre.

* * *

Összegezem a főpontokat. Mint kifejeztettük a missió intenzivebb kormányzása és ügykezelése megköveteli az illető püspöki vagy esperesi hivatalban a teljesebb felszerelést; a házassági ügyek a róm. kath. és gör. kel. egyházakéhoz hasonló elintézési jogot s ehhez képest a horvátországi törvények módosítását; vagy egy horvátországi ref. esperességet (az ág. evangélikusok egy részének már van esperessége), mely mind a két egyházkerület (Dunamellék, Dunántúl) alá kapcsolt missiói területeket ellátná ugyan, de a felsőbb kormányzást az illető kerületeknek, illetve a magyarországi egyetemes egyházaknak hagyná meg.

Magyar nemzeti szempontból nem, de az ev. terjesztése érdekében az volna az ideális állapot, ha a magyar egyházak állapotának érintetlenül hagyása mellett kialakulhatna a horvát, német, tót, cseh ev. egyházközségekből egy külön önálló horvátországi ev. egyház is. Sok a pápasággal és rendszerével elégedetlen horvát kath. papnak és hiveinek, még a gör. keletieknek is szimpatikusabb alkalmat adna az áttérésre.

Ám ha mindezek meg nem alakíthatók is, legalább a lelkészek alkossanak egy egyetemes egyesületet, melynek elnöke lenne felruházva bizonyos képviseleti és elintézési joggal és ezen egyesületnek útján a vallásiak mellett a nemzeti érdekek is hatályosabban volnának missionálhatók mindkét érdek a gyakorlati keresztyénség szempontja alatt.

Ami pedig az egyházközségek belkormányzatát illeti, tekintettel kell lenni a különböző kvalitású területekre, hogy ott, ahol szükséges, a legalacsonyabb niveauból való kifejlesztés és gyámkodás szükséglete szem elől ne tévesztessék.

Földváry Jenő.

József története.

Jakab elbeszélése alapján keletkezett, de különösen József vénségét és halála körülményeit megvilágosító, új adatokkal is bővített története ez Józsefnek. Július 20-án, József nevenapján olvasták fel a keleti gyülekezetekben. A szentek tiszteletének a szokása hozta életre ezt az elbeszélést. Hogy pedig megbízhatóságát emeljék, egyenesen Jézussal beszéltek el a történetet. Mindenesetre merész és illetlen gondolat, de a cél érdekében ilyenre is sokszor elszánta magát a szentek tiszteletét szolgálni kívánó kegyesség. Tischendorf bizonyosságai szerint¹⁾ ez elbeszélés a Kr. u. 4. században keletkezett és eredetileg kopt nyelven írták meg. Ezen kívül arabul is felmaradt. Fordításom alapját a Tischendorfnál között latin nyelvű szöveg képezi.

Az elbeszélés a következő:

Az ács József története.

*A lényegében egy, de személyében három Isten nevében!
Az öreg ács szent Józsefnek, a mi atyánknak története.*

Áldásai és könyörgései hasznunkra vannak mindnyájunknak testvérek. Ámen.

Egész élete 111 esztendőre terjedt, e világból való kiköltözése pedig Abib (április) hó 26. napján történt. Szószólása javunkra van. Ámen.

Maga a mi Urunk Jézus Krisztus volt az, a ki ezt a történetet az 8 szent tanítványainak az Olajfák-hegyén elmondta, s vele együtt József minden cselekedetét is. A szent apostolok pedig megőrizték ezt a beszédet és írásba

¹⁾ Evangelia apokrypha Prolegomena XXXII—XXXIV.

foglalva a jerusalemi könyvtárban hagyták hátra. Az ő szöszólásuk javunkra van. Ámen.

1. fejezet.

Történt egy napon, hogy mikor az isteni megváltó mester, a mi megváltónk Jézus Krisztus, tanítványaival együtt ült és mind össze voltak gyülekezve az Olajfák-hegyén, így szólt hozzájuk:

— Testvéreim és barátaim, gyermekei az Atyának, a ki titeket az emberiségből kiválasztott. Tudjátok, hogy többször említettem előttem, hogy meg kell feszíttetnem és halnom Ádámnak és utódainak üdvéért, és hogy fel fogok támadni a halottakból. Rátok biztam pedig a szent evangélium tudományát, hogy azt az egész világon hirdessétek. És felöltöztetek benneteket mennyei erényekkel s megtöltelek szentlélekkel. S hirdetni fogjátok majd az összes népeknek a megtérést és a bűnök bocsánatát. Mert a víznek egyetlen pohara¹⁾, ha azt az ember a jövő világban megnyeri, értékesebb és nagyobb a világnak minden gazdagságánál. És egy talpalatnyi hely az én Atyám házában nagyobb és kitünőbb e föld összes javainál. Hasonlóképp egyetlen óra a kegyesek vidám otthonában boldogítóbb és értékesebb, mint ezer esztendő a bűnösök között, mivelhogy azok sirása és jajgatása nem szünetel, könnyeik meg nem állanak, és soha nem nyernek pihenést és megnyugvást. És most, én tiszteletreméltó tagjaim, menjetek, prédikáljatok minden népeknek, hirdessétek és mondjátok nekik: A megtartó bizony szorgosan keresi az örökségéhez tartozót és az igazságnak kormányzója ő. S az angyalok leverik az ellenkezőket és amazokért harcolnak az összetűzés napján. Az Úr is megvizsgál minden egyes illetlen és haszontalan szót, a mit az emberek beszélnek, s arról majd számot fognak adni. Mert a mint senki sem kerülheti el a halált, úgy mindenkinek a cselekedetei is kiviláglanak az ítélet napján, akár jók, akár rosszak voltak. Hirdessétek ezt is, a mit ma mondtam nektek: *Ne dicsekedjék az erős az ő erejében, se a gazdag*

¹⁾ t. i. az örök élet vízének pohara. Ján. 4.

az ő gazdagságában, hanem a ki dicsekedni akar, az Úrban dicsekedjék.¹⁾

2. fejezet.

Volt egy ember, József néven, a ki a betlehemi nemzetségből, Júda városából és Dávid király háznépéből származott. Ezt a tudományokban és ismeretekben való jártasságban nevelték s pappá tették az Isten templomában. A mellett az ács mesterséget is űzte²⁾. A többi ember módjára ő is megházasodott s felesége fiakat és leányokat adott neki, még pedig négy fiút és két leányt. Ezek nevei a következők: Júdás, Justus, Jakab, és Simon³⁾; a két leány neve pedig Assia és Lidia. Azután meghalt az igazságos József felesége, a ki minden dolgában Isten dicsőségét tartotta szem előtt. József pedig, ez az igaz ember, a ki test szerint atyám volt⁴⁾ és férje az én anyámnak Máriának, elment fiaival együtt a foglalkozására, az ácsmesterség űzésére.

3. fejezet.

Mikor azonban az igazságos József megözvegyült, az én áldott, szent és tiszta anyám, Mária már betöltötte tizenkettedik esztendejét. S mivelhogy az ő szülei három éves korában a templomba vitték őt, kilenc esztendőn át maradt az Úr templomában. Akkor midőn a papok látták, hogy a szent és istenfélő szűz felserdült, egymásközt beszélgetve azt mondták:

— Keressünk egy igaz és kegyes embert, a kire Máriát a férjhezmenésig rábízhatnók, nehogy a templomba maradvá történjék meg vele, a mi az asszonyokkal szokott történni, s vétkezzünk és megharagudjék ránk az Isten.

¹⁾ Jer. 9₂₃—₂₄. I. Kor. 13₁. II. 10₁₇.

²⁾ Hogy a papok kézimunkával is foglalkoztak, az a zsidóknál s általán a keleti népeknél természetes. Pál apostol is sátorkészítő, illetőleg takács volt. Arról azonban, hogy József pap lett volna, a többi apokrifus mit sem tud. Itt már kissé nagyon is merészen röpköd a József-kultusz által felizgult képzelet.

³⁾ Mk. 6₃-ban ezek a neveik: Jakab, József, Judás, Simon.

⁴⁾ Sehol nincs ilyen élesen kimondva az, hogy József Jézus atyja volt. Bizonyosága ez annak, hogy a 4-ik században is voltak még egyházi körök, a melyekben Jézus messianitásához nem kívánták meg a természetfeletti származás felvételét.

4. fejezet.

Akkor tüstént hírnökök hívtak össze 12 vént a Júda törzséből. És felírták Izráel 12 törzsének a nevét. A sors pedig az igaz Józsefre, a kegyes vén emberre esett. Akkor a papok, felelvén, azt mondták az én áldott anyámnak:

— Menj el Józseffel és légy nála a házasodás idejéig.

Az igaz József magához vette hát az anyámat és házába vezette. Mária pedig ott találta az atyja házában az ifjabb Jakabot szomorú lélekkel és csüggedten az anyátlansága miatt. És felnevelte őt. Ezért nevezetik Mária Jakab anyjának.¹⁾

Azután otthon hagyta őt József a maga házában, s elment a műhelybe, ahol az ácsmesterséget űzik. Miután pedig a szűz két esztendőt töltött el a házában, éppen 14 esztendő lett, beleértve azt az időt is, mikor József őt magához vette.

5. fejezet.

Atyám jótetszéséből és a Szentlélek tanácsából, lelkemnek valami rendkívüli vonzódásával szerettem őt és megtestesültem általa a teremtmények értelmi felfogását meghaladó csodamódon. De a foganás után három hónapra az

¹⁾ A legenda e kijelentéssel a kényes Jakab-kérdést kívánja megoldani. Az Újszövetségben három Jakabról olvasunk. 1. Zebedeus fiáról, János apostol testvéréről, aki a legrégebb s a bizalmas tanítványok egyike volt. 2. Ifjabb Jakabról, Alfeus és Mária fiáról, akit Herodes Agrippa 43/4-ben megöletett. 3. Az oszlopos, igaz Jakabról, az Úr testvéréről, akivel Pál apostol tárgyalt Jeruzsálemben (Gal. 2. Ap. Csel. 15.) A hagyomány e két utóbbit összetéveszti, a kath. theologia pedig szándékosan felcseréli. Pedig ennek ellene mond Mt. 13, 55. Mk. 6, 3., ahol Jézus édes testvéreiről van szó s ahol Jakab a legidősebb. Továbbá ellene mond az, hogy az ifjabb Jakab szüleinek nevét ismerjük. Ellene mond Ján. 7, 6., mely szerint Jézusban, míg élt, egyetlen testvére se hitt s így Jakab sem lehetett tanítvány, az ifjabb Jakab apostol tehát nem lehetett Jézusnak még mostoha testvére sem. Ellene mond az, hogy ifjabb Jakab nem Jézus anyja mellett, hanem Alfeus felesége, Mária mellett van említve. Az igaz Jakab, éppen mert Jézus testvére volt, kerül később az apostolok elé is a jeruzsálemi gyülekezetben, míg az ifjabb Jakab még csak a bizalmas három tanítvány közt sem szerepel. A két Jakabot Mária örök szüzessége érdekében azonosítják. E legenda már a Jakab családbeli helyzetét is tisztázni kívánta. Később azonban már a többi testvérről, Mária többi gyermekéről is szól, megtartva az evangéliumi hagyományt.

igaz férfiú, József, visszatért ama helyről, ahol mesterségét űzte, s mikor az én szűz anyámat terhesnek találta, felkavart lélekkel titkon szándékozott őt elbocsátani. A félelem, szomorúság és lelke szorongása miatt azon napon sem enni, sem inni nem birt.

6. fejezet.

Déltájban¹⁾ aztán megjelent neki az angyalok fejedelme, szent Gábor, álomban utasítást adván atyámnak s mondván neki:

— József, Dávidnak fia, ne félj jegyessedet²⁾ Máriát elvenni, mert a Szentlélektől fogant és szül fiat, kinek neve Jézus lesz. Ez az, aki uralkodni fog minden népen vasvesszővel.³⁾

Ezt mondván eltávozott tőle az angyal. Mikor pedig József az álomból felserkent, úgy cselekedett, a mint az Úr anygala mondotta neki és nála maradt Mária.

7. fejezet.

Azonközben aztán Augustus császártól és királytól parancs ment ki, hogy az egész lakott föld összeirassék, kiki a tulajdon városában.¹⁾ Ennélfogva az igazságos öreg József sietve magához vette szűz Máriát és Betlehembe mentek, mivel szülése küszöbön volt. József pedig beirta nevét a névjegyzékbe, mert József Dávid fia, Mária, a jegyese pedig Júda törzséből való volt. Anyám Mária aztán Betlehemben

¹⁾ Ez az adat némileg megvilágítja Máté evangéliomát. József elhatározta, hogy Máriát nyilvánosan nem cégérezze ki válólevél adásával, hanem éjjel, titkon szökkik el tőle. Az éjjeli úthoz akarván erőt gyűjteni, délben lefekszik s ekkor jelenik meg neki az angyal.

²⁾ A 4. fejezetben József még csak őrizője Máriának. Itt már, az evangéliomi hagyomány szerint, jegyese. A legendák sokszor nagyon következtelnek.

³⁾ Hogy a messiás majd vasvesszővel uralkodik a népek felett, arról szó van pl. Zsolt. 2, 9. Jel. 12, 5. 19, 15.

⁴⁾ Mint a többi tudósításban, úgy itt is össze van zavarva az általános népszámlálás a törzskönyvek pótlásával. József a névjegyzékbe csak a saját nevét írta be, mert csak a Dávid sarjait írták ez alkalommal össze. Ha általános népszámlálást tartottak volna, természetes, hogy Máriát is fel kellett volna venni a lajstromba, bármely néptörzsből származott is és nem kellett volna Betlehembe menniök, hanem lakóhelyükön írták volna be őket.

szült engem abban a barlangban, amely Jakab patriarcha feleségének, József és Beniamin anyjának Ráhelnek a sírjához legközelebb esik.¹⁾

8. fejezet.

Az ördög azonban eljött és megszállta Nagy Herodest, Archelaos atyját. Ez utóbbi Herodes volt az, aki fejét vétette az én barátomnak és rokonomnak, Jánosnak. Akkor szorgosan kerestetett engemet azt gondolva, hogy az én országom e világból való lesz. Azonban erről amaz igaz öreg József álom által megintetett. Így hát nagy hirtelen fogta anyámat, Máriát s én az ő ölében feküdtem, utitársul pedig hozzá csatlakozott Salome, azután elköltözött hazulról Egyiptomba s ott maradt egy teljes esztendőig, míg Herodes gyűlölete elmúlt.²⁾

9. fejezet.

Herodes a halál leggonoszabb nemével múlt ki,³⁾ megbűnhődvén a gyermekek kiontott véréért, akiket ártatlan létükre gonoszul kiirtott. Ez istentelen zsarnok Herodes kimultával visszatért József és az anyám Izrael földére s Galileának Názáret nevű városában telepedtek le. József pedig

¹⁾ Jézus más elbeszélések szerint is nem bent, a községben, hanem csak a község mellett, sőt Jakab elbeszélése szerint attól egy, több órányira kívül fekvő barlangban született. Ráhel eltemetetéséről I. Móz. 35, 19. azt mondja, hogy azon az úton temettetett el, melyen Efratába mennek, s mely most Betlehemnek nevezetik. I. Móz. 48, 7. pedig azt mondja: Mikor Mesopotámiából jöttem, meghalt Ráhel Kanaan földén az úton, mikor még egy mértföldnyire voltam Efratától, és eltemettem őt az Efrata útja mellett, mely Efrata most Betlehemnek nevezetik. Ez adatot közelebbről megvilágítja I. Sám. 10, 1., ahol azt olvassuk, hogy Ráhel sírja Beniamin határán Selsánál volt. Ez a hely Jeruzsálem és Bethel között az Efraim és Beniamin közé esett és azt az egész területet jelentette, melyen Kirjath Jearim és Betlehem feküdt. (Kneucker, Schenkel : Bibelllexicon.)

²⁾ Ez a fejezet majdnem minden részletében tartalmaz olyas valmit, amiben az eddig ismert tudósításoktól eltér. Ez bizonyítja legjobban, hogy nem elsőrendű forrás. Jellemző az a gondosság, amely József és Mária Jézushoz való viszonyának kidomborításában mutatkozik. Salome a Jakab evangélioma szerint bába volt.

³⁾ Herodes Jos. Ant. 17. szerint szinte elevenen rohadt el roppant kínok között.

az ácsmesterséget folytatta s keze munkájával tartotta fenn magát, mert sohasem akart idegen munkából kegyelemkenyéren élni, amint azt egykor Mózes törvénye meg is hagyta.

10. fejezet.

Utóbb az évek multával József elaggott. De semmiféle testi fogyatkozásban nem szenvedett, se látása meg nem gyöngült, se egyetlen fogát el nem vesztette a szájából, elméje sem gyöngült meg amaz egész nagy kor alatt, hanem állandóan ifjúi erővel forgolódott munkáiban s tagjai épen s fájdalomtól menten maradtak meg. Egész élete pedig 111 esztendőre terjedt, s késő vénségőig munkaképes volt.

11. fejezet.

Justus pedig és Simon,¹⁾ József idősebb flai, megházasodván, családjuk körébe vonultak. A két leány is férjhez ment²⁾ s a tulajdon otthonukba távoztak. József házában Júdás és az ifjabb Jakab maradt vissza, meg az én szűz anyám. Azonfölül velük együtt ott maradtam én is, mintha csak én is az ő gyermekei közül való lettem volna. Egész életemet vétek nélkül töltöttem el. Máriát anyámnak, Józsefet atyámnak neveztem s amit csak mondtak, mindenben szavukat fogadtam, sohasem ellenkeztem velük, hanem engedelmeskedtem nekik, amint azt a többi ember szokta tenni, akiket a föld termett. Haragra sem ingereltem őket soha, se vissza nem feleltem nekik egyetlen szóval sem, ellenkezőleg a legnagyobb szeretettel követtem őket, még a szempillantásukat is.

12. fejezet.

Azután lőn hogy elkövetkezett ennek a kegyes öreg Józsefnek a halála és e világból való kiköltözése is, amint az a többi földi emberrel is történni szokott. S mikor teste már megtört a kimúlásra, az Úrnak angyala tudtára adta, hogy itt a halál órája. Erre félelem és nagy lelki gyötrődés

¹⁾ Márk 6., szerint Jézus fiútestvérei voltak: Jakab, José, Simon és Judás. Jakabot a hagyomány Justusnak, vagyis igaznak tartotta.

²⁾ Márk evangélioma is tud Jézus nőtestvéreiről, akiknek nevét a hagyomány nem egyformán hagyta ránk. L. Theol. Szaklap IV. évf. „Jézus születése“ című cikksorozatamat.

fogta őt el. Nagy sietve Jerusálemba ment és az Úr templomába menvén, ott a szentély előtt imádkozott, mondván :

13. fejezet.

Isten, minden vigasztalásnak kútfeje, minden könyörületnek istene s ura az egész emberi nemnek, lelkemnek, értelmemnek és testemnek istene! Alázattal könyörgök hozzád Uram és Istenem, hogy ha már betöltek napjaim s itt az ideje hogy e világból kiköltözzem, kérlek, küldd el hozzám nagy Mihályt,¹⁾ a te szentséges angyalaidnak fejedelmét, s maradjon velem, hogy az én szegény lelkem nehézség, félelem és türelmetlenség nélkül váljék el az én nyomorúságos testemtől. Mert roppant félelem és hatalmas szomorúság szállja meg az összes testeket elhalásuknak napján, akár férfiak, akár asszonyok, akár barmok, akár vadak, akár a földön csúszszanak, akár a levegőben repkedjenek; — szóval az összes teremtményeket, amelyek az ég alatt vannak s melyekben érző lélek van, félelem, nagy rettegés és roppant levertség szállja meg, mikor lelkük elválik az ő testeiktől. Most hát, óh én Uram és Istenem, legyen segítségül a te szent angyalod az én lelkemnek és testemnek, míg egymástól elszakadnak. Annak az én angyalomnak az arca se forduljon el tőlem, aki az én alkottatásom napjától kezdve őrizésemre volt rendelve,²⁾ hanem inkább maradjon mellettem utitársamul, míg csak Hozzád el nem vezet engemet. Legyen az ő ábrázata hozzám szelid és nyájas s kísérjen engem békességben. Ne engedd azonban, hogy a rettenetességek szembekerüljenek velem azon az úton, melyen menendő vagyok, míg csak szerencsésen Hozzád nem érkezem. Azt se engedd, hogy az ajtónállók feltartóztassák a belépésnél az én lelkemet. Se ne állíts engem vétkeim felfedésével szégyenben a te rettenetes bírój

¹⁾ Mihály volt Izráelnek védőangyala, azért tekintette őt a zsidóság az angyalok fejedelmének.

²⁾ Weber, Jüdische Theologie c. művében sok érdekes adatot találunk ama zsidó hitre vonatkozólag, mely szerint az embernek fogantatása pillanatától fogva állandó védőangyala van, aki lelkét a testtől való elválása után az örök bíró elé vezeti. Erről az angyalról szól itt József, aki ha el nem fordul, arról tesz bizonyosságot, hogy a rábizott lelket tisztának, igaznak tekinti. V. ö. Mt. 18, 10. Ap, Csel. 12, 7.

széked elé. Ne is törjenek rám az oroslánok. Se ne borítsák el addig lelkeket a tűztenger hullámai — amelyeken minden léleknek át kell mennie —, míg előbb a te istenséged dicsőségét meg nem láttam. Isten, legigazabb bíró, ki a halandókat igazsággal és megfelelően ítéled s mindenkinek cselekedetei szerint fizetsz: óh én Uram és én Istenem, legyen velem a te irgalmasságod s világosítsd meg az én utamat, hogy Hozzád jussak. Mert Te vagy kiapadhatlan kútfeje minden áldásnak és dicsőségnek mindörökké. Ámen.

14. fejezet.

Történt aztán, hogy mikor Názáret városába haza érkezett betegségtől rongálva, ágynak esett. S itt volt utolsó napjának ideje, amint az minden emberre ki van szabva. De ez a betegség nagyon meggyötörte s úgy megszenvedett most, mint születésétől fogva sohasem. S bizonyosan a Krisztusnak tetszett így elrendezni az igaz József dolgait. Házassága előtt 40 esztendő volt, azután 49 esztendőig maradt felesége az oltalma alatt, s aztán meghalt.¹⁾ Halála után egy esztendőre birták rá a papok az én anyámat, a boldogságos Máriát, hogy őrizze őt a férjhezmenésig. Két esztendőt töltött el a házában, s Józsefnél való tartózkodásának harmadik esztendejében, életének pedig 15-ik évében szült engem e földre csodamódon, hogy semmiféle teremtmény sem képes felfogni és megérteni, csak én és az én Atyám és a Szentlélek, akik velem egy lényegűek.²⁾

15. fejezet.

Igy hát az én atyámnak, ennek az igaz öregnek élete 111 esztendőre terjedt, így szabta azt ki az én mennyei Atyám. Mikor a lelke elszakadt a testétől, Abib hónap 26. volt. Már a jeles arany vesztetni kezdte fényét s az ezüst a használattól kopni kezdett, — értem az ő szellemét és értelmét. Ételt és italt elutasított, abbahagyta az ácsolást és mit se törődött többé vele. Így történt az Abib hónap 26. nap-

¹⁾ Ezen számítás szerint József csak 93 éves volt, míg a következő fejezet szerint 111 esztendőskorában halt meg.

²⁾ Itt már könnyű felismernünk a legenda kései származását. A negyedik század volt az egylényegűség vitatásának százada.

jának hajnalán, hogy az öreg igaz Józsefnek a lelke nyugtalankodni kezdett ágyában. Azért felnyitotta száját, sóhajtott, kezét összekulcsolta és hangos szóval így kiáltott fel: ¹⁾

16. fejezet.

Jaj annak a napnak, amelyen e világra születtem! Jaj a méhnek, amely hordozott! Jaj a testnek, amely kibocsátott! Jaj az emlékeknek, amelyek szoptattak! Jaj a lábaknak, melyeken ülve pihentem! Jaj a kezeknek, melyek dajkáltak és vezetgettek, míg ifjúvá nem lettem! Mert bűnben fogantattam és bűnben kivánt engem az én anyám. Jaj az én nyelvemnek és ajkaimnak, melyek hiábavalóságot, gyalázást, hazugságot, butaságot, oktalanságot, ráfogást, ravaszságot és álnokságot termeltek és beszéltek! Jaj a szemeimnek, melyek botránkozást néztek! Jaj a füleimnek, melyek a patvarkodók beszédeiben gyönyörködtek! Jaj a kezeimnek, melyek megragadták azt is, ami joggal meg nem illette őket! Jaj az én gyomromnak és beleimnek, melyek enni kivánták a tilalmasat is! Jaj az én torkomnak, amely, mint a tűz, mindent felémésztett, amit csak talált! Jaj az én lábaimnak, amelyek gyakran járkáltak Istennek nem tetsző utakon! Jaj az én testemnek és az én szomorú lelkemnek, amelyek már az ő szerzőjüktől, Istentől elfordultak! Mit teszek, ha ama helyre érkezem, ahol a legigazabb bíró elé kell majd állanom, s ő megdorgál ama cselekedeteim miatt, melyeket ifjúságomban összehalmoztam? Jaj minden embernek, ki bűneiben hal meg! Ime ugyanaz a rettenetes óra, amely atyámat, Jákóbot is megszállta, mikor kirepült testéből a lelke, ime már engem fenyeget! ²⁾ Óh mily nyomorult és sajnálatra méltó vagyok én ma! Ámde egyedül Isten az én lelkemnek és testemnek kormányzója, ő cselekszik azokkal tetszése szerinti!

17. fejezet.

Ezek azok, amiket amaz öreg igaz József mondott. Én meg bemenvén hozzá, észrevettem, hogy a lelke nagyon fel

¹⁾ A következő fejezetek együgyű leírását adják József hosszas kimúlásának s izetlen elbeszélései az eltemetetésnek, valamint Jézus ez esethez fűzött magyarázatának s fejtegetéseinek.

²⁾ Ezeket a bűnvallomásokat kissé bajos József „szent“ voltának egyházi tanával összeegyeztetni!

van kavarva, mert nagyon aggodalmaskodott. Azt mondtam neki:

— Üdvözlégy, atyám József, te igaz ember, hogy vagy?

— Számtalanszor üdvözlégy te, óh én szeretett fiacskám! felelé ő. Engem már körülvettek a halál fájdalmai és félelmei, de mihelyt szavadat hallottam, megnyugodott az én lelkem. Óh te Názáreti Jézus, Jézus én orvosom, Jézus lelkem szabadítója, Jézus én pártfogóm. Jézus, óh te legkedvesebb név az én számban s mindazokéban, akik ezt szeretik!¹⁾ Szem, amely látsz, fül, mely hallasz, hallgass meg engemet! Én, a te szolgád, a legalázatosabban imádlak tégedet és hullatom előtted könnyeimet. Te vagy mindenkor az én Istenem, amint azt nekem igen gyakran mondotta az angyal, kiváltkép azonban ama napon, amelyen az én lelkem ingadozott, nem tudván azon eligazodni, hogy vajjon tiszta és áldott-e a viselős Mária, akit én titkon el akartam hagyni. Mikor azonban ezen tanakodtam, ime megjelent nekem álomban csudás módon az Úrnak angyala mondván:

— József, Dávidnak fia, ne vonakodj elvenni a te jegyesedet Máriát, ne is szomorkodjál, se tiszteletlen szókat ne mondj az ő fogadásáról, mert a Szentlélektől terhes és fiat fog szülni, akinek a neve Jézus lesz, mert ő nyujt szabadulást népének a bűneiből.

Uram, ne ítélj meg engem balul ebből az esetből, hiszen a te születésed titkát nem ismertem!²⁾

18. fejezet.

Mikor ezt az én atyám József elmondta, nem birt tovább sírni. S láttam, mint lesz úrrá felette a halál. Ekkor felkelt anyám, a szeplőtelen szűz és hozzám lépve mondá:

— Óh kedves fiam, már halódik ez a kegyes vén József.

— Óh legkedvesebb anyám, válaszolám neki, kik e világra születnek, az összes teremtmények így vannak alávetve az elhalás kényszerűségének, mert az egész emberi

¹⁾ Ezek a mondások csak a katholizálódott egyház valamely szerzetese szájából érthetők, de Józseftől semmiképen nem.

²⁾ Ez a halálos ágyon megújított nyilatkozat nagyon is célzatos és visszás.

nem felett jogosult a halál. Neked is, óh én szűz anyám, csakúgy mint a többi halandónak, várnod kell életednek végét. De a te halálod, csakúgy mint e kegyesé is, nem halál, hanem végnélküli élet az örökkévalóságban. A mint hogy nekem is meg kell halnom ama test szerint, a melyet tőled vettem. De rajta, óh én tisztelendő anyám, eredj, menj be az áldott vén Józsefhez, hogy lásd, mi történik, mikor lelke kiszáll a testből.

19. fejezet.

Elment hát az én tiszta anyám, Mária és belépett oda, a hol József volt. Én meg József lábához ültem, őt nézve, s már mutatkoztak arcán a halál jelei. S az áldott öreg emelt fővel és merev tekintettel nézett arcomba, de nem volt ereje hozzám szólani az őt megszállott halálfájdalom miatt, hanem sokat sóhajtozott. Én meg egy teljes órahosszat fogtam a kezét s felém fordított arcával mutatta, hogy ne hagyjam őt el. Azután rátettem a kezemet a mellére és észrevettem, hogy a lelke már a nyeldeklőjénél van s elhagyni készül a szállását.

20. fejezet.

Mikor meglátta az én szűz anyám, hogy a testét érintem, ő is megtapintotta a lábait és úgy találta, hogy már elhaltak és melegségüket elvesztették. Mondá nekem :

— Óh kedves fiam, a lábai már csakugyan kezdenek kihűlni s a hó hidegségéhez hasonlítanak.

Azután odahíván Józsefnek fiait és leányait, mondá nekik :

— Jőjjetek valahányan vagytok, lépjetek atyátokhoz, mert bizonyos, hogy most vége van.

Felelvén Assia, József egyik leánya, mondá :

— Jaj nekem, fivéreim, hiszen ez ugyanaz a betegség, mint az én kedves anyámé volt!

S jajongott és sírt, miként József többi gyermekei is. Én pedig és anyám Mária is, együtt sírtunk velük.

21. fejezet.

Akkor déli irányba fordítva szemeimet, láttam hogy a halál már közeledik s vele az egész gyehenna, körülvéve

hadaival és csatlósaival. Ruhájuk, arcuk és szájuk mind tüzet szórt. Mikor atyám József látta, hogy egyenesen rátörnek, szemei könnybeborultak, s ugyanakkor feltűnő módon sóhajtott. Mikor láttam az ő nehéz lélekzését, elűztem a halált és az őt kísérő szolgálóknak seregét. És felfohászokodtam az én jóságos Atyámhoz, mondván:

22. fejezet.

— Óh Atyja minden irgalomnak, szem, a ki látsz, fül, a ki hallasz, hallgassd meg az öreg Józsefért való könyörgésemet és imádkozásomat és küldd el angyalaid fejedelmét Mihályt, meg Gábort, a világosságnak követét s angyalaidnak teljes világosságát, s az ő egész seregük menjen az én atyámnak, Józsefnek a lelkével, míg hozzád nem vezérelük azt. Ez az az óra, melyben irgalomra van szüksége atyámnak!

Én pedig azt mondom nektek, hogy az összes szenteknek, szóval minden e világra született embernek, akár igazak, akár gonoszak legyenek is, meg kell a halált kóstolniok!

23. fejezet.

Mihály és Gábor el is jött atyám, József lelkéért és magukhoz vévén azt, ragyogó takaróba göngyölték. Így került a lélek az én jóságos Atyám kezébe, és ő békét adott neki. Gyermekai közül sem vette azonban észre senki, hogy már elhunyt. Az angyalok pedig megvédelmezték lelkét a sötétség szellemeitől, a melyek útban voltak, s míg csak a kegyesek hajlékába nem vezették őt, folyton dicsőítették Istent.

24. fejezet.

A tetem pedig ott feküdt elnyujtva és élettelenül. Ezért befogtam kezemmel a szemeit, lezártam a száját és szűz Máriának mondván:

— Óh anyám, hova lett az ő művészete, a melyet egész életén át kifejtett, míg e földön élt? Ime odavan, mintha sohse létezett volna!

Mikor meghallották a gyermekei, hogy ezt mondtam az én tiszta szűz anyámnak, megtudták belőle, hogy már kimúlt és nagy siránkozással jajongtak. Mondám nekik:

— Bizony a ti atyátok halála nem halál, hanem örök élet, mert megszabadult e világ nyomorúságaitól az örök nyugalomba tért át, mely soha el nem múlik.

Mikor ezt meghallották, sírván megszagatták ruháikat.

25. fejezet.

Mikor Nazaret városának és az egész Galileának lakosai gyászuokról értesültek, hozzájuk sereglettek és a harmadik órától a kilencedikig sírtak. A kilencedik órában pedig mind bementek József kamarájába, s kihozták a tetemét, miután előbb a legfinomabb kenőcsökkel bebalzsamozták. Én pedig Atyámhoz a menyeeiek imájával könyörögtem, ugyanazzal, melyet kezemmel kikerestem, mielőtt még szűz anyám, Mária testében hordozott. Alig fejeztem be s mondtam ki az áment, angyalok nagy serege jelent meg, s én kettejüknek megparancsoltam, hogy terítsenek ki ragyogó lepelt és az áldott öreg József tetemét göngyölgék bele.

26. fejezet.

S Józsefhez szólva mondám :¹⁾

— Ne uralkodjék benned a halálnak szaga és bűze, se férgek soha ne keletkezzenek a te testedből. Ne töressék meg egyetlen tagod sem, se egyetlen hajszál ne változzék meg fejedben ; ne is múljék el valaha a te tested, óh atyám, József, hanem maradjon ép és romlatlan egész az ezeréves lakomáig. És ha a halandók valamelyike a te emlékezetednek napján gondol áldozásra, azt én megáldom és megfizetek neki a szűzek gyülekezetében.²⁾ Aki pedig az ő kezeinek munkáiból eledelt ad a szerencsétleneknek, szegényeknek, özvegyeknek és árváknak azon a napon, a mely a te emlékezetednek szenteltetik, s adja azt a te nevedben, annak egész életén át ne legyen semmi jóban fogyatkozása. Sőt a ki csak egy pohár vizet vagy bort nyújt is a te nevedben az özvegynek vagy árvának, neked adom azt át és vele együtt vezetnek majd be az ezeréves lakomára. S minden egyes embert, a kinek gondja lesz a te emlékezetedre

¹⁾ Úgy látszik, itt találjuk e történet keletkezésének titkát s célzatát: József tisztelésének, emlékezete megszentelésének akart valamelyik barát e mondával alapot rakni.

²⁾ Vagyis az igazak, üdvözültek között.

szentelt napon az áldozásra, megáldok és megjutalmazok a szűzek gyülekezetében; az egyet harminccal, hatvannal, százszal viszonzom. Aki pedig megírja a te életednek történetét, munkáidat s e világból való kiköltözésedet, s feljegyzi ezt az én beszédemet, azt a te védelmed alá adom, egész életére. Ha pedig a lelke kiszáll a testéből, s maga is elhagyja e világot, bűneinek lajstromát elégetem és semmiféle büntetéssel nem sújtom őt az itéletnek napján, hanem átmev a tűznek tengerén és azon kellemetlenség és fájdalom nélkül halad át. Minden szűkölködő embernek kötelessége pedig, a ki nem tudja azokat teljesíteni, a melyekről megemlékeztem, hogy legalább ha fia születik, adja neki a József nevet. Így nem lesz helye soha hajlékában sem a szegénységnek, sem bármely hirtelen halálnak.

27. fejezet.

Azután összegyülekeztek a város előkelői ama helyre, a hol az áldott öreg József teteme ki volt terítve és gyászlepedőt hoztak magukkal, hogy a zsidók szokása szerint becsavarják őt. De úgy találták, hogy tartja a lepedőjét, mert annyira hozzátapadt a testéhez, hogy a mikor le akarták venni, úgy találták, mintha csak mozdíthatlan és oldhatatlan vasból volna. Még végét sem tudták sehol megtalálni, a mi a legnagyobb csodálkozásra ragadta őket. Azután kivitték őt oda, a hol a sír volt, felnyitották az ajtót, hogy tetemét atyáinak tetemei közé helyezték. Akkor eszembe jutott ama nap, melyen velem Egyiptomba ment és mindaz a szorongatás, mit miattam kiállott. Azért sokáig sirtam halála után és tetemére hajolva mondám :¹⁾

28. fejezet.

— Oh te halál, ki minden tudományt semmivé teszesz és oly sok könnyet és keserűséget okozol, ezt a hatalmat bizonyosan az én Atyám, Istenem engedte tenéked. Ádámnak és feleségének, Évának a törvényszegése miatt ugyanis az emberek mind meghalnak és a halál egyet sem kimél meg.

¹⁾ A következő fejezet azt akarja kimutatni, hogy Jézus nem a halált magát szünteti meg e földön, hanem a halál következményét: az elmulást. Elhalni mindenkinek kell, a ki keletkezett, de elmúlni csak a hitetlen fog: az igaznak elhalása az öröklétbe való átmenetel.

De senkivel sem történik meg semmi az én Atyám parancsa nélkül. Így voltak emberek, akik kilencven évig is éltek, de mégis csak meghaltak; sőt némelyek még tovább is éltek, ezeknek sem volt különbség a sorsuk, s egyetlen sem mondhatta közölük soha: „Nem kóstitam meg a halált!“ Mert az Úr ugyanazt a büntetést egyszermindenkorra szabja meg, a mint tetszett Atyámnak ezt az emberekre bocsátani. S abban a pillanatban, midőn a halál előlépve megkapja a parancsot, hogy szálljon le az égből, azt mondja: „Háborúságot viszek ellene!“ Akkor tüstént a lélekre támad, hatalmába veszi s kénye-kedve szerint bánik el vele. Mivel ugyanis Ádám nem cselekedte Atyámnak akaratát, hanem áthágta a parancsát, Atyám haragra gerjedvén ellene, a halálnak adta őt át és a halál bevonult a világba.¹⁾ Ha Ádám teljesítette volna Atyám parancsát, soha nem szállta volna őt meg a halál. Elhiszitek-e, hogy én kérhetném az én jóságos Atyámat küldjön nekem tűzes szekeret, hogy vegye fel József atyámnak tetemét és vigye át a nyugalom helyére, hogy a szellemekkel lakozzék? De hát Ádám vétke következtében szállt az egész emberi nemre a nyomorúság és a halál hatalma. Ez az oka annak is, miért kell nekem is test szerint meghalnom, az én műveimért, vagyis az emberekért, a kiket teremték, hogy kegyelmet nyerjenek.

29. fejezet.

Ezeket mondván átkaroltam József atyám tetemét és sírtam felette, de kinyitották a sírbolt ajtaját és abban atyjának Jákóbnak a teste mellé helyezték tetemét. Az egész idő pedig, mit elhunytáig eltöltött, teljes 111 esztendőre terjedt. Sohasem fájt egyetlen foga sem a szájában, sem szemének élessége el nem tompult, sem alakja meg nem görnyedt, sem erői meg nem lankadtak, hanem élete utolsó napjáig folyton űzte az ácsmesterséget. Ez a nap Abib hónap 26. volt.

30. fejezet.

Mi apostolok pedig, mikor ezeket a mi Megváltónkról meghallgattuk, vigan álltunk fel és meghajolva tisztelvén őt mondánk:

¹⁾ Róm. 5. 12.

— Oh mi megváltónk, gyakorold velünk szemben kegyelmedet, mert bár most az örök élet beszédét hallottuk, mégis csodálkozunk, óh mi megváltónk, Énoknak és Illésnek a sorsán, a kik halálnak egyáltalán nem voltak alávetve.¹⁾ Hiszen mind e mai napig az igazaknak székében ülnek s testük sem látott romlandóságot. Amaz igaz ács József pedig testileg mégis csak a te atyád volt. Azt parancsoltad ugyanis, hogy elmenvén az egész világra, hirdessük a szent evangéliomot és azt mondtad: „Hirdessétek atyámnak, Józsefnek a halálát is nekik és évenként szent ünnepnapot szenteljetez neki. Aki pedig e beszédből bármit is elvesz vagy hozzátesz, vétkezik“. Csodáljuk hát, hogy mikor téged Bethlehemben történt születésed napjától kezdve József az ő test szerint való fiának nevezett, miért nem adtál neki azokhoz (t. i. Énokhoz és Illéshez) hasonlóan halhatatlanságot, mikor te magad is azt mondod, hogy igaz és szent volt?

31. fejezet.

Megváltónk azonban így felelt:

— Atyám jövendőlése természetesen betelt Ádámon az ő engedetlensége miatt. És minden az én Atyám akarata és intése szerint történik. Azért ha valaki Isten akaratát mellőzi és cselekszi az ördög akaratát, bünt követve el, meghosszabbítja életét, nevezetesen azért tartatik meg, hogy hátha bűnbánatot gyakorol és meggondolja, hogy a halál kezébe kell kerülnie. Viszont ha valaki jó cselekedetekre törekszik, annak az élettartama is meghosszabbittatik, hogy

¹⁾ A következő fejezetekben most még ezt a problémát vizsgálja meg Jézus. Ha még az ő atyjának is meg kellett halnia, ha sem Mária, sem ő maga nem kerülheti ki a természeti törvényt, akkor az Ótestamentumnak Énokról és Illésről szóló tudósításai vagy meg nem állhatnak, vagy pedig Jézusnál is nagyobb és szentebb alakokról szólnak. Hogyan igazodhatunk el ebben a dologban, azt fedi fel előtünk az elbeszélés hátralévő része. Az Ótestamentom elbeszélésében sem kételkedhetünk, de a halál kényszerét is fel kell tartanunk. A probléma megoldása a 31. fejezetben található. Minthogy Énok és Illés a legkegyesebb emberek voltak, ezért ők a lehető legtovább élnek: a világ végső megsemmisüléséig. Akkor azonban csendes, világon fölül lévő otthonukból nekik is elő kell jönniök és meg kell halniök. Pál apóstol ezzel ellentétben azt hitte, hogy a világ végén a még élő emberek egyszerűen csak átváltoznak: halandó testük egyszerre csak halhatatlanná válik.

ha hire megy késő vénségének, kegyes emberek vegyék őt példának. Ahol azonban olyan embert láttok, akinek lelkét a harag elkábitja, annak napjai megrövidítettnek, mert ezek azok, akik éltük virágjában múlnak ki. Így hát amit csak Atyám az emberek flairól jövendőlt, minden dologra nézve be kell teljesülnie. Ami pedig Énokot és Illést illeti, hogyan maradhattak meg mind e mai napig ugyanazon testnek birtokában, amelyben születtek, és ami atyámat, Józsefet illeti, akinek nem volt megadva, hogy úgy, mint azok, a testében maradjon: azt mondom, hogy ha sok ezer esztendeig él is az ember e világon, valamikép mégis kényszerül az életet halállal felváltani. S azt mondom néktek, testvéreim, hogy az idők végén azoknak is meg kell jelenniük a világon s életüket be kell fejezniük, nevezetesen a szorongatás, nyomorúság és félelem napján. Az antikrisztus ugyanis négy testet öl még meg s azok vérét vizek módjára ontja, ama szégyen miatt, melynek ezek őt ki fogják tenni, és ama gyalázat miatt, melynél fogva, mikor istentelensége kinyilvánul, mint élők fogják őt kicégérezni.

32. fejezet.

— Oh Urunk, Istenünk és Megtartónk, — mondánk, — melyik az a négy, akikről azt mondod, hogy az antikrisztus elpusztítja a megszegényítés miatt?

— Ezek Énok, Illés, Schila és Tabita, válaszolá a Megváltó.

Mikor ezt a beszédet Megváltónktól meghallottuk, megörültünk és felugráltunk s a dicsőség és hálaadás minden jelével elhalmoztuk a mi urunkat, istenünket, megváltó Jézus Krisztusunkat. Ő az, akit megillet a dicsőség, tisztelet, méltóság, uralom, hatalom és magasztalás, valamint vele a jószágos Atyát és a Szentleket, aki éltet most és mindörökké. Ámen.

Raffay Sándor.

Lapszemle.

„*Religion und Geisteskultur.*“ Mult évfolyamunk 2. számában ismertettük ezen, az 1907. év elején megindult új évnegyedes folyóiratnak programját, mely a címben jelzett két alapvető fogalomnak s az ezen fogalmak viszonyában rejlő főfontosságú problémának egész körére kiterjed s az e körben való közös, harmonikus munkálkodásra, az itt felmerülő kérdések szakszerű, de a művelt közönség igényeinek megfelelő tárgyalására igyekszik összegyűjteni a legkülönbébb tudományszakok, a különféle theologiai és bölcséleti irányok képviselőit, hogy ily módon a kérdések minden oldalú megvitatása alapján az olvasókat önálló ítéletre és elfogulatlan állásfoglalásra segítse és képesítse. A program szép és fontos hivatást jelez. Hogy a folyóirat, melyet megindulásakor örömmel üdvözlöttünk, fennállásának első évében mennyire felelt meg hivatásának, arról tanuskodjék a következő ismertetés. Természetes, hogy e helyen az összes cikkeket nem ismertethetjük részletesen; de már azzal is jó szolgálatot véltünk tehetni tisztelt olvasóinknak, ha a fontosabb cikkeknek alap gondolatait közöljük.

Mindjárt az 1. szám első cikkében *Eucken* Rudolf, a jeni egyetemnek immár világhíre szert tett bölcselőtanára, kinek munkái főképp a vallásbölcsélet terén bírnak fontossággal, általános elvi szempontból foglalkozik a vallás és a kultúra egymáshoz való viszonyával, A viszony történetének rövid áttekintése után helyesen utal arra, hogy e viszonynak a kérdése tulajdonképpen a világnézet kérdése s mint ilyen csak egy világnézet egészének keretében nyerhet kielégítő megoldást. Saját felfogását a következő általános ítéletben juttatja kifejezésre: A vallás és a kultúra épügy függetlenek kell hogy legyenek egymással szemben, amint viszont mindegyik saját gyarapodása érdekében a másikra van utalva. Ebben az ítéletben kétségkívül mély igazság rejlik és csak örülhetünk, ha egy oly mély gondolkodó aminő *Eucken*, finom vallásos érzéssel hangsúlyozza a vallásnak a kultúrával szemben való önállóságát s kijelenti, hogy aki amaszt emennek bármily fontos eszközévé alacsonyítja le, az a vallásnak nemcsak erejét gyengíti, hanem igazságát is veszélyezteti; majd erőteljes vonásokban tünteti fel azokat a mozzanatokat, a melyek a kultúrától a valláshoz és viszont a vallástól a kultúrához ve-

zetnek; de azt hisszük, hogy a keresztyén kulturideál a vallást és a kultúrát még bensőbb viszonyba hozza egymással, a midőn a keresztyénség legalább mint evangéliomi keresztyénség, a kultura terén való működést istenrendelte kötelességnek, tehát istenszolgálatnak, a kultura igazi javait és viszonyait pedig isteni áldásnak tekinti s a kultúrmunkával az ember számára meghódított világot az emberrel együtt Istennek rendeli alá.

Mayer E. W. strassburgi theologiai tanár. „Vallás és ismeretelmélet“ című cikkében reá mutat az ismeretelméleti kutatásoknak és álláspontoknak a vallásos meggyőződés szempontjából való fontosságára, a mennyiben szerinte az ismeretelméleti állásponttól függ, hogy miként ítéljük meg egyrészt a vallásnak a tudománynyal szemben való önállóságát, másrészt vallásos szempontból a tudomány értékét. Ezen ítéleteknek különféleségét illusztrálja azután egyfelől a realismus, másfelől a subjectiv idealismus ismeretelméleti álláspontjairól s bár maga az utóbbi felé hajlik, okosan óv a skepticismustól s annak apologetikus kihasználásától. A keresztyén hívőnek nem áll érdekében a tudomány skepticismusa.

Kevésbé tarthatnak számot általános érdeklődésre *Höfding* kopenhageni philosophusnak „autobiographikus és antikritikus megjegyzései saját vallásbölcseletéhez“ (németül megjelent 1901), mely nagyon általánosan és nagyon egyoldalúan a vallás lényegét az életértékek fenntartására irányuló törekvésben keresi. Ellenben ismét vonzóan ad számot *Class*, müncheni tanár azokról a benyomásokról, melyeket Athén és Róma romjainak és emlékeinek szemlélete benne keltett, s a történelem változó tüneményeit az eszme világításába helyezve *Athén*-ben a maga nagy embereivel és ezek tökéletes műalkotásaival a világtörténelem egyik, — *Rómában* pedig a hatalmi érdeknek minden ízében következetes kifejtésével és történelmőnek szinte kézzelfogható pragmatismusával a világtörténelem másik nagy paradigmáját látja. — És *Jeruzsálem* — van-e ennél nagyszerűbb paradigmája a világtörténelemnek?

*Magnus H.*¹⁾ boroszlói orvostanár azt igyekszik bizonyítani, hogy „az Istenben való hit és a modern tudomány mechanikus természetfelfogása“ nem zárják ki egymást; mert a mechanikus felfogás csak az érzéki tapasztalat utján előttünk ismeretes világra terjed ki, holott az csak egy — talán nagyon kicsiny — része a létezők összességének, és az a másik rész az érzéki tapasztalatra és a tudományra nézve hozzáférhetetlen lévén, tág tér marad a vallásos hitnek és meggyőződésnek. Ez a fejtegetés aligha találja el azt a pontot, amelyen a kérdés tulajdonképen megfordul, és még égetőbbé válik a kérdés a történeti vallásokra s különösen

¹⁾ Meghalt 1907. április hó 14-én.

a keresztyén vallásra nézve ott, ahol a mechanistikus felfogást a természettudomány teréről a történettudomány terére is átviszik.

Franke H. liegnitzi lelkész még tovább megy, amidőn „monismus és monotheismus“ című cikkében a monismus és a monotheismus összeegyeztetésére törekszik, a monismust természetesen nem a Häckel-féle; hanem abban az értelemben véve, a mint az a dualismussal szemben az összes lét számára egyetlenegy alapelve, ősforrást vesz fel s a mennyiben ezt Istenben keresi és találja, annyiben a monotheismussal összeegyezteti ugyan, de a midőn Istennek transcendens létéről lemondani hajlandó s Istent a világba, illetőleg a világot Istenbe foglalja bele, határozottan a pantheismus sodrába jut, a mint az különösen Spinoza magasztalásában és a természeti s természetfölötti közt levő különbség eltörlésében nyilvánul.

Tekintve az előbbi cikkirő pantheistikus hajlamait, épen a megfelelő helyen következik *Kowalewski*, königsbergi egyetemi magántanár „adalékok a pantheismus kritikájához“ című cikke, mely a pantheismus bírálatára főkép a következő érveket hozza fel: 1. A pantheismus istenfogalma a világ fogalmával való egybefoglalás által sem válik oly pozitívá, a mint azt a pantheismus hirdeti, mert, a mint Kant kimutatta, a világ mint ilyen szintén túlesik a lehető tapasztalat határán. 2. Egy a világ felett álló Istennek fogalmából nem következik, hogy az az Isten önkényesen nyúl bele a világ törvényes rendjébe, sőt csak egy a világ felett álló absolut szellemi hatalom biztosíthatja a világfejlődésnek célirányos haladását a Reinke-féle „dominánsok elméletének“ analógiája szerint. 3. A világtörvények rendszere csupán potenciális, nem pedig actualis változhatatlansággal bír és a tapasztalatunkra nézve hozzáférhető világban épen nem tűnik fel oly tisztán, a mint azt a természettudományok idealizáló schematismusa után várnunk kellene. 4. A világnak Istennel való egybefoglalása mellett a világfejlődésnek disharmonikus elemeit is vagy Istenre magára kell visszavinnünk mint forrásra, vagy pedig azokat optimistikus módon szépítgetnünk. 5. A pantheismusnak nem lévén személyes istene, életteljes vallásos viszonynak alapjául nem szolgálhat. Különösen ez utóbbi érv sújtja a pantheismusnak azon finomabb alakjait is, melyeket Spinoza vagy Fichte (ethikai pantheismus, Isten = erkölcsi világrend) rendszereiben találunk.

Végül *Vierkandt*, berlini egyetemi magántanár egy éles dialektikával megírt cikkben a példákknak egész tömegén értékképzeteink irracionális jellegét „mutatja“ ki.

A 2. szám első cikke magától a kiadótól, *Steinmann*, gnadenfeldi (itt van a herrnhuti testvérgyülekezet seminariuma) theol. tanártól való s „a történeti vallás problémáit és nehézségeit“ tárgyalja. A nehézségeket főkép a következőkben látja: erőteljes, egészséges személyes vallásosság csak valamely határozottan ala-

kült történeti vallás talaján fejlődhetik ki és mégis a vallásnak történeti és egyéni személyes elemei között nem ritkán oly feszültség támadhat, mely mindakettőt veszedelemmel fenyegeti. Közlebről előfordúl az az eset, hogy a vallási tan, mely eredetileg nem egyéb, mint a vallási tapasztalatnak természetes kifejezése és felszólítás hasonló vallásos tapasztalatra, az áthagyományozás útján elvesztheti a vallásos tapasztalattal való ezen összefüggését s az eleven vallásosság helyébe bizonyos hagyományos tanoknak a külső tekintély és megszokás alapján való elfogadása lép. Egy másik nagy nehézség akkor áll elő, ha ez a világgép, melyhez a hagyományos vallási tannak képzetei fűződnek, az idők folyamán meghaladottá válik, a mikor is megtörténhetik, hogy azok, akik a régi világgéphez vallási okokból ragaszkodnak, a való világban idegenekké válnak, míg azok, a kik az új világgépet elfogadják, hajlandók a hagyományos vallási tant mindenestől elvetni s a történeti vallással általában szakítanl, holott ezzel elszakadnak azon eleven erőktől is, melyek a történeti vallásban rejlenek. Eme nehézségek és problémák megoldását Steinmann abban az irányban keresi, hogy a teológiának és egyháznak elméletileg és gyakorlatilag folytonosan kell dolgoznia azon, hogy a vallási tan csakugyan ne legyen más, mint a vallási tapasztalatnak tiszta és eleven kifejezése és hogy mindinkább gyarapodjék azoknak a száma, akik önálló vallásos tapasztalatra jutnak, ha ezt talán különféle alakban fejezik is ki.

Pöhlmann (Nürnberg) „a vallásosság, erkölcsiség és socialismus“ egymáshoz való viszonyát tárgyalja s azt igyekszik kimutatni, hogy e három szorosan összetartozik, nevezetesen, hogy az életteljes vallásosságból természetes módon fejlődik ki az igazi erkölcsiség, valamint az egészséges socialismus. Mit szólunk azon eszméjéhez, hogy az erkölcsiség ápolására vallási alapon és sociális irányban egy nagy szervezetet kellene alkotni, az egyház mellett, de ezzel barátságos viszonyban?

Häring, tübingeni theol. tanár egy világosan és melegén megírt szép cikkben, mely a referensben kedves személyes emlékeket idézett fel, fejtegeti „a vallási individualismus jogosultságát és határát.“ Szerinte a vallási individualismus a keresztyén embernek ős- és alapjoga, melynél fogva az örök szeretet Istenével személyes viszonyban, személyes közösségben él: de a hol a vallási individualismus joga gyökerezik, ott vannak megvonva korlátai is: a szeretet személyes Istenének gondolatában, mert az az Isten nem csupán az „én Istenem“, hanem a „mi Atyánk“, tehát Istene, atyja a mi embertársainknak is, akik azáltal testvéreinkké válnak, mint velünk egyenlőjoguak. Itt vannak az individualismus korlátai, melyeket az egészséges individualismus az által mul felül, hogy a neki adott talentumokkal szeretetből szolgálja embertársainak. a közösségnek javát, üdvét. Ebbe az eszményi világításba helyezi azután Häring a gyakorlati vallásos-

egyházi életnek egyes kérdéseit, főképp a lelkeszi tanszabadság kérdését.

Glatz, debruni lelkész egy rövid, de tartalmas cikkben az ősvallás kérdését fejtegeti és az ősvallást, szemben a tisztán evolutionistikus felfogásokkal, Müller Miksa nyomán bizonyos „relativ monotheismusban“ keresi, melyben nemcsak a magasabb vallási fejlődésnek, hanem a polytheismus kifejlődésének lehetőségei benne rejtettek; egyszersemind felmutatja ezen hypothetikus ősvallásnak főbb nyomait egyes történeti vallásokban.

Bauch, hallei egyetemi magántanár szigoruan módszeres, de kissé formalistikus és nehézkes cikke a „szellemi kultúra fogalmát“ igyekszik tisztázni. Figyelmet érdemel ez a meghatározása: Míg a természet az a lét, mely általános törvények szerint pusztán mechanikailag van meghatározva (Kant), addig a kultúra az a lét, mely általános törvények szerint *célszerűen* van meghatározva, a cél alatt értve a céloknak azt az egész rendszerét, mely a kulturerberiség előtt mint megvalósítandó eszmény és feladat áll. A szellemi kultúra fogalmában egyenlő súlyt helyez az értelmi, ethikai és aesthetikai képzésre, a jellemnek sokoldalú és egységes fejlesztésére. Hiányúl kell felrónunk, hogy e vallás jelentőségét a szellemi kulturára, nézve nem tárgyalja, hanem a helyett Wobberminre utal. (*W. Der christliche Gottesglaube in seinem Verhältnis zur heutigen Philosophie und Naturwissenschaft* 2. kiadás 1907).

A 3. számban mindenekelőtt *Troeltsch*, heidelbergi tanár, az ú. n. vallástörténelmi iskola feje, vallástörténelmi, lélektani és ismeretelméleti alapon vizsgálja a hit fogalmát, ismeretelméleti értékét, a tudományos megismeréshez való viszonyát és végül reá mutat a hívő és a tudományos irányzatoknak ingalengésszerű váltakozására a különböző korszakokban. Troeltsch ezen fejtegetéseiben is jellegzetesen jut kifejezésre az ő általános theologiai positiója, melynek sajátása tulajdonképen a tisztán immanens fejlődési tényezőket elismerő modern evolutionismus minden következményeinek és postulatumainak a keresztyénségre való korlátlan és tartózkodás nélküli alkalmazásában áll, — sajátos positió nem általában, hanem inkább csak mint *keresztyén theologiai* positió. E szerint a hit az isteni kijelentésben való hit ugyan, de maga az isteni kijelentés nem más, mint a hitnek az a hatványozott ereje, mely a nagy vallásos geniusok, herosok személyiségéből mint gyújtó és gyújtópontokból kisugárzik. Maga ez a hit mindenkor, még a legmagasabb fokon is, szükségképen mythikus, symbolikus alakban fejezi ki magát s a theologia nem egyéb, mint a naiv vallásos mythosnak a tudomány általános fogalmaival való összekötése, melynek jogosultsága lényegileg abban áll, hogy a világnak és életnek utolsó nagy problémáival szemben, bármily exact tudományos alapon indulunk is el, csak a hitszerű meggyőződés alakjában tudunk határozott állást foglalni és e legfőbb problémákról álta-

lában csak többé-kevésbé mythikus, symbolikus alakban tudunk beszélni, akár tudatában vagyunk e ténynek, akár nem (V. ö. Sabatier symbolismusát) Troeltsch ezen állításaival szemben csak szélesebb keretben mozgó kritika alapján foglalhatnánk állást, mint a mely itt rendelkezésünkre áll.

Walther Frigyes, stuttgarti lelkész „új elmélet a vallás lényegéről“ kissé nagy igényű cím alatt a vallásnak és keresztyénségnek az értelmes gondolkodás szempontjából való jogosultságát azzal igyekszik bizonyítani, hogy a vallásos gondolkodás épúgy mint minden emberi gondolkodás az embernek közvetlen élet-tapasztalatában szerzett s fokozatosan tisztuló fogalmait alkalmazza az életnek új jelenségeire, itt a nagy világfolyásnak az embert érintő tényeire s az ezekben megnyilatkozó világfeletti hatalomra, úgy hogy azokban a fogalmakban, melyeket a különböző korokban a különböző népek és vallások ezen az emberi életet átfogó és vezérlő világhatalomra alkalmaztak, általában az emberiség szellemi életének fejlődése tükröződik. Ebből a szempontból a keresztyénség azért a legtökéletesebb vallás, mert nincsenek fogalmaink, melyekkel azt a világhatalomhoz való jogot úgy tudnók jellemezni, hogy az előttünk még bizalmasabbá s úgy saját életünkre, mint a kulturfejlődésre áldásosabbá válhatnék, mint ha Istent a keresztyénség egyszerű tana szerint *atyánknak* tekintjük. A positiv kijelentésfogalom itt is hiányzik.

Norström, gothenburgi tanár azt a kérdést veti fel: „milyen értelemben megváltónk Jézus?“ Nagyjában Eucken nyomain halad. A vallás lényegét az Istennel való tényleges, személyes viszonyban látja, mely az embert ujjászüli és egy magasabb, örök szellemi világba emeli. Ez minden embernek személyes ügye s épen az embernek ezen Istenhezfordulásában, ujjászületésében és ennek alapján végbemenő erkölcsi tökéletesedésében áll a megváltása. Ez tehát a szerző értelmében semmi vonatkozás szerint sem üdvtörténeti tény, hanem pusztán subjectiv erkölcsi folyamat, melyre nézve Jézus jelentősége abban áll, hogy ezt a folyamatot a századokon áthaladó hívőközösség által közvetített eleven szellemi behatásával megindítja, az embernek az Istenhez való közvetlen viszonyát előkészíti és tökéletességre viszi. A mit a szerző e felfogás korlátai között, de a személyes meggyőződés jóleső melegével a vallás nélküli kultúra ürességéről és céltalanságáról, a vallásnak, mint az Istenhez való közvetlen személyes viszonynak föltétlen értékéről, a vallásban a mystikus elemnek lényeges jogosultságáról, a keresztyénségnek jelenkori helyzetéről és feladatairól mond, azt érdemes megszívlelni vagy legalább meggondolni.

A minék az előbbi cikkben részben hiányát éreztük, azt megtaláljuk a következőben, melynek szerzője *Girgensohn*, dorpatii theol. magántanár. Egy személyes vallomás alakjában felel arra a kérdésre: „miért ragaszkodnak modern keresztyének is a Jézus

Krisztus istenségéről szóló egyházi hitvalláshoz?'' Az átélt valóságnak bélyegét viselő finom lélektani elemzéssel írja le azokat a lelki küzdelmeket, melyeken át egy modern keresztyén, ki nem elégitve az ujkori, „liberalis“ theologia által inaugurált „ujhittől“, ellenben tapasztalva a bűn erejét és Jézus bűnbocsátó, elevenen meggyőző hatalmát, oda jut, hogy ismét azzal a régi hitvallással omlik Jézus lábai elé: Én Uram és én Istenem!

A 4. szám első cikkében *Kinkel*, a philosophia tanára a giesseni egyetemen, a pantheismust úgy tünteti fel, mint átmenetet a polytheistikus felfogástól a monotheismushoz, melynek philosophiai istenfogalmát a transcendentális idealizmus értelmében a szerző egy későbbi cikkben kívánja kifejteni.

Faut (Stuttgart) azon modern felfogásokkal és törekvésekkel szemben, a melyek a transcendens Isten eszméjét perhorreszkálják s legfőjebb pantheistikus alapon keresnek egy „új vallást“, kimutatja a transcendens Istenben való hitnek jogosultságát oly módon, hogy előbb a transcendentia fogalmát megtisztítja a régi localis felfogás salakjaitól s azt inkább qualitativ értelemben veszi, úgy a mint a tapasztalati világban is a valóságnak, az életnek minden „magasabb“ köre az alsóbbrendűre nézve „transcendens“ (pl. az organikus élet az anorganikus életre nézve, az állatvilág a növényvilágra nézve stb.); majd reá mutat arra, hogy a tapasztalati élet egyes jelentős tényei, az erkölcsi jó valósága, a világfejlődés új phasisai s az emberiség szellemi életének mélységei és magaslatai (az emberiség geniusai, „próféták“) miként utalnak túl ezen az empirikus léten egy magasabb világba s követelik meg a világot átölelő, a világfejlődésnek alapját és célját magában foglaló „transcendens“ Istennek gondolatát a ki nem annyira a világra nézve, mint a kire nézve a *világ* „immanens.“ Rövidsége dacára kiváló apologetikus értékű cikk.

Schulze Márton, königsbergi theol. tanár a ritschli „jobb oldal“ álláspontjáról tárgyalja „a dogmanélküli keresztyénség követelményének jogosult, illetőleg jogosulatlan voltát.“ Jogosultnak e követelményt csak annyiban ismeri el, a mennyiben a keresztyén hit tartalmának orthodox formulázása ellen fordúl; de annál határozottabban foglal állást az ú. n. dogmanélküli keresztyénséggel szemben, a mennyiben az a keresztyén hit igazságainak világos és normatív formulázását általában feleslegesnek vagy elvetendőnek tartja. Fejtegetései közben a „vallástörténelmi iskola“ is mér egy pár jól irányzott vágást, (pl. midőn azt mondja, hogy az iskola hívei közül sokan époly igazságtalanok saját vallásuk (a keresztyénség) iránt, mint voltak a régiek más vallások iránt s a midőn magukat „elfogulatlanul“ bele élni igyekeznek más vallásokba, eltompul bennük az érzék saját vallásuk sajátosságai és fenséges tartalma iránt).

Söderblom, upsalai egyetemi tanár, a primitív népek vallásaiban különböző nevek alatt előforduló „ősapák“, „összellemekek“,

„nagy szellemek“ (Atahocan, Ahone, Nzambi, Barongu, Bájami, Mulungu, Tagn, Tangaroa stb.) vallástörténelmi jelentőségét igyekeznek megállapítani és az ő nézete szerint azok sem az ú. n. „ősmonotheismus“ maradványai, sem pedig az „ős animismus“ szerint nem értelmezhetők, hanem az istenségeknek egy egészen külön kategóriáját alkotják és abból a korból származnak, mely évszázadokkal vagy ezredekkel megelőzte a vallástörténelemnek azt a fordulópontját, a melyen az út az egyik irányban a polytheismushoz, a másik irányban az igazi monotheismushoz vezet. A magasabb fejlődésre jutott vallások között csak a chinai Sangtiban volna meg egy ilyen „ősatya“ képzetének maradványa. — A kérdést még nem tartják eldöntöttnek.

Végül *Strunz*, bécsi egyetemi magántanár közöl egy kiválóan érdekes cikket Theophrastus Paracelsusról (1493—1541) mint természettudósról, a kinek munkáit is kiadta és életrajzát is megírta. Itt csak a figyelmet legyen szabad felhívni a tudomány-és általában a kultúrtörténetnek ezen egyik legérdekesebb alakjára.

Az említett cikkeken kívül majdnem minden számban találunk hosszabb-rövidebb referádákat egyes a folyóirat programmjába tartozó egyéb tárgyakról, mint pl. a vallásbölcselet jelenkori állapotáról Németországban, Angolországban stb., valamint könyvismertetések. Bár a folyóirat cikkei természetesen nem egyenlő értékűek és felfogás tekintetében is sokszor nagy tarkaságot mutatnak, az első évfolyam gazdag tartalmán végig tekintve, méltán ismerjük el, hogy kitűzött programját lelkiismeretesen igyekezett megvalósítani s az első évfolyam biztató záloga a jövő sikernek.

Pröhle Károly.

Könyvismertetés.

A keresztyénség lényege. Szónoki egyházi beszédek alakjában írta Mészáros János, ócsai ref. lelkész I. kötet. A Krisztus.

Mi a keresztyénség lényege? Kit nem érdekel ez a kérdés, mely a kérdések kérdése?! Hiszen szinte lázas érdeklődéssel nyulnak az emberek — különösen külföldön — minden olyan könyv után, a melynek valami új mondani valója van erre vonatkozólag.

Itt van előttem Harnacknak világhírű könyve, amely 1900-ban már 3-ik kiadását érte, itt körülöttem német és angol nyelven a többiek is, amelyek ezt a kérdést más cím alatt tárgyalják. Mi a keresztyénség lényege? Mily könnyű és mily nehéz mindeneket kielégítő feleletet adni e kérdésre. Jézus és az evangyélium a keresztyénség lényege, hangzik fel egyszerre és egyhangúlag a könnyű felelet.

Igen, de ki és mi volt Jézus, milyen viszonyban volt ő az evangyéliommal, amelyet nekünk hozott, honnan, kitől, miként vette azt? Ezek és az ezekkel kapcsolatos kérdések azok, amelyekre a különböző oldalról, irányok felől felhangzó feleletek már nem oly egybevágóak és közöttük eligazodni már nem olyan könnyű feladat.

A keresztyénség lényege a Jézus, aki a Krisztus, ez minden keresztyén theologusnak, igehirdetőnek felelete. Mit prédikáljunk? Az evangyéliomot, a Krisztust, szól az egybehangzó utasítás. „Christocentrikus“ legyen theológiád elméletben és a gyakorlatban, egész szolgálatodban ő az eszköz és a cél, így tanítják ezt egybehangzóan az összes gyakorlati theológiára vonatkozó könyvek. Az u. n. moralizáló irány idejét múlta, hitelét veszítette. Krisztus nélkül nincs keresztyénség, keresztyén munka és élet, ezen egyszerű, természetes tétel felett ma már senki sem vitatkozik.

És mégis sokan azt mondják, hogy a valódi keresztyénség, vagy formulázzuk így: a valódi Krisztus-hit még sohasem volt nagyobb veszedelemben, mint épen napjainkban és pedig épen azok részéről, akik sokszor a legáradóbb dicshimnuszokban emlékeznek meg róla és helyezik a Nazarethit úgy elméletben, mint gyakorlatban a középpontba. Jőjj hozzám, mondja a modern theologia és én megmutatom néked a valódi Jézust. A tudomány és különösen az összehasonlító vallástörténeti tudomány eszkö-

zeivel eltávolítottam mindazt, amivel az emberi reflexió szemeidet eddig megtartóztatta, úgy hogy nem ismerhetted őt meg tisztán, a maga lényegében. A régi racionális theologia azt mondotta: a tanítványok tudatosan, bizonyos célzattal tették ezt, az új modern tanítás örökre elhallgattatta ezt a képtelen felfogást és helyébe tetszetősebbet, megnyerőbbet adott, mondván, hogy az a mi Krisztusban természet- és emberfeletti, az tulajdonképpen természetes, mert nem egyéb, mint a hívő lelkeknek „rávezetése.“ De mi más környezetben élünk, mi modern emberek vagyunk, nekünk el kell távolítanunk ezeket a projekciókat, a naiv kiforratlan hit szimbólumait, nekünk nem lehetnek olyan „megéléseink“ (Erlebniss) mint volt az első keresztyéneknek, mi csak azt a Krisztust azt az evangyéliomot élhetjük meg, aki és amely nem lépi át a természetes és az emberi határait. Marad így is *elég*, sőt ez a maradék a valódi, a tiszta evangyéliom, ez az igazi üde forrás, nincs rajta már a tradíciók „békanyála“, a kritika eltávolította mindazt, a mi a modern természettudományi környezetben élő embert megbotránkozathatná, a páli, jánosi stb. spekulációt, mindent a mit a későbbi „kigondolás“ és „kiézés“ produkált. Vissza a Pál, a János és a többiek Krisztusától a megtisztult Jézushoz, akinek, mint más földi jelenségnek megismeréséhez csak a történeti kritika eszközei által juthatunk el. Nem a Krisztus-*hit*, amely a tanítványokban élt a fő, nem az a lényege a keresztyénségnek, hanem a Krisztus *hite*, illetve ennek tartalma, az ő vallásos öntudata, amelynek centruma az istenfiuság tudata, érzete volt, amelynek ő oly mértékben volt birtokában, mint előtte és utána meg senki.

Hogy *homon* Krisztus ezen hitének tartalma, az istenfiuság, az Atyával való egység érzetének ez a csodálatos „megélese“, erre a kérdésre a modern theologia természetesen feleletet adni nem tud. Igen, mert Krisztus nemcsak a tudomány, hanem a hit objektuma. A keresztyénség lényege tehát, bármiképpen formulázzuk is, nem spekuláció, nem is emberi tapasztalatnak, hanem annak a történetnek produktuma, a melynek alfája és omegája az a Jézus Krisztus, aki, mint egyszülött Fiu, az Atyával lényegileg egyetlen ember által soha el nem ért és el nem érhető viszonyban van.

Ezt a Krisztus-hitet akarta felszívni mindjárt kezdetben a gnosticizmus, és akarja most legujabban az a modern gnosticizmus, amely Bousset, Wernle, Wrede stb. által szól hozzánk tetszetős, szirén hangokon.

De im itt van előttünk egy a keresztyénség lényegéről szóló könyv, abban az alakban, amelyben a szerző legkönnyebben és elterjedtebben remélheti a meghallgattatást. Erről a könyvről már több ismertetés, méltatás jelent meg s ezek közül különösen kettő *holo*kegyenest ellenkező ítéletet mond értékére nézve. Az egyik bíráló mint irodalmi eseményt üdvözli, a másik pedig szinte anathémát

kiált feléje. És itt mindjárt előre bocsátom, hogy egyházi beszédek bírálatánál ez gyakran előforduló dolog. Hiszen az egyházi beszédben még így a nyomtatott betűn át is látok egy egyént, aki ezen *át* nyújtja azokat, a melyekkel engem meggyőzni, bennem bizonyos érzéseket kelteni stb. akar. És az egyén az én subjektív álláspontom szerint lehet rokonszenves, vagy visszataszító.

Az egyik bírálóban sem a prédikátor személye, sem az ő nézete nem kelt rokonszenvet. Vissza a setétségbe a honnan jöttél, vissza abba a „fészekbe“, a melyből kiröppentél, körülbelül ebben a szelid ker. szeretetre és türelemre egyáltalán nem valló jó kívánságban összeponatosulnak az illető bírálónak érzelmei, amelyek benne ezen könyv átolvasása után felkeltek. Amint az illető bírálatból kivettem, szerzője a modern theologia híve, ez az ifju János pedig a Zebedeus fiai haragjával fordul azok ellen, akik az ő Krisztusát, amely Logosz-Krisztus, mint a modernek mondják, meg nem értik, illetve be nem fogadják. Vakhit, pietisztikus szűklátókörűség stb. szülőttei ezen beszédek, mondja a bíráló; lángoló Krisztus-hit és szeretet még kiforratlan, neofita izű termékei, mondom én. Megragadta, prédikálta-e azt a mi keresztyénség *igazi* lényege? Hitével igen, de a szeretetben még sokszor fogyatékos. Szólja-e az igazságot? Igen, de nem mindig kellő szeretettel. Legalább is nem azzal, amely az *örög* Pál szívében élt, a midőn a Filippiekhez írt levelet (1¹⁴⁻¹⁹.)

Elmondta a szerző ezeket a beszédeket az előttünk lévő alakban? én azt hiszem nem, mert hiszen nem egygyel bizonyára nyitott ajtókon döngtetett volna gyülekezetében, azokkal t. i. a melyekben oly vehemensen ostorozza azokat, akik az ő hívő szívét ellentmondásokkal „megszurkálják“. Ilyenek ott bizonyára nem voltak és ilyen ellentmondásokat azok a hivek még csak nem is hallottak.

Az apologetikus prédikációknak megvan jogosultságuk, szűk-ségességük, de valóban sok prédikátor játszik a tűzzel és esik abba a hibába, hogy hiveinek mindegyikében egy-egy lappangó Darwint, Haeckelt vagy épen Strausst stb. lát. Sokan megkorbácsolják a jelen nem levő szegény „tudományt“ úgy, hogy a hallgatók szinte elszörnyednek ennek borzasztóságán és mi sem természetesebb, mint hogy nem is vágyódnak utána. Megszívlelesül ajánlom ezt az ifju szerzőnek!

A büntudat ébresztgetése! Valóban úgy látom, hogy egy egész világ választja el a szerzőt bírálójától e téren és nem csodálkozom, hogy meg sem értette, vagy helyesebben mondva nem méltányolta, sőt nevetségessé igyekezett tenni e téren. Hát a mit a modern theologia mond a bűnről, az lehet nagyon tetszetős az önmagával eltelniszerető emberre nézve, de tudjuk azt, hogy azoknak, akik a keresztyénséget igazán „megélték“, azoknak más tapasztalataik voltak e téren, mint a pantheismus felé hajló modern felfogásnak. De nem is épen erről van itt szó.

Mondják, a gyülekezeti beszéd nem térítői beszéd, hanem a kultusznak egy részlete és célja az, ami az evangéliumé, t. i. az, hogy öröm és megnyugvás érzetei keljenek nyomában. Ez igaz, Schleiermacher óta különösen hangoztatják azt a német homiléták. Sokszor nagyobb energiával is, mint kellene. Elnyugtató, vigasztaló, hívogató elemek hogyan is hiányozhatnának annak az evangéliumnak hirdetéséből, amely a földön a bethlehemi felhívással kezdődött. De kérdem nem cukros vízhez hasonló e sok egyházi beszéd mostanában? Nem hiányzik-e belőlük az a lélek, amely szólott az atyáknak és minékünk a Mózes és a próféták és a Fiu és az Ő küldöttei által nemcsak ama vékony, lassu szóban — *ott* ez kellett —, hanem ébresztő, kiáltó szózatban is? Igen, ha folyton a szívet marcangoljuk, ha untalan azt prédikáljuk az embernek: tekints önmagadba és ezzel szemben nem hangoztatjuk eléggé: tekints felfelé és magad köré, akkor legjobb szándékunk mellett is bizonyos beteges, kazuisztikus, szorongó keresztyénséget plántálunk a lelkekbe. A bűnt feltárni lehet és szükséges úgy mint egy nagy fenyegető hatalmat, de itt is áll ez, hogy: az igazságot szeretetben! Mészáros vétett itt-ott ide vonatkozólag, vétett mondjuk a jó izlés ellen is, de azt már csak elismeri mindenki, aki e könyvet figyelemmel és elfogulatlanul átolvassa, hogy nemcsak a sebeket tárja fel, hanem megmutatja, odanyújtja a gyógyszerert is a mindenekre elégséges Krisztusban. Ifju ember a szerző, a hév elragadta itt is, de az nem baj, oh abból a hévből úgy is veszítettünk! De mit szólunk azokhoz, akik nem éreznek semmit abból a felelősségből, amelyet az Isten prófétái és a Krisztus apostolai olyan nagyon éreztek, mit azokhoz, akikben ennél fogva nincs semmi hév és csak szavakat pattogatnak, szép *sima* közmondásokat zengedeznek és csak hig limonádét kevergetnek és adogatnak ott a gyülekezet előtt és nincs bennük hit, szeretet és az ezek szülte bátorság, hogy hozzányuljanak a sebekhez és gyógyitgassák azokat; és akik untalan békességet hirdetnek ott is, ahol nincs békesség?!

Nagy dicséretet érdemel a szerző, hogy amint beszédeiből kitetszik, igazán mélyen tanulmányozta a szentírást. Itt is beleesik az ifju embereknel szokásos szertelenségbe, hogy gyakran sokat markol, túlságos sok bibliai csokrot halmoz össze.

Kifogásoltatott a szerző exegezise, bizonyval van ebben is itt-ott helytelenség, szertelenség, különösen egy lélektani, vagy helyzet mozzanatok festése, kiszélesítése alkalmával. De aki olvasta a modern német theologusok sokszor oly szörszálhasogató, tendenciát és „betoldást“ szimatoló exegezisét, az enyhébben kell, hogy ítéljen az ifju lelkész „baptista exegezise“ felett. Nem lehet szó nélkül hagyni azt, hogy nálunk sokan szörnyű nagy fennhéjázással szólnak a baptistákról. Hát nálunk érthető okokból kifolyólag nem kelhetnek rokonszenvet, hiszen tudatlan prédikátoraik vannak, de Spurgeont, a keresztyénségnek azt a nagy

alakját szektafőnöknek nevezni nagy lelki kevélységre valló dolog.

Tessék elhinni az a lesajnált baptista egyház, sőt a kigúnyolt üdvhadserege is nagyon, de nagyon sokat tesz Istenországának terjesztése érdekében, és tudatlan vagy legalább is nagyon kevély ember az, aki begubozva magát a maga „Wahrheits momentumokon” alapuló finom, sovány „Weltanschauung-jába”, mindenekről úgy alkotja meg a maga kicsinyes véleményét, hogy ezek mind csak szájhósködő „Uram, Uram“-kodó játékok cselekedeznek.

A mi már a predikációk alakját, nyelvezetét illeti, ajánlom a szerzőnek, hogy a lényeg mellett az alakra nagyobb súlyt helyezzen, hibája általában a túlhalmozottság, bőbeszédűség. Jelzői sokszor izléstelenek. Én általában úgy találok, hogy nem ártott volna, ha a szerző még *vár* és nem siet a beszédek kiadásával. A lényegét megtalálta, ítéletem szerint hívó lelke azt jól megragadta, beszédeiből, bár mit mondjanak is róluk, az evangélium ereje hatalma szól felénk, de miért úgy *sietni*, miért nem hánytorgatta meg ezeket lelkében tovább is, mielőtt kézreadta őket?

A mi a kötet elején lévő önvallomást, „damaskusi utat” illeti, én nem gúnyolom ki őt, hogy ezt adta, ebből és az egész kötetből én nem azt az egyéniséget éreztem ki, aki erre reászolgált volna. Ez az ifju ember nagyon, de nagyon komolyan fogja fel hivatását és hogy miért, azt megérteti velünk amaz önvallomás. De szabad legyen figyelmeztetnem őt valamire. Voltak olyanok, akik feltárták mások előtt azt az egy „szót”, amely gondolkodásukat, érzelmeiket egész életüket megváltoztatta, de voltak olyanok is, akik ezt az egy „szót”, amely lelkükbe vágódott, soha senkinek el nem mondták. Kár, hogy nem az utóbbi módszert választotta! Egyébként én nem tartom oly nagy szerencsétlenségnek ha az ígért második kötet a jelzett időre, a Kalvin jubileumára megjelenik. A protestantismus nevében és égise alatt az emberek már sok játékot úztek „a keresztyénség lényegével.” A reformátorok pedig azt nagyon jól megértették és meg akarták értetni másokkal is, hogy az nem egyéb, mint Krisztus, aki világosságot és szabadságot hozott nekünk. De ők nem játszottak jelszavakkal. E kötetnek szerzője sem játszik. De még kell növekednie a kegyelemben és a megismerésben!

B. Pap István

A „Theol. Szaklap“-ra előfizettek:

Antal Gábor rf. pk. Komárom IV. V. — Adamis Gyula ev. lk. Vizesrét V. — Albrecht Géza ev. lk. Nagyszombat V. — Bodor János rf. esp. Szászváros V. — Bán Miksa ev. lk. Pozsony IV. V. — Bálent Pál ev. s. lk. Bács-petróc IV. V. — Benkő István rf. lk. Rákospalota V. — Biszкуп Béla ev. lk. Némegturab V. — Barabás István unit. lk. Hódmezővásárhely V. — Boor Péter ev. s. lk. Holics V. — Bobál Samu ev. lk. Egyházmarót V. — Balázs András unit. lk. Kénos V. — Blatniczky Pál ev. lk. Zólyom V. — Bácsszerémi ev. esperesség. IV. V. — Csizmadia Lajos th. tanár Pápa V. — Czinkóczky János ev. lk. Sz. Zsombor IV. — Dienes Gyula ev. adm. Antalfalva IV. V. — Daxer György dr. tanár B. Csaba V. — Dicsőfi József rf. lk. Debrecen V. VI. — Ev. ref. egyházköztség Szászváros V. — Evang. főisk. könyvtára Sopron V. — Evang. egyház könyvtára Komárom IV. V. — Evang. egyház könyvtára Nagyszombat IV. V. — Ev. ref. egyházköztség Nagyenyed I—VI. — Eperjesi theologusok V. — Fazekas Gyula tanár Karczag V. — Famler Gusztáv ev. lk. Torza V. — Földes György rf. lk. Zabola V. — Főiskolai könyvtár Sárospatak V. — Gaál Gábor ev. s. lk. Agárd IV. — Gyurácz Ferenc ev. pk. Pápa V. VI. — Hüttl Ármin ev. s. lk. Budapest V. VI. — Händel Vilmos ev. esp. Selmecbánya IV. — Horváth Sándor ev. lk. Nagyveleg V. — Hajts. Bálint ev. lk. Gyoma IV. V. — Harsányi István tanár Sárospatak IV. V. — Ihász Mihály ev. lk. Vadosfa V. — Ihász László ev. s. lk. Bük V. — Illyés János ref. lk. Atány IV. V. — Jónás András ev. s. lk. Brassó V. — Karsay Imre ev. lk. Szilsárkány V. VI. — Kiss Ferenc ref. lk. Püspökladány V. — Kardos Gyula ev. lk. Balassagyarmat V. — Krupec István ev. esp. Udvarnok V. — Kallath Károly ev. lk. Szepestótfalu V. Kéler Zoltán dr. ügyvéd Budapest V. VI. — Kolozsvári theologusoktól IV. — Kis Dániel ref. lk. Deáki V. — Kemencsaljai evang. lelkesegylet V. — Kókai Lajostól Budapest V. — Lévay Lajos ref. lk. Sárkeresztúr V. — Liszkay János ev. esp. Rimabrezo V. — Löw Fülöp ev. lk. Locsmánd V. — Lőrinczi István unit. lk. Székelykeresztúr V. — Miklós Géza ref. lk. Székesfehérvár VI. — Németh Ödön orvosnöv. Alsók V. — Neumann Gyula bölcész Budapest IV. V. — Pap István theol. tanár Budapest IV. V. VI. — Ráczkevy Károly ref. lk. Aszaló VI. — Sárospataki theologusoktól IV. — Szimonidesz Lajos ev. s. lk. Rákospalota V. — Soproni theologusoktól IV. — Szelényi Ödön dr. tanár Kézsmárk VI. — Szüts Gábor ev. s. lk. Budapest V. — Szalay Mihály ev. lk. Bokod IV. — Török József ev. lk. Czegléd VI. — Zsilinszky Mihály dr. v. b. t. t. Budapest VI. — Zelenka Pál ev. pk. Miskolc V.

Az előfizetés mindenkor egy összegben küldendő be. A folyóíratra vonatkozó mindennemű közlemény és küldemény *Raffay Sándor* theol. akad. tanárhoz Pozsonyba küldendő.

A theologiai tudomány barátait tisztelettel kérjük, hogy vállalkozásunkat anyagi és szellemi támogatásban részesíteni és szives felkarolásra ajánlani kegyeskedjenek.